

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра державно-правових дисциплін

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

**Частина 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА ЕПОХИ
ВІДРОДЖЕННЯ, РЕФОРМАЦІЇ ТА ПРОСВІТНИЦТВА**

Хрестоматія

У 4 частинах

Для викладачів, аспірантів і студентів
спеціальності “Правознавство”

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2010

УДК 342(082.24)
І-90

Рекомендовано до друку вченою радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 4 від 16.12.2008.

Укладач

кандидат юридичних наук, доцент
В.В. Сухonos

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор
Ю.Г. Осадчий;
доктор юридичних наук, доцент
Д.М. Лук'янець

Відповідальний за випуск

кандидат історичних наук, доцент
А.О. Ткаченко

Історія вчень про державу і право. Частина 2. Політико-правова думка епохи Відродження, Реформації та Просвітництва [Текст] : хрестоматія / [уклад. В. В. Сухonos] ; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2010. – 255 с.

Хрестоматія укладена відповідно до навчальної програми з курсу “Історія вчень про державу і право”. У книзі в хронологічному порядку наведені повнотекстові документи, розділи та уривки з праць цілого ряду видатних представників політико-правової думки з короткими даними про кожного з них. Усі тексти публікуються українською мовою.

Призначена для викладачів, аспірантів і студентів спеціальності “Правознавство”.

УДК 342(082.24)

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2010

ЗМІСТ

НІККОЛО ДІ БЕРНАРДО МАКІАВЕЛЛІ.....	5
Державець.....	5
ТОМАС МОР.....	63
Золота книга, так само корисна, як і цікава, про найкращий лад держави і про новий острів Утопія.....	63
ДЖОН ЛОК.....	116
Два трактати про врядування.....	116
ШАРЛЬ ЛУЇ МОНТЕСК'Є.....	162
Про дух законів.....	163
ЖАН-ЖАК РУССО.....	183
Про суспільний договір, або принципи політичного права.....	183
ІММАНУЇЛ КАНТ.....	201
До вічного миру. Філософський проект.....	201
СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ.....	209
Напучення польському королеві.....	209
ПИЛИП СТЕПАНОВИЧ ОРЛИК.....	218
Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького.....	219
ВАСИЛЬ МИКИТОВИЧ ТАТИЩЕВ.....	236
Розмова двох приятелів про користь науки й училищ.....	237
ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ РАДИЩЕВ.....	248
Бесіда про те, що є син вітчизни.....	249

У 1453 році турки-османи взяли Константинополь. Це призвело не лише до остаточного оформлення Османської імперії (Оттоманської Порту), але й до масової еміграції візантійців на Захід (перш за все – до Італії). Візантійці були носіями не тільки східно-християнської цивілізації, а й залишком цивілізації античної. Їх еміграція до Італії призвела до початку епохи Ренесансу – епохи Відродження античної цивілізації в Західній Європі. Саме з цього розпочинається епоха глобальних Революцій: як світоглядних (Відродження, що змінило теологічний світогляд (божественне) та гуманістичний (людське); Реформація, що розколола католицький світ і започаткувала протестантську етику – основу індустріально-капіталістичного ладу; Просвітництво, що остаточно зламало теологічний світогляд і заснувало ідеологію буржуазно-капіталістичного ладу), так і політичних (Нідерландська, Англійська і Французька буржуазні революції, утворення США). До цього можна додати, що саме в цей період розпочинається епоха Великих Географічних відкриттів (значно розширило межі планети Земля) та епоха первинного накопичення капіталу (дозволив за рахунок, в основному, злочинних дій та лихварства, створити великі капітали, які потім призвели до індустріально-капіталістичного ладу). Саме епоха означених революцій дала людству теорії народного суверенітету (Руссо) та поділу влади (Лок, Монтеск'є), а також започаткувала ліберальні ідеї (Лок, Кант).

Нікколо ді Бернардо МАКІАВЕЛЛІ (1469-1527)

Італійський державний діяч, політичний мислитель, історик, військовий теоретик. Походив із стародавньої, але збіднілої патриціанської сім'ї, в період республіки Макиавеллі активно займався політичною діяльністю, протягом 14 років (1498-1512) непорушно займав місце секретаря Ради десяти, відповідав за дипломатію та військові справи, виконував важливі дипломатичні доручення. Після політичного перевороту, що повернув владу родині Медичі, Макиавеллі був запідозрений в участі в антиурядовій змові, усунутий від справ, а потім засланий до свого маєтку біля Флоренції, де написав більшу частину своїх творів. Основні політичні твори: “Державець” (1513), “Міркування про першу декаду Тита Лівія” (1519).

Твір “Державець” перекладено за *джерелом*: Макиавелли, Н. Государь [Текст] / Н. Макиавелли ; пер. с ит. Н. Курочкина // Макиавелли Н. Государь ; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия ; О военном искусстве : сборник. – Мн. : Попурри, 1998. – С. 16–122.

“ДЕРЖАВЕЦЬ”

Нікколо Макиавеллі – його світлості Лоренцо деї Медичі.

Зазвичай, прагнучи отримати милість правителя, люди посилають йому в дар те, що мають найдорожчого, або те, чим сподіваються якнайбільше його задовольнити, а саме: коней, зброю, парчу, коштовні камені й інші прикраси гідні величі державців. Я ж, маючи намір засвідчити мою відданість Вашої світлості, не знайшов серед того, чим володію, нічого дорожчого і ціннішого, ніж пізнання мої у тому, що стосується діянь великих людей, набуті мною багаторічним досвідом у справах сьогодення і безперестанним вивченням подій минулого. Витративши багато часу і старанності на обміркування того, що я встиг взнати, я виклав свої роздуми в невеликій праці, яку посилаю в дар Вашої світлості. І хоча я вважаю, що твір цей негідний з'явитися перед вами, проте ж вірю, що внаслідок своєї поблажливості ви визнаєте можливим прийняти його, знаючи, що не в моїх силах піднести вам дар більший, ніж засіб у найкоротший час зрозуміти те, що сам я

з'ясував ціною багатьох небезпек і тривог. Я не піклувався тут ні про красу складу, ні про пишноту і звучність слів, ні про які зовнішні прикраси і задуми, якими багато хто любить розцвічувати і оснащати свої твори, бо прагнучи, щоб моя праця або залишилася в безвісності, або одержала визнання за незвичність і важливість предмету. Я бажав би також, щоб не визнали зухвалістю те, що людина низького і нікчемного звання береться обговорювати і спрямовувати дії державців. Як художнику, коли він малює пейзаж, треба спуститися в долину, щоб охопити поглядом пагорби і гори, і піднятися вгору, щоб охопити поглядом долину, так і тут: щоб зрозуміти суть народу, треба бути державцем, а щоб зрозуміти природу державців, треба належати до народу.

Хай же Ваша світлість прийме цей скромний дар з тим відчуттям, яке рухає мною; якщо ви визнаєте можливим уважно прочитати і обміркувати мою працю, ви відчуєте, наскільки безмежно я бажаю Вашій світлості тієї величі, яка обіцяє вам доля і ваші достоїнства. І якщо з тієї вершини, куди піднесена Ваша світлість, погляд ваш коли-небудь звернеться на ту низовину, де я знаходжуся, ви побачите, наскільки незаслужено терплю я великі та постійні удари долі.

Розділ I

Скількох видів бувають держави і як їх одержують

Всі держави, що мали або мають владу над людьми, були і є або республіками, або державами, керовані єдиновладно. Останні можуть бути або спадковими – якщо рід державця правив довгий час, або новими. Новою може бути або держава в цілому – такий Мілан для Франческо Сфорца; або його частина, приєднана до спадкової держави внаслідок завоювання – таким є Неаполітанське королівство для короля Іспанії. Нові держави розділяються на ті, де піддані звикли підкорятися державцям, і ті, де вони здавна жили вільно; держави здобуваються або своєю, або чужою зброєю, або милістю долі, або доблестю.

Розділ II

Про спадкове єдиновладдя

Я не стану торкатися республік, бо детально розкажу про них у іншому місці. Тут я перейду прямо до єдиновладного правління і, тримаючись наміченого вище порядку, розберу, якими способами державці можуть управляти державами і утримувати над ними владу.

Почну з того, що спадкоємцю держави, чий піддані встигли зжитися з правлячим домом, набагато легше утримати владу, ніж новому, бо для цього йому достатньо не переступати звичаю предків і надалі

без поспішності пристосовуватися до нових обставин. При такому способі дій навіть посередній правитель не втратить влади, якщо тільки-но не буде повалений особливо могутньою і грізною силою, але і в такому випадку він відвоює владу при першій же невдачі завойовника.

У нас в Італії прикладом цього може служити герцог Феррарській, який утримався у влади після поразки, нанесеної йому венеціанцями в 1484 році і Папою Юлієм у 1510, лише тому, що рід його здавна правив у Феррарі. Бо у державця, що успадковував владу, менше причин і менше необхідності гнобити підданих, через те вони і відплачують йому більшою любов'ю, і якщо він не виявляє надмірних вад, що викликають ненависть, то закономірно користується прихильністю громадян. Давнє і спадкоємне правління примушує забути про перевороти, що були колись, і причини, що викликали їх, тоді як будь-яка зміна прокладає шлях іншим змінам.

Розділ III

Про змішані держави

Важко утримати владу новому державцю. І навіть державному спадкоємцю, що приєднав нове володіння – так, що держава стає як би змішаною, – важко утримати над ним владу, передусім внаслідок тієї ж природної причини, яка викликає перевороти в усіх нових державах. А саме: люди, вірячи, що новий правитель виявиться кращим, охоче повстають проти старого, але незабаром вони на досвіді переконуються, що одурилися, бо новий правитель завжди виявляється гіршим за старого. Що знову-таки природно і закономірно, оскільки завойовник гнобить нових підданих, накладає на них різного роду повинності й обтяжує їх постоем війська, як це неминуче буває при завоюванні. І таким чином наживає ворогів у тих, кого гнобив, і втрачає дружбу тих, хто сприяв завоюванню, бо не може винагородити їх повною мірою, якої вони чекали, але не може і застосувати до них жорсткі заходи, будучи їм зобов'язаним – адже без їх допомоги він не міг би увійти до країни, яким би не було сильним його військо. Саме з цих причин Людовик XII, король Франції, швидко зайняв Мілан і також швидко його позбувся. І герцогу Людовіку все ж таки вдалося того разу відбити Мілан власними силами. Бо народ, який сам відчинив перед королем ворота, швидко зрозумів, що одурився в своїх сподіваннях і розрахунках, і відмовився терпіти гніт нового державця.

Щоправда, якщо бунтівна країна завойована повторно, то державцю легше затвердити в ній свою владу, оскільки заколот дає йому можливість з меншою небезпекою карати винних, викривати підозрюваних, вживати захисні заходи в найуразливіших місцях. Так вперше Франція

здали Мілан, тільки-но герцог Людовік пошумів на його кордонах, але вдруге Франція утримувала Мілан до тих пір, поки на неї не піднялися всі італійські держави і не розсіяли, і не вигнали її війська з меж Італії, що відбулося з причин, названих вище. Проте Франція обидва рази втратила Мілан. Причину першої невдачі короля, загальну для всіх подібних випадків, я назвав; залишається з'ясувати причину другої і розібратися в тому, які засоби були у Людовика – і у будь-кого на його місці, – щоб зміцнити завоювання правильніше, ніж це зробила Франція.

Почну з того, що завойовані та спадкові володіння можуть належати або до однієї країни і мати одну мову, або до різних країн і мати різні мови. У першому випадку утримати завойоване неважко, особливо якщо нові піддані і раніше не знали свободи. Щоб зміцнити над ними владу, достатньо викоренити рід колишнього державця, бо завдяки спільним звичаям і збереженню старих порядків ні від чого іншого не може бути занепокоєння. Отже, як ми знаємо, йшли справи в Бретані, Бургундії, Нормандії та Гасконі, які давно увійшли до складу Франції; щоправда, мови їх декілька розрізняються, але завдяки схожості звичаїв вони мирно уживаються один з одним. У подібних випадках завойовнику треба вжити лише два заходи обережності: по-перше, прослідити за тим, щоб рід колишнього державця було винищено, по-друге, зберегти колишні закони і податі – тоді завойовані землі в найкоротший час зіллються в одне ціле з основною державою завойовника.

Але якщо завойована країна відрізняється від спадкової своєю мовою, звичаями і порядками, то тут утримати владу справді важко, тут потрібен і великий успіх, і велике мистецтво. І одним з найвірніших і прямиших засобів для цього – переселитися туди на проживання. Така міра зміцнить і затвердить завоювання – саме так поступив з Грецією турецький султан, який, як би не старався, не утримав би Грецію в своїй владі, якби не переніс туди свою столицю. Бо, тільки живучи в країні, можна помітити смуту, що починається, і своєчасно її присікти, інакше дізнаєшся про неї тоді, коли вона зайде так далеко, що пізно буде вживати заходи. Влаштувавшись у завойованій країні, державець, крім того, позбавить її від грабежу урядовців, бо піддані отримають можливість прямо звертатися до суду державця – що дасть слухняним більше мотивів любити його, а неслухняним – боятися. І якщо хто-небудь з сусідів замислював напад, то тепер він виявить велику обережність, так що державець навряд чи позбудеться завойованої країни, якщо переселиться туди на проживання.

Інший відмінний засіб – заснувати в одному-двох місцях колонії, зв’язуючи нові землі з державою завойовника. Окрім цієї є лише одна можливість – розмістити в країні значну кількість кавалерії та піхоти. Колонії не вимагають великих витрат, облаштування і утримування їх майже нічого не коштують державцю, і розоряють вони лише тих жителів, чиї поля і житла відходять новим поселенцям, тобто жменьку людей, які, збіднівши і розсіявшись по країні, ніяк не зможуть зашкодити державцю; все ж таки інші залишаться осторонь і тому швидко заспокояться, та, крім того, злякаються, виявивши неслухняність, розділити долю розорених сусідів. Отже колонії дешево обходяться державцю, вірно йому служать і розоряють лише невелику кількість жителів, які, опинившись у бідності і розсіянні, не зможуть зашкодити державцю. З цього приводу доречно зазначити, що людей слід або пестити, або знищувати, бо за мале зло людина може помститися, а за велике – не може; тому виходить, що образу, яка завдається людині, треба робити так, щоб не боятися помсти. Якщо ж замість колоній поставити в країні військо, то утримування його обійдеться набагато дорожче і поглине всі прибутки від нової держави, внаслідок чого придбання обернеться збитком; до того ж від цього постраждають набагато більше людей, оскільки постої війська обтяжують все населення, чому кожен, випробовуючи тяготи, стає ворогом державцю, а так само вороги можуть йому зашкодити, бо хоч вони і переможені, але залишаються у себе вдома. Отже, з якого боку не поглянь, утримування подібного гарнізону є шкідливим, тоді як заснування колоній є корисним.

У чужій за звичаями й мовою країні завойовнику слід також зробитися главою і захисником слабших сусідів і постаратися знесилити сильних, а крім того, стежити за тим, щоб у країну як-небудь не проник чужоземний правитель, рівний йому по силі. Таких завжди закликають незадоволені всередині країни з надмірного честолюбства або зі страху, – так колись римлян до Греції призвали етолійці, та і у всі інші країни їх теж закликали місцеві жителі. Стан же речей є таким, що, коли могутній державець входить у країну, менш сильні держави примикають до нього – зазвичай із заздрості до тих, хто перевершує їх силою – так що йому немає потреби схилити їх на свою користь, бо вони самі охоче приєднаються до створеної ним держави. Треба лише не допускати, щоб вони розширилися і міцніли, і тоді, своїми силами і за їхньої підтримки, неважко буде приборкати крупніших правителів і стати повновладним господарем у даній країні. Якщо ж державець про все це не подбає, він скоро позбудеться завойованого, але до того знає ще й безліч труднощів і знегод.

Римляни, завойовуючи країну, дотримувались всіх названих правил: формували колонії, протегували слабким, не даючи їм, проте, увійти до сили; приборкували сильних і вживали заходи для того, щоб у країну не проник вплив могутніх чужоземців. Обмежуся прикладом Греції. Римляни привернули на свій бік ахейців та етолійців; принизили македонське царство; вигнали звідти Антіоха. Але, незважаючи ні на які заслуги, не дозволили ахейцям та етолійцям розширити свої володіння, не піддалися на лестоці Філіпа і не уклали з ним союзу, поки не зламали його могутності, і не поступилися тиску Антіоха, що домагався володінь у Греції. Римляни поступали так, як належить поступати всім мудрим правителям, тобто думали не тільки про сьогоднішній день, але і про завтрашній, і прагнули всіма силами запобігти можливим лихам, що неважко зробити, якщо вчасно вдатися до необхідних заходів, але якщо чекати, поки біда пролунає, то ніякі заходи не допоможуть, бо недуга стане невиліковною.

Тут відбувається те ж саме, що з сухотами: лікарі говорять, що на початку цю хворобу важко розпізнати, але легко вилікувати; якщо ж вона запущена, то її легко розпізнати, але вилікувати важко. Так само і в справах держави: якщо своєчасно знайти недугу, що зароджується, що дано лише мудрим правителям, то позбавитися її неважко, але якщо вона запущена так, що видно будь-кому, то ніяке зілля вже не допоможе.

Римляни, передбачаючи біду наперед, негайно вживали заходи, а не ухилялися від дій з побоювання викликати війну, бо знали, що війни не можна уникнути, можна лише відтягнути її – до вигоди супротивника. Тому вони зважилися на війну з Філіпом і Антіохом на території Греції, щоб потім не довелося воювати з ними в Італії. У той час ще була можливість уникнути війни як з одним, так і з іншим, але вони цього не побажали. Римлянам не до душі була приказка, яка не сходить з вуст теперішніх мудреців: покладайтесь на добродійний час, – вони вважали добродійним лише власну доблесть і далекоглядність. Зволікання не може обернутися чим завгодно, бо час приносить з собою як зло, так і добро, як добро, так і зло.

Але повернімося до Франції і подивимось, чи виконала вона хоч одну з названих мною умов. Я говоритиму не про Карла, а про Людовика – він довше утримався в Італії, тому його образ дії для нас є більш наглядним, і ви переконаєтеся, що він поступав протилежно тому, як повинен поступати державець, щоб утримати владу над чужою за звичаями й мовою країною.

Король Людовик увійшов до Італії завдяки венеціанцям, які, бажаючи розширити свої володіння, зажадали за допомогу половину Лом-

бардії. Я не покладаю вину на короля за цю операцію: прагнучи ступити до Італії хоч однією ногою і не маючи в ній союзників, особливо після того, як завдяки Карлу перед Францією закрилися всі двері, він змушений був укласти союзи, не вибираючи. І він міг би розраховувати на успіх, якби не припустився помилок згодом. Завоювавши Ломбардію, він відразу повернув Франції престиж, втрачений нею при Карлі: Генуя підкорилася, Флорентійці запропонували союз; маркіз Мантуанській, герцог Феррарській, дім Бентівольї, графиня Форлі, володарі Фаенци, Пезаро, Риміні, Камеріно, Пьомбіно; Лукка, Піза, Сієна – всі йшли до Людовика з проявом дружби. Тут-то венеціанцям і довелося переконатися в необачності свого кроку: заради двох міст в Ломбардії вони віддали дві третини Італії.

Розсудить тепер, як легко було королю закріпити свою перевагу: для цього треба було лише слідувати названим правилам і забезпечити безпеку союзникам: численні, але слабкі, в страху хто перед Церквою, хто перед венеціанцями, вони змушені шукати його заступництва; він же міг би через них убезпечити себе від тих, хто ще залишався у силі. Але не встиг він увійти до Мілану, як зробив протилежне: допоміг папі Олександру захопити Романію. І не помітив, що саме цим підриває свою могутність, відштовхує союзників і тих, хто повірив його заступництву, і до того ж зміцнює світську владу папства, яка і без того є міцною духовною владою. Зробивши першу помилку, він був змушений йти далі тим же шляхом, так що йому довелося самому з'явитися до Італії, щоб приборкати честолюбство Олександра і не дати йому заволодіти Тосканою. Але Людовику неначе мало було того, що він підсилив Церкву і відштовхнув союзників: домагаючись Неаполітанського королівства, він розділив його з королем Іспанії, тобто призвав до Італії, де сам був володарем, рівного по силі суперника, – як потім побачимо, щоб незадоволеним і честолюбцям було у кого шукати притулку. Вигнавши короля, який міг стати його данником, він призвав у королівство державця, який міг вигнати його самого.

Справді, жага до завоювань – справа природна і звична; і тих, хто враховує свої можливості, всі схвалють або ж ніхто не засудить; але гідну засудження помилку скоює той, хто не враховує своїх можливостей і прагне до завоювань будь-якою ціною. Франції слід було б знову оволодіти Неаполем, якби вона могла зробити це власними силами, але вона не повинна була добиватися його ціною розділу. Якщо розділ Ломбардії з венеціанцями ще можна виправдати тим, що він дозволив королю затвердитися в Італії, то цей другий розділ вартий лише засудження, бо не може бути виправданий переможною необхідністю.

Отже, Людовик загалом зробив п'ять помилок: вигнав дрібних правителів, допоміг посиленню сильного державця всередині Італії,

призвав до неї чужоземця, рівного собі за могутністю, не переселився до Італії, не заснував там колоній.

Ці п'ять помилок могли виявитися не такими вже згубними за його життя, якби він не зробив шостої: не зазіхнув на венеціанські володіння. Венеції слід пристрашити його до того, як він допоміг посиленню Церкви і призвав іспанців, але, зробивши обидві ці помилки, не можна було допускати розгрому Венеції. Залишаючись могутньою, вона утримувала б інших від захоплення Ломбардії як тому, що сама мала на неї види, так і тому, що ніхто не захотів би вступати у війну з Францією за те, що Ломбардія дісталася Венеції, а воювати з Францією і Венецією одночасно ні у кого не вистачило б духу. Якщо ж мені заперечать, що Людовик віддав Романію Олександрю, а Неаполь – іспанському королю, щоб уникнути війни, я відповім колишніми доводами, а саме: що не можна потурати безладу заради того, щоб уникнути війни, бо війни не уникнути, а перевагу у війні втратиш. Якщо ж мені зазначать, що король був зв'язаний обіцянкою папі: в обмін на розірвання королівського шлюбу і кардинальську шапку архієпископу Рушанському допомогти захопити Романію, – то я відповім на це в тому розділі, де мова піде про обіцянки державців і про те, яким чином слід їх виконувати.

Отже, король Людовик втратив Ломбардію тільки тому, що відступив від тих правил, яких дотримувалися державці, що бажали утримати завойовану країну. І в цьому немає нічого чудового, навпаки, все вельми звично і закономірно. Я говорив про це у Нанті з кардиналом Рушанським, коли Валентино – так у просторіччі звали Цезаре Борджія, сина папи Олександра – впокорював Романію: кардинал зазначив мені, що італійці мало розуміються на військовій справі, я відповідав йому, що французи мало розуміються на політиці, інакше вони не досягли б такого посилення Церкви. Як показав досвід, Церква і Іспанія завдяки Франції розширили свої володіння в Італії, а Франція завдяки їм втратила там все. Звідси можна зробити висновок, який багато разів підтверджувався: горе тому, хто примножує чужу могутність, бо вона здобувається умінням або силою, а обидва ці достоїнства не викликають довіри у того, кому могутність дістається.

Розділ IV

Чому царство Дарія, завойоване Олександром, не повстало проти наступників Олександра після його смерті

Розглянувши, якої праці коштує сформувати владу над завойованою державою, можна лише здивуватися, чому вся держава Олександра Великого – після того, як він за декілька років підкорив Азію і не-

забаром помер, – проти очікування не тільки не розпалася, але мирно перейшла до його наступників, які в управлінні нею не знали інших турбот, окрім тих, що накликали на себе власним честолюбством. У поясненні цього треба сказати, що всі єдиновладно керовані держави, скільки б їх не було на пам'яті людей, розділяються на ті, де державець править в оточенні слуг, які за його милістю і бажанням поставлені на вищі посади і допомагають йому управляти державою, і ті, де державець править в оточенні баронів, що володарюють не милістю державця, але через старовину роду. Барони ці мають спадкоємні держави і підданих, які визнають над собою їх владу і виявляють до них природну прихильність. Там, де державець править за допомогою слуг, він володіє більшою владою, оскільки в усій країні піддані знають лише одного володаря; якщо ж покоряються його слугам, то лише як урядовцям і посадовцям, не виявляючи до них ніякої особливої прихильності.

Приклади різного виду правління виявляють у наш час турецький султан і французький король. Турецька монархія підкоряється одному володарю; всі інші в державі – його слуги; країна поділена на округи – санджаки, куди султан призначає намісників, яких міняє і переставляє, як йому заманеться. Король Франції навпаки, оточений численною родовою знаттю, до якої виявляють прихильність та любов її піддані і, більше того, наділеною привілеями, на які король не може безкарно зробити замах.

Якщо ми порівняємо ці держави, то побачимо, що монархію султана важко завоювати, але після завоювання легко утримати; і навпаки, таку державу як Францію, певною мірою, простіше завоювати, та зате утримати куди складніше. Державою султана нелегко заволодіти тому, що завойовник не може розраховувати на те, що його позве який-небудь місцевий володар, або на те, що заколот серед наближених султана полегшить йому захопити владу. Як сказано вище, наближені султана – його раби, і оскільки вони всім зобов'язані його милостям, то підкупувати їх важче, але і від тих, що підкуповуються було б мало толку, бо з вказаної причини вони не можуть повести за собою народ. Отже, той, хто нападе на султана, повинен бути готовий до того, що зустріне одностайну відсіч, і розраховувати більше на свої сили, ніж на чужі розбрати. Але якщо перемога над султаном отримана, і військо його вщент розбите у відкритому бою, завойовнику більше нікого побоюватися, окрім хіба що кровної рідні султана. Якщо ж і її винищено, то можна нікого не боятися, оскільки ніхто інший не зможе повести за собою підданих; і як до перемоги не слід було сподіватися на підтримку народу, так після перемоги не слід його боятися.

По-іншому йде справа в державах, подібних до Франції: туди неважко проникнути, вступивши в змову з ким-небудь з баронів, серед яких завжди знайдуться незадоволені й охочі до змін. З указаних причин вони можуть відкрити завойовнику доступ до країни і полегшити перемогу. Але утримати таку країну важко, бо небезпека загрожує як з боку тих, хто тобі допоміг, так і з боку тих, кого ти підкорив силою. І тут вже недостатньо викоренити рід державця, бо завжди залишаться барони, готові очолити нову смуту; а оскільки ні задовольнити їх домагання, ні винищити їх самих ти не зможеш, то вони при першій же нагоді позбавлять тебе влади.

Якщо ми тепер звернемося до держави Дарія, то побачимо, що вона схожа на державу султана, тому Олександр і повинен сокрушити її одним ударом, вщент розбивши військо Дарія у відкритому бою. Але після такої перемоги і загибелі Дарія він, з указаної причини, міг не турбуватися за міцність своєї влади. І наступники його могли б правити, не знаючи турбот, якби жили у взаємній згоді: ніколи в їх державі не виникало б іншої смуги, окрім тих, що сіяли вони самі.

Тоді як у державах, створених на зразок Франції, державець не може правити так безтурботно. В Іспанії, Франції, Греції, де було багато дрібних володарів, раз у раз спалахували повстання проти римлян. І доки пам'ятали колишній устрій, влада Риму залишалася неміцною; але в міру того, як все забувалося, римляни, завдяки своїй потужності і тривалості панування, все міцніше затверджували свою владу в цих країнах. Отже, пізніше, коли римляни воювали між собою, кожний з суперників залучав до боротьби ті провінції, де був міцніше вкорінений. І місцеві жителі, чий відвічний володарі були винищені, не визнавали над собою інших правителів, окрім римлян. Якщо ми приймемо все це до уваги, то зміркуємо, чому Олександр з легкістю утримав азійську державу, тоді як Пірру і багато кому іншому коштувало величезної праці утримати завойовані ними країни. Причина тут не в більшій або меншій доблесті переможця, а в різному устрої завойованих держав.

Розділ V

Як управляти містами або державами, які, до того як були завойовані, жили за своїми законами

Якщо, як вже було сказано, завойована держава з прадавніх часів живе вільно і має свої закони, то є три способи її утримати. Перший – зруйнувати; другий – переселитися туди на проживання; третій – надати громадянам право жити за своїми законами, при цьому обклавши їх даниною і ввіривши правління невеликій кількості осіб, які були б вірними державцю. Ці довірені особи всіляко підтримуватимуть дер-

жавця, знаючи, що завдяки йому поставлені при владі і сильні лише його дружбі та міці. Крім того, якщо не хочеш руйнувати місто, звикле жити вільно, то найлегше утримати його за допомогою його ж громадян, ніж будь-яким іншим способом.

Звернемося до прикладу Спарти і Риму. Спартанці утримували Афіни і Фіви, створивши там олігархію, проте втратили обидва міста. Римляни, щоб утримати Капую, Карфаген і Нуманцію, зруйнували їх і зберегли їх у своїй владі. Грецію вони намагалися утримати майже тим же способом, що й спартанці, тобто встановили там олігархію і не відняли свободу та право жити за своїми законами, проте, зазнали невдачі і, щоб не втратити всю Грецію, змушені були зруйнувати в ній багато міст.

Бо насправді немає способу надійнішого оволодіти містом інакше, як піддати його руйнуванню. Хто захопить місто, що здавна користується свободою, і пощадить його, того місто не пощадить. Там завжди відшукається привід для заколоту в ім'я свободи і старих порядків, яких не змусять забути ані час, ані благодіяння нової влади. Що не роби, як не старайся, але якщо не роз'єднати і не розсіяти жителів міста, вони ніколи не забудуть ані колишньої свободи, ані колишніх порядків і при першій слушній нагоді спробують їх відродити, як зробила Піза через сто років після того, як потрапила під владарювання флорентійців.

Але якщо місто або країна звикли бути під владою державця, а рід його винищили, то жителі міста не так-то легко візьмуться за зброю, бо, з одного боку, звикли підкорятися, з іншого – не маючи старого державця, вони не зуміють ані домовитися про обрання нового, ані жити вільно. Отже, у завойовника буде досить часу, щоб викликати до себе їхню прихильність і тим забезпечити собі безпеку. Тоді як у республіках більше життя, більше ненависті, більше прагнення до помсти; у них ніколи не вмирає і не може померти пам'ять про минулу свободу. Тому найправильніший спосіб утримати їх у своїй владі – зруйнувати їх або ж в них поселитися.

Розділ VI

Про нові держави, які здобувають власною зброєю або доблестю

Немає нічого дивного у тому, що, говорячи про завоювання влади, про державця і державу, я посилятимуся на приклади найбільших мужів. Люди звичайно йдуть шляхами, прокладеними іншими, і діють, наслідуючи який-небудь зразок, але оскільки неможливо ані неухильно слідувати цими шляхами, ані зрівнятися в доблесті з тими, кого ми обираємо за зразок, то людині розумній належить обирати

шляхи, прокладені найвеличнішими людьми, і наслідувати найдостойніших, щоб якщо не зрівнятися з ними в доблесті, то хоча б отримати їхній дух. Слід стати подібним досвідченим стрільцю, які, якщо бачать, що мішень дуже віддалена, беруть набагато вище, але не для того, щоб стріла пройшла вгору, а для того, щоб, знаючи силу лука, за допомогою високого прицілу, потрапити у віддалену ціль.

Отже, в нових державах утримати владу буває легше або важче залежно від того, наскільки великою є доблесть нового державця. Може здатися, що якщо приватну особу приводить до влади або доблесть, або милість долі, то вони ж однаковою мірою допоможуть йому згодом подолати багато труднощів. Проте насправді хто менше покладався на милість долі, той довше утримується при владі. Ще полегшується справа і завдяки тому, що новий державець, за відсутності інших володінь, змушений поселитися в завойованому.

Але, переходячи до тих, хто придбав владу не милістю долі, а особистою доблестю, з найдостойніших я назву Мойсея, Кира, Тезея та їм подібних. І хоча про Мойсея немає потреби розмірковувати, бо він був лише виконавцем волі Всевишнього, проте слід склонитися перед тією благодаттю, яка зробила його гідним говорити з Богом. Але звернемося до Киру й інших завойовників та засновників царств: їх величі не можна не дивуватися, і, як ми бачимо, справи їхні і настанови не поступаються тим, що були дані Мойсею зверху. Обдумуючи життя і подвиги цих мужів, ми переконуємося у тому, що доля послала їм тільки випадок, тобто забезпечила матеріалом, якому можна було надати будь-яку форму: не з'явився такий випадок, доблесть їх згаснула б, не знайшовши застосування; не володів вони доблестю, марно з'явився б випадок.

Мойсей не переконав би народ Ізраїлю слідувати за собою, щоб вийти з неволі, якби не застав його в Єгипті в рабстві і пригнобленні у єгиптян. Ромул не став би царем Риму і засновником держави, якби не був після народження кинутий напризволяще, і якби Альба не виявилася для нього занадто тісною. Кир не досяг би такої величі, якби на той час перси не були озлоблені пануванням мідян, мідяни – розслаблені і зніжені від довгого миру. Тезей не зміг би проявити свою доблесть, якби не застав афінян такими, що живуть відособлено один від одного. Отже, кожному з цих людей випав щасливий випадок, але тільки їх видатна доблесть дозволила їм розкрити значення випадку, завдяки чому вітчизни їх прославилися і знайшли щастя.

Хто, подібно до цих людей, йде шляхом доблесті, тому важко завоювати владу, але легко її утримати; трудність же полягає передусім у тому, що їм доводиться запроваджувати нові настанови і порядки, без чого не можна заснувати державу і забезпечити собі безпеку.

А треба знати, що немає справи, устрій якої був би важчим, ведення небезпечним, а успіх сумнівним, аніж заміна старих порядків новими. Хто б не виступав з подібним почином, його чекає ворожість тих, кому вигідні старі порядки, і холодність тих, кому вигідні нові. Холодність ця пояснюється частково страхом перед супротивником, на чийй стороні закони; частково недовірливістю людей, які насправді не вірять у нове, поки воно не закріплене тривалим досвідом. Коли прихильники старого бачать можливість діяти, вони нападають з озлобленням, тоді як прихильники нового обороняються мляво, тому, спираючись на них, піддаєш себе небезпеці.

Щоб ґрунтовніше розібратися у цій справі, слід почати з того, чи є самодостатніми такі перетворення, або вони залежать від підтримки із сторони; інакше кажучи, чи повинні вони для успіху свого почину вмовляти або застосувати силу. У першому випадку вони приречені, в другому, тобто якщо вони зможуть застосувати силу, їм навряд чи загрожує невдача. Ось чому всі озброєні пророки перемагали, а всі беззбройні гинули. Бо, на додаток до сказаного, слід мати на увазі, що успіх людей є непостійним, і якщо повернути їх до своєї віри легко, то утримати в ній важко. Тому треба бути готовим до того, щоб, коли віра в народі вичерпається, змусити його повірити силою. Мойсей, Кир, Ромул і Тезей, були б вони беззбройними, не могли б добитися тривалого дотримання даних ними законів. Як це і трапилося в наші дні з фра Джіроламо Савонаролою: запроваджені ним порядки були повалені, як тільки-но натовп перестав у них вірити, у нього ж не було засобів затвердити у вірі тих, хто ще вірив йому, і примусити до неї тих, хто вже не вірив.

На шляху людей, подібних тим, що я тут перерахував, встає безліч труднощів і безліч небезпек, для подолання яких потрібна велика доблесть. Але якщо мета досягнута, якщо цар заслужив визнання підданих і усунув заздрісників, то він на довгий час отримує могутність, спокій, почесні та щастя.

До таких високих прикладів я хотів додати приклад скромніший, і думаю, що його тут досить. Я говорю про Гієрона Сіракузького: з приватної особи він став царем Сіракуз, хоча доля не обдарувала його нічим, окрім сприятливого випадку: пригноблені жителі Сіракуз вибрали його своїм воєначальником, він же, завдяки своїм заслугам, зробився їх державцем. Ще до піднесення він відрізнявся такою доблестю, що, за словами стародавнього автора, “*nihim illi seerat ad regnandum praeter regnum*” [для царювання йому бракувало лише царства (лат.)]. Він скасував старе ополчення і набрав нове, розірвав старі союзи й уклав нові. А на такому фундаменті як власне військо і власні союз-

ники, він міг спорудити будь-яку будівлю. Отже, йому великої праці коштувало завоювати владу і малої – її утримати.

Розділ VII

Про нові держави, які здобувають чужою зброєю або милістю долі

Тоді як тому, хто стає державцем завдяки милості долі, а не завдяки доблесті, легко отримати владу, але утримати її важко. Перелетівши весь шлях до мети, вони стикаються з безліччю труднощів згодом. Я говорю про тих громадян, яким влада дісталася за гроші або була подарована на знак милості. Таке нерідко траплялося в Греції в містах Іонії і Геллеспонту, куди Дарій призначав правителів заради своєї слави і безпеки; так нерідко бувало і в Римі, де приватні особи добивалися проголошення себе імператорами, купуючи солдатів.

У цих випадках державці повністю залежать від волі і фортуни тих, кому зобов'язані владою, тобто від двох сил у край непостійних і невибагливих; утриматися ж при владі вони не можуть і не вміють. Не вміють тому, що людині без особливих дарувань і доблесті, що прожила все життя в скромному званні, ніде навчитися повелівати; не можуть тому, що не мають союзників і надійної опори. Ці володарі, що казна-звідки узялися, як все в природі, що народжується і росте дуже швидко, не встигає пустити ані коріння, ані паростків, тому і гинуть від першої ж негоди. Тільки той, хто володіє істинною доблестю, при раптовому піднесенні зуміє не упустити того, що фортуна сама вклала йому в руки, тобто зуміє, ставши державцем, закласти ті підстави, які інші закладали до того, як досягти влади.

Обидві ці можливості підвестися – завдяки доблесті і милості долі – я покажу на двох прикладах, однаково нам зрозумілих: я маю на увазі Франческо Сфорца і Чезаре Борджіа. Франческо став Міланським герцогом, виявивши велику доблесть належним чином, і без проблем утримав владу, що дісталася йому ціною багатьох зусиль. Чезаре Борджіа, простолюддям званий герцог Валентино, придбав владу завдяки фортуні, що високо піднесла його батька; але, позбувшись батька, він позбувся і влади, не дивлячись на це, як людина розумна і доблесна, доклав усіх зусиль, які були можливі, для того, щоб пустити міцне коріння в державах, здобутих для нього чужою зброєю і чужою фортуною. Бо, як я вже говорив, якщо підстави не закладені наперед, то завдяки великій доблесті це можна зробити і згодом, хоча б ціною багатьох зусиль будівничого і з небезпекою для всієї будівлі.

Розглянувши спосіб дії герцога, неважко переконатися у тому, що він заклав міцне підґрунтя під майбутню могутність, і я вважаю не

зайвим це обговорити, бо не знаю кращого повчання новому державцю. І якщо все ж таки розпорядливість герцога не врятувала його від краху, то в цьому винуватий не він, а справді надзвичайна підступність фортуни.

Олександр VI бажав прославити герцога, свого сина, але передбачав йому немало перешкод і в сьогоденні, і в майбутньому. Передусім він знав, що має в своєму розпорядженні лише ті володіння, які підвладні Церкві, але при будь-якій спробі віддати одне з них герцогу чинили б опір як герцог Міланський, так і венеціанці, які вже узяли під своє заступництво Фаенцу і Римині. Крім того, війська в Італії, особливо ті, до чийх послуг можна було б удатися, зосередилися в руках людей, що побоювалися посилення папи, тобто Орсині, Колона та їх прибічників. Отже, належало зруйнувати порядок, що склався, і посіяти смуту серед держав, щоб без перешкод заволодіти деякими з них. Зробити це виявилось легко завдяки тому, що венеціанці, у власних інтересах, призвали до Італії французів, чому папа не лише не перешкоджав, а навіть сприяв, розірвавши колишній шлюб короля Людовика.

Отже, король вступив до Італії за допомогою венеціанців і з відома Олександра і, ледве досягнувши Мілану, негайно вислав папі загін, за допомогою якого той захопив Романію, що зійшло йому з рук тільки тому, що за ним стояв король. Через це Романія виявилася під владою герцога, а партії Колона завдано поразки, але поки що герцог не міг рухатись далі, бо залишалося дві перешкоди: по-перше, військо здавалося йому не надійним, по-друге, наміри Франції. Інакше кажучи, він побоювався, що військо Орсині, яке він узяв на службу, виб'є у нього підґрунтя з-під ніг, тобто або покине його, або, того гірше, відніме завойоване; і що саме так вчинить король. У солдатах Орсині він засумнівався після того, як, узявши Фаенцу, спрямував їх на Болонью і помітив, що вони повільно наступають; що ж до короля, то він зрозумів його наміри, коли після узяття Урбіно рушив до Тоскани, і той змусив його відступити. Тому герцог вирішив більш не розраховувати ані на чужу зброю, ані на чие-небудь заступництво.

Насамперед він ослабив партії Орсині і Колона в Римі; всіх нобілів, що підтримували їх сторону, переманив собі на службу, призначивши їм високе жалування і, згідно із заслугами, роздав місця у війську й управлінні, так що за декілька місяців вони залишили свої партії й обернулися в прихильників герцога. Після цього він став очікувати можливість розібратися з ватажками партії Орсині, ще раніше покінчивши з Колоною. Випадок представився хороший, а скористався він ним і того краще. Орсині та ті, хто похопився зрозумівши, що поси-

лення Церкви загрожує їм загибеллю, зібралися на раду в Маджоні, поблизу Перуджі. Ця рада мала безліч грізних наслідків для герцога, а саме бунт в Урбіно і заворушення в Романії, з якими він, проте, справився завдяки допомозі французів.

Відновивши колишній вплив, герцог вирішив не довіряти більше ані Франції, ані іншій зовнішній силі, щоб надалі не піддавати себе небезпеці, і удався до обману. Він також запаморочив голови партії Орсині, що ті спочатку примирилися з ним через посередництво синьйора Паоло – якого герцог прийняв зі всілякими виявленнями чемності й обдарував одягом, кіньми і грошима, – а потім у Синігалії самі простодушно віддалися йому в руки. Так, розібравшись з ватажками партій і переманивши до себе їх прихильників, герцог заклав дуже міцне підґрунтя своєї могутності: під його владою знаходилася вся Романія з герцогством Урбіно і, що особливо важливе, він був упевнений у прихильності до нього народу, що випробував добродійність його правління.

Ця частина дій герцога гідна уваги і наслідування, тому я бажав би зупинитися на ній особливо. До завоювання Романія знаходилася під владою нікчемних правителів, які не стільки турбувалися про своїх підданих, скільки обирали їх і спрямовували не до згоди, а до розбратів, так що весь край знемагав від грабежів, усобиць і беззаконня. Завоювавши Романію, герцог вирішив віддати її в надійні руки, щоб утихомирити і підпорядкувати верховній владі, і тому вручив всю повноту влади мессіру Раміро де Орко, людині вдачі різкої і крутої. Останній за короткий час утихомирив Романію, присік розбрати і навів трепет на всю округу. Тоді герцог розсудив, що надмірне зосередження влади більше не потрібне, бо може озлоблювати підданих, і заснував, під головуванням поважної особи, цивільний суд, в якому щороку був представлений захисником. Але знаючи, що минулі строгості все-таки налаштували проти нього народ, він вирішив обілити себе і викликати до себе прихильність підданих, показавши їм, що якщо і була жорстокість, то винуватий не він, а його суворий намісник. І ось одного разу вранці на площі в Чезене за його наказом поклали розрубане навпіл тіло мессіра Раміро де Орко поряд з колодою і скривавленим мечем. Лютість цього видовища одночасно задовольнила і приголомшила народ.

Але повернімося до того, від чого ми відхилилися. Отже, герцог знайшов власних солдатів і розгромив добру частину тих військ, які через сусідство були для нього загрозою, чим затвердив свою могутність і частково забезпечив собі безпеку; тепер на його шляху стояв тільки король Франції: із запізненням помітивши свою помилку, ко-

роль не потерпів би подальшого завоювання. Тому герцог став шукати нових союзників і ухилявся від відносин з Францією – якраз тоді, коли французи здійснили похід на Неаполь проти іспанців, які обложили Гаету. Він замислював розірвати стосунки з Францією, і йому б це скоро вдалося, якби довше прожив папа Олександр.

Такими були дії герцога, що стосувалися сьогодення. Що ж до майбутнього, то головною загрозою для нього став можливий наступник Олександра, який міг би не тільки виявити недружність, але і відняти все те, що герцогу дав Олександр. Щоб уникнути цього, він задумав запобіжні чотири засоби: по-перше, винищити розорених ним правителів разом з сімействами, щоб не дати новому папі мотиву виступити на їх захист; по-друге, викликати до себе прихильність римських нобілів, щоб з їх допомогою тримати в узді майбутнього наступника Олександра; по-третє, мати в Колегії кардиналів якомога більше своїх людей; по-четверте, встигнути до смерті папи Олександра розширити свої володіння настільки, щоб самостійно витримати перший натиск ззовні. Коли Олександр помер, у герцога було виконано три частини задуму, а четверта була близькою до виконання. З розорених ним правителів він убив усіх, до кого міг дотягнутися, і лише небагато кому вдалося врятуватися; римських нобілів він схилив на свою користь, у Колегії заручився підтримкою більшої частини кардиналів. Що ж до розширення володінь, то, задумавши стати володарем Тоскани, він встиг захопити Перуджу й Пьомбіно і узяти під своє заступництво Пізу. З цього часу він міг вже не боятися Франції – після того, як іспанці остаточно витіснили французів з Неаполітанського королівства, тим і іншим доводилося купувати дружбу герцога, ще крок – і він заволодів би Пізою. Після цього тут же здалися б Сієна і Лукка, частково зі страху, частково на зло флорентійцям; і самі флорентійці виявилися б у безвихідному становищі. І все це могло б відбутися ще до кінця того року, коли помер папа Олександр, і якби це сталося, то герцог отримав би таку могутність і вплив, що не потребував би нічийого заступництва і не залежав би ані від чужої зброї, ані від чужої фортуни, а повністю від своєї доблесті та сили. Проте герцог вперше оголив свій меч всього за п'ять років до смерті свого батька. І встиг зміцнити владу лише над однією державою – Романією, залишившись на півдорозі до володіння іншими, затиснений між двома ворожими арміями і смертельно хворий.

Але стільки було в герцога лютої відваги і доблесті, так добре умів він привертати й усувати людей, таким міцним було підґрунтя влади, закладеної ним у такий короткий час, що він пересилив би будь-які труднощі – якби його не тіснили з двох сторін ворожі армії

або не дошкуляла хвороба. Що влада його спочивала на міцному фундаменті, в цьому ми переконалися: Романія чекала його більше місяця; у Римі, знаходячись при смерті, він, проте, перебував у безпеці: Бальоні, Орсині і Вітеллі, що з'явилися туди, так нікого і не захопили з собою; йому вдалося домогтися того, щоб папою вибрали якщо саме не того, кого він бажав, то принаймні не того, кого він не бажав. Не був би герцог при смерті тоді ж, коли помер папа Олександр, він з легкістю здолав би будь-яку перешкоду. У дні обрання Юлія II він говорив мені, що все передбачив на випадок смерті батька, з будь-якого положення знайшов вихід, одного лише не вгадав – що в цей час і сам буде близьким до смерті.

Аналізуючи дії герцога, я не знаходжу, в чому можна було б йому дорікнути; більш того, мені здається, що він може послужити зразком всім тим, кому дістається влада милістю долі або чужою зброєю. Бо, маючи великий задум і високу мету, він не міг діяти інакше: лише передчасна смерть Олександра і його власна хвороба перешкодили йому здійснити намір. Отже, будь-кому необхідно в новій державі захистити себе від ворогів, придбати друзів, перемагати силою або хитрістю, вселяти страх і любов народу, а солдатам – слухняність і пошану, мати віддане і надійне військо, усувати людей, які можуть або повинні нашкодити; обновляти старі порядки, позбавлятися від ненадійного війська і створювати своє, виявляти суворість і милість, великодушність і щедрість і, нарешті, вести дружбу з правителями і королями, так щоб вони з чемністю надавали послуги, або утримувалися від нападів, – всім їм не знайти для себе прикладу більш наочного, аніж діяння герцога.

В одному лише можна його обвинуватити – в обранні Юлія главою Церкви. Тут він помилився в розрахунку, бо якщо він не міг привести бажану йому людину, він міг, як вже мовилося, відвести неугоду; а раз так, то у жодному випадку не слід було допускати до папської влади тих кардиналів, які були ним скривджені у минулому або, у разі обрання, могли б боятися його в майбутньому. Бо люди мстять або із страху, або з ненависті. Серед скривджених ним були Сан-Пьетро ін Вінкула, Колона, Сан-Джорджо, Аськаніо; всі інші, зійшовши на престол, мали б причини його боятися. Виняток становили іспанці та кардинал Руанській, ті – через родинні зв'язки і зобов'язання, цей – завдяки могутності французького королівства, що стояло за ним. Тому в першу чергу треба було поклопотатися про кого-небудь з іспанців, а у разі неможливості – кардинала Руанського, але вже ніяк не Сан-Пьетро ін Вінкула. Помиляється той, хто думає, що нові благодіяння можуть

змусити великих миру цього забути про старі образи. Отже, герцог зробив помилку, яка і привела його до загибелі.

Розділ VIII

Про тих, хто отримує владу лиходійствами

Але є ще два способи зробитися державцем, що не зводяться ані до милості долі, ані до доблесті; і оминати їх, як на мою думку, не варто, хоча про одне з них краще міркувати там, де йдеться про республіки. Я маю на увазі випадки, коли приватна людина досягає верховної влади шляхом злочинів або через благовоління до нього співгромадян. Говорячи про перший спосіб, я буду посилатися на два випадки – один із старовини, інший з сучасного життя – і тим обмежусь, бо вважаю, що і цих двох достатньо для тих, хто шукає прикладу.

Сицилієць Агафокл став царем Сіракуз, хоча вийшов не тільки з простого, але з низького і ганебного звання. Він народився в сім'ї гончаря і вів життя ганебне, але змолоду відрізнявся такою силою духу і тілесною доблестю, що, вступивши у військо, поступово вислужився до претора Сіракуз. Утвердившись на цій посаді, він задумав зробитися володарем Сіракуз і таким чином привласнити собі те, що було йому довірено по добрій волі. Посвятивши в цей задум Гамількара Карфагенського, що знаходився в цей час у Сицилії, він скликав одного разу вранці народ і сенат Сіракуз, нібито для вирішення справ, що стосуються республіки; і коли всі зібралися, то солдати його за умовним знаком перебили всіх senatorів і багатючих людей з народу. Після такої розправи Агафокл став володарювати, не зустрічаючи ані найменшого опору з боку громадян. І хоча він був двічі розбитий карфагенянами і навіть оточений їх військом, він не тільки не здав місто, але, залишивши частину людей захищати його, з іншою – вторгнувся до Африки; за короткий час звільнив Сіракузи від облоги і довів карфагенян до крайності, так що вони були вимушені укласти з ним договір, за яким обмежувалися володіннями в Африці і поступалися Агафоклу Сицилією.

Вдумавшись, ми не знайдемо в житті Агафокла нічого або майже нічого, що б дісталось йому милістю долі, бо, як вже мовилося, він досяг влади не чийсь заступництвом, а службою у війську, зв'язаної з безліччю небезпек і знегод, і утримав владу сміливими діями, проявивши рішучість та відвагу. Проте ж не можна назвати і доблестю вбивство співгромадян, зрада, віроломство, жорстокість та безчесність: цими якостями можна здобувати владу, але не славу. Отже, якщо судити про нього по тій доблесті, з якою він йшов назустріч

небезпеці, по тій силі духу, з якою він переносив знегоди, то навряд чи він поступиться будь-якому прославленому воєначальнику, але, пам'ятаючи його жорстокість і нелюдськість та всі вчинені ним злочини, ми не можемо прирівняти його до великих людей. Отже, не можна приписати ані милості долі, ані доблесті тому, що було здобуте без того й іншого.

Винищивши тих, хто внаслідок незадоволеності міг йому нашкодити, Оліверотто зміцнив свою владу новим військовим та цивільним устроєм і з тих пір не тільки перебував у безпеці всередині Фермо, але і став грозою всіх сусідів. Вибити його з міста було б так само важко, як Агафокла, якби його не перехитрив Чезаре Борджіа, який у Синігалії, як вже зазначалося, заманив у пастку ватажків Орсині і Вітеллі; Оліверотто приїхав туди разом з Вігтеллоццо, своїм наставником у доблесті і в злочинстві, і там разом з ним був задушений, що відбулося через рік після описаного батьковбивства.

Когось могло б спантеличити, чому Агафоклу і йому подібним вдавалося, проклавши собі шлях жорстокістю і зрадою, довго і благополучно жити в своїй вітчизні, захищати себе від зовнішніх ворогів і не стати жертвою змови з боку співгромадян, тоді як багато кому іншому не вдавалося зберегти владу жорстокістю навіть у мирну, а не те що в смутну військову годину. Думаю, річ у тому, що жорстокість від жорстокості відрізняється. Жорстокість застосована добре в тих випадках – якщо дозволено погане називати хорошим, – коли її проявляють відразу ж і з міркуваннями безпеки, не зосереджуватися на ній і по можливості обертають на благо підданих; і погано застосована в тих випадках, коли спочатку розправи відбуваються рідко, але з часом частішають, а не стають рідшими. Діючи першим способом, можна, подібно Агафоклу, з божою і людською допомогою утримати владу; діючи другим – неможливо.

Звідси випливає, що той, хто опановує державою, повинен передбачити всі образи, щоб покінчити з ними разом, а не відновлювати день за днем; тоді люди потроху заспокоються, і державець зможе, роблячи їм добро, поступово завоювати їхню прихильність. Хто поступить інакше, з боязні або з поганим наміром, той ніколи вже не вкляде меча в піхви і ніколи не зможе спертися на своїх підданих, що не знають спокою від нових і безперестанних образ. Отже, образи робити за один раз: чим менше їх зазнають, тим менше від них шкоди; благодіяння ж корисно надавати мало-помалу, щоб їх розсмакували якнайкраще. Найголовніше ж для державця – поводитися з підданими так, щоб ніяка подія – ані погана, ані добра – не змушувала його змінити

свого ставлення до них, оскільки, якщо прийде тяжкий час, зло робити пізно, а добро даремно, бо його визнають вимушеним і за нього не віддячать.

Розділ ІХ

Про громадянське єдиновладдя

Перейду тепер до тих випадків, коли людина робиться державцем своєї вітчизни не шляхом лиходійств і беззаконня, а через благовоління співгромадян – для цього потрібна не власне доблесть або успіх, а швидше удачлива хитрість. Потрібно сказати, що такого роду єдиновладдя – його можна назвати громадянським – формується на вимогу або знаті, або народу. Бо немає міста, де не відокремилися ці дві засади: знать прагне підпорядковувати і пригноблювати народ, народ не бажає знаходитися в підпорядкуванні і пригнобленні; зіткнення ж цих засад вирішується трояко: або єдиновладдям, або беззаконням, або свободою.

Єдиновладдя формується або знаттю, або народом, залежно від того, для кого першого трапиться слухна нагода. Знать, бачачи, що вона не може протистояти народу, прославляє кого-небудь з своїх і проголошує його державцем, щоб за його спиною реалізувати свої прагнення. Так само і народ, бачачи, що він не може чинити опір знаті, прославляє когось одного, щоб в його владі знайти для себе захист. Через це тому, хто приходить до влади за допомогою знаті, важче утримати владу, ніж тому, кого привів до влади народ, оскільки державець оточений знаттю, яка вважає себе йому рівною, він не може ані наказувати, ані мати незалежний спосіб дій. Тоді як той, кого привів до влади народ, править один і навколо нього немає нікого або майже нікого, хто не бажав би йому підкорятися. Крім того, не можна чесно, не ущемляючи інших, задовольняти домагання знаті, але можна – вимоги народу, оскільки у народу чесніша мета, аніж у знаті: знать прагне пригноблювати народ, а народ не бажає бути пригнобленим. Понад це, з ворожим народом нічого не можна зробити, бо він є численним, а із знаттю – можна, бо вона нечисленна. Народ, у крайньому випадку, відвернеться від державця, тоді як від ворожої знаті можна чекати не тільки того, що вона відвернеться від державця, але навіть піде проти нього, бо вона далекоглядніша, хитріша, задалегідь шукає шляхів до порятунку і підлабузнюється перед тим, хто сильніший. І ще додам, що державець не може вибирати народ, але може вибирати знать, бо йому належить право карати і милувати, наближати або піддавати опалі.

Цю останню частину роз'ясню докладніше. З людьми знатними належить поступати так, як поступають вони. З їхнього боку можливі два способи дій: або вони показують, що готові розділити долю державця, або ні. Перших, якщо вони не корисливі, слід шанувати і пестити, щодо других, то тут слід розрізняти два види спонукань. Якщо ці люди поводяться таким чином з легкодухості і природної відсутності рішучості, ними слід скористатися, особливо тими, хто досвідчений в якій-небудь справі. Якщо ж вони поводяться так умисно, з честолюбства, то це означає, що вони думають про себе більше, ніж про державця. І тоді їх слід остерігатися і боятися не менше, ніж явних супротивників, бо у важкий час вони завжди допоможуть згубити державця.

Отже, якщо державець отримав владу за допомогою народу, він повинен прагнути утримати його дружбу, що є зовсім неважко, бо народ вимагає лише, щоб його не пригноблювали. Але якщо державця привела до влади знать наперекір народу, то перший його обов'язок – заручитися дружбою народу, що знову-таки неважко зробити, якщо узяти народ під свій захист. Люди ж такі, що, бачачи добро з боку тих, від кого чекали зла, особливо прив'язуються до добродійників, тому народ стає ще більш прихильним до державця, ніж якби сам привів його до влади. Заручитися ж підтримкою народу можна різними способами, яких я обговорювати не стану, оскільки вони змінюються від випадку до випадку і не можуть бути підведені під яке-небудь певне правило.

Скажу лише на закінчення, що державцю належить дружити з народом, інакше у важкий час він буде повалений. Набід, правитель Спарти, витримав облогу з боку всієї Греції і звитяжного римського війська, а також відстояв владу і вітчизну; тим часом з наближенням небезпеки йому довелося усунути всього декілька осіб, а якби він ворогував з усім народом, він не міг би обмежитися цим малим. І хай мені не заперечують на це розхожою приказкою, що, мовляв, на народ сподіватися – що на піску будувати. Приказка правильна, коли йдеться про простого громадянина, який, спираючись на народ, тішить себе надією, що народ його визволить, якщо він потрапить до рук ворогів або магістрату. Тут і справді можна помилитися, як помилилися Гракхи в Римі або мессір Джорджо Скалі у Флоренції. Але якщо в народі шукає опори державець, який не просить, а наказує, до того ж безстрашний, не падає духом у нещасті, не упускає потрібних приготувань для оборони і вміє розпорядженнями своїми та мужністю вселити бадьорість у тих, хто його оточує, він ніколи не помилиться в народі і переконається в міцності подібної опори.

Звичайно в таких випадках влада державця виявляється під загрозою при переході від громадянського ладу до абсолютного – оскільки державці правлять або за допомогою магістрату, або одноосібно. У першому випадку становище державця є слабкішим та вразливішим, бо він повністю залежить від волі громадян, з яких складається магістрат, вони ж можуть позбавити його влади будь-якої, а тим більше скрутної години, тобто можуть або виступити проти нього, або відійти від виконання його розпоряджень. І тут, перед обличчям небезпеки, пізно привласнювати собі абсолютну владу, оскільки громадяни і піддані, звикнувши виконувати розпорядження магістрату, не стануть за скрутних обставин підкорятися наказам державця. Тому-то у скрутну годину у державця завжди буде нестача у надійних людях, бо не можна вірити тому, що бачиш у спокійний час, коли громадяни потребують держави: тут кожен поспішає з обіцянками, кожен, благо смерть ще далека, виявляє готовність пожертвувати життям за державця, але коли держава у скрутну годину потребує своїх громадян, їх виявляється небагато. І подібна перевірка є тим небезпечною, що вона буває лише одного разу. Тому мудрому державцю належить ужити заходів передчасно, щоб громадяни завжди і за будь-яких обставин мали потребу в державці і в державі, – тільки тоді він зможе покластися на їхню вірність.

Розділ X

Як слід вимірювати сили своїх держав

Вивчаючи властивості держав, слід мати на увазі й таке: чи може державець у разі потреби відстояти себе власними силами, чи він потребує захисту зі сторони. Поясню, що здатними відстояти себе я називаю тих державців, які, маючи в достатку людей або грошей, можуть зібрати необхідних розмірів військо і витримати битву з будь-яким ворогом; потребуючими допомоги я називаю тих, хто не може вийти проти ворога в полі і вимушений оборонятися під прикриттям міських стін. Що робити в першому випадку – про те мова попереду, хоча дещо вже сказане вище. Що ж до другого випадку, то тут нічого не скажеш, крім того, що державцю належить зміцнювати і споряджати всім необхідним місто, не враховуючи прилеглу округу. Якщо державець добре укріпить місто і буде ставитись до підданих так, як описано вище і додано нижче, то сусіди остережуться на нього нападати. Бо люди – вороги будь-яких скрутних перешкод, а кому ж здасться легким напад на державця, чиє місто добре укріплене, а народ не озлоблений.

Міста Німеччини, одні з найвільніших, мають невеликі округи, підкоряються імператору, коли самі того бажають, і не бояться ані його, ані будь-кого іншого з сильних сусідів, оскільки достатньо укріплені для того, щоб їх захоплення здалося будь-кому важкою і виснажливою справою. Інші міста обнесені добротними стінами і ровами, мають артилерію скільки потрібно і на суспільних складах тримають річний запас продовольства, пиття і палива; крім того, щоб прогодувати простий народ, не виснажуючи скарбниці, вони заготовляють на рік роботи в тих галузях, якими живе місто, і в тих ремеслах, якими годується простолюдня. Військове мистецтво у них у почесті, і вони заохочують його різними заходами.

Отже, державець, чиє місто добре укріплене, а народ не озлоблений, не може піддатися нападу. Але якщо це і трапиться, ворог примушений буде з ганьбою ретируватися, бо все в світі змінюється з такою швидкістю, що навряд чи хто-небудь зможе рік протримати військо в неробстві, оточуючи місто. Мені заперечать, якщо народ побачить, як за містом горять його поля і житла, він не витримає довгої облоги, бо власні турботи візьмуть верх над вірністю державцю. На це я відповім, що державець сильний і сміливий здолає всі труднощі, то вселяючи підданам надію на швидке закінчення бід, то нагадуючи їм про те, що ворог нещадний, то осаджуючи надмірно норовистих. Крім того, ворог звичайно спалює і спустошує поля при підході до міста, коли люди ще розпалені і повні рішучості не здаватися; коли ж через декілька днів запал прохолоне, то втрата вже буде нанесена і зло скоєне. А коли людям нічого не залишається, як триматися свого державця, і самі вони чекатимуть від нього подяки за те, що захищаючи його, дозволили спалити свої будинки і розграбувати майно. Люди ж за вдачею своїй такі, що не менше прив'язуються до тих, кому зробили добро самі, ніж до тих, хто зробив добро їм. Так після розгляду всіх обставин, скажу, що розумний державець без проблем знайде способи укріпити дух городян на весь час облоги, за умови, що у нього вистачить чим прогодувати і оборонити місто.

Розділ XI

Про церковні держави

Нам залишається розглянути церковні держави, про які можна сказати, що заволодіти ними важко, бо для цього потрібна доблесть або милість долі, а утримати легко, бо для цього не потрібно ні того, ні іншого. Держави ці спираються на освячені релігією засади, такі могутні, що вони підтримують державців при владі, незалежно від того, як ті живуть і що роблять. Тільки там державці мають владу, але її

не відстоюють, мають підданих, але ними не управляють; і проте ж, на владу їх ніхто не вчиняє замах, а піддані їх не обтяжуються своїм становищем і не хочуть, та і не можуть від них відпасти. Отже, лише ці державці незмінно перебувають у благополуччі та щасті.

Але оскільки держави ці керуються причинами вищого порядку, до яких розум людський не досягає, то говорити про них я не буду; лише самовпевнена і зухвала людина могла б узятися міркувати про те, що піднесено і зберігається Богом. Проте ж мене можуть запитати, яким чином Церква досягла такої могутності, що її боїться король Франції, що їй вдалося вигнати його з Італії і розгромити венеціанців, тоді як раніше на її світську владу не зважали навіть дрібні володарі і барони, не кажучи вже про великі держави Італії. Якщо мене запитують про це, то, хоча всі ці події добре відомі, я визнаю незайвим нагадати, яким чином все відбувалося.

Перш ніж Карл, французький король, вторгнувся до Італії, панування над нею було поділене між папою, венеціанцями, королем Неаполітанським, герцогом Міланським і флорентійцями. У цих властей було дві головні турботи: по-перше, не допустити вторгнення до Італії чужоземців, по-друге, утримати один одного в колишніх межах. Найбільші підозри вселяли венеціанці і папа. Проти венеціанців інші утворили союз, як це було при захисті Феррари; проти папи використовувалися римські барони. Розділені на дві партії – Колона і Орсині, барони постійно затівали сварки і, брякаючи зброєю на очах у глави Церкви, сприяли слабкості і нестійкості папства. Хоча дехто з пап був мужнім, як, наприклад, Сікст, нікому з них при всій досвідченості і сприятливих обставинах не вдавалося позбавитися цієї напасті. Виною тому – стислість їх правління, бо за ті десять років, що в середньому проходили від обрання папи до його смерті, йому ледь-ледь вдавалося розгромити лише одну з ворогуючих партій. І якщо папа встигав, скажімо, майже розгромити прихильників Колона, то наступник його, будучи сам ворогом Орсині, давав відродиться партії Колона і вже не мав часу розгромити Орсині. З цієї самої причини в Італії невисоко ставили світську владу папи.

Але коли на папський престол зійшов Олександр VI, він куди більше всіх своїх попередників зумів показати, чого може добитися глава Церкви, діючи грошима і силою. Скориставшись приходом французів, він зробив за допомогою герцога Валентино все те, про що я розповів вище – там, де йшлося про герцога. Щоправда діяльність його була спрямована на звеличення не Церкви, а герцога, проте ж вони обернулися величчю Церкви, яка успадковувала плоди його роботи після смерті Олександра й усунення герцога. Папа Юлій застав після

сходження могутню Церкву: вона володіла Романією, скорила римських баронів, чиї партії розпалися під ударами Олександра, і, більше того, відкрила нове джерело поповнення скарбниці, яким не користувався ніхто до Олександра.

Все це Юлій не тільки продовжив, але і додав справі більший розмах. Він задумав приєднати Болонью, сокрушити Венецію, прогнати французів і здійснив цей задум, завдяки своїй славі, бо дбав про велич Церкви, а не про приватних осіб. Крім того, він утримав партії Орсині і Колона в тих межах, в яких застав їх; і хоча дехто з ватажків був готовий посіяти смуту, але їх утримувало, по-перше, могутність Церкви, а по-друге, – відсутність в їх рядах кардиналів, що завжди були захисниками розбратів. Ніколи між цими партіями не буде миру, якщо у них будуть свої кардинали: розпалюючи в Римі і за його межами ворожнечу партій, кардинали втягують у неї баронів, і так з владолюбства прелатів народжуються розбрати й міжусобиці серед баронів.

Його святість папа Лев сприйняв могутню Церкву; і якщо його попередники звеличили папство силою зброї, то нинішній глава Церкви вселяє нам надію на те, що звеличить і прославить його ще більше своєю добротою, доблестю і різноманітними талантами.

Розділ XII

Про те, скільки буває видів військ, і про найманих солдатів

Вище ми детально обговорили різновиди держав, названі мною на початку; частково розглянули причини благоденства і краху державців; з'ясували, якими способами діяли ті, хто бажав завоювати й утримати владу. Тепер розглянемо, які засоби нападу і захисту має в своєму розпорядженні будь-яка з держав, перерахованих вище. Раніше вже мовилося про те, що влада державця повинна покоїтися на міцній основі, інакше вона звалиться. Основою ж влади в усіх державах – як спадкових, так і змішаних та нових – служать добрі закони і добре військо. Але добрих законів не буває там, де немає доброго війська, і навпаки, де є добре військо, там добрі і закони, тому, оминувши закони, я переходжу прямо до війська.

Почну з того, що військо, яким державець захищає свою країну, буває або власним, або союзницьким, або найманим, або змішаним. Наймані і союзницькі війська даремні і небезпечні; ніколи не буде ані міцною, ані довговічною та влада, яка спирається на наймане військо, бо найманці честолюбні, розпущені, схильні до розбратів, задиристі з друзями і боязкі з ворогом, віроломні і нечестиві; їх поразка відстрочена лише настільки, наскільки відстроченим є рішучий напад; у мирний же час вони розорять тебе не гірше, ніж ворог під час війни. По-

яснюється це тим, що не пристрасть і не яка-небудь інша спонука утримує їх у бою, а тільки мізерне жалування, що, зазвичай, є недостатнім для того, щоб їм захотілося пожертвувати за тебе життям. Їм вельми до душі служити тобі в мирний час, та коли починається війна, як вони показують тил і тікають.

Чи треба доводити те, що і так ясно: чим саме викликаний крах Італії, як не тим, що вона довгі роки задовольнялася найманою зброєю? Для декого найманці діяли з успіхом і не раз красувалися відвагою один перед одним, але коли вторгнувся чужоземний ворог, ми побачили чого вони варті насправді. Отже, Карлу, королю Франції, і справді вдалося захопити Італію за допомогою шматка крейди. А хто говорив, що ми терпимо за гріхи наші, сказав правду, тільки це не ті гріхи, які він думав, а ті, які я перерахував. І оскільки це були гріхи державців, то і розплачуватися довелося їм же.

Я хотів би пояснити докладніше, у чому біда найманого війська. Кондотьєри по-різному володіють своїм ремеслом: одні чудово, інші – посередньо. Першим не можна довіряти тому, що вони самі домагатимуться влади і заради неї повалять або тебе, їх господаря, або іншого, але не питаючи про твої наміри. Другим не можна довіритися тому, що вони програють битву. Мені скажуть, що такого ж можна чекати від будь-кого, у кого в руках зброя, найманець він чи ні. На це я відповім: військо знаходиться у віданні або державця, або республіки; у першому випадку державець повинен особисто очолити військо, прийнявши на себе обов'язки воєначальника; у другому випадку республіка повинна поставити на чолі війська одного з громадян; і якщо він виявиться поганим – змістити його, інакше – обмежити законами, щоб не переступав міру. Ми знаємо за власним досвідом, що тільки державці-полководці і озброєні республіки добивалися найбільших успіхів, тоді як найманці приносили лише шкоду.

Рим і Спарта багато століть простояли озброєними й вільними. Швейцарці краще за всіх озброєні і понад усе вільні. У давнину найманців закликав Карфаген, який ледве не був ними захоплений після закінчення першої війни з Римом, хоча карфагеняни поставили на чолі війська своїх же громадян. Після смерті Епамінонда фіванці запросили Філіпа Македонського очолити їх військо, і той, повернувшись переможцем, відняв у Фів свободу. Міланці після смерті герцога Пилипа призвали на службу Франческо Сфорца, і той, розбивши венеціанців при Караваджо, з'єднався з ворогом проти міланців, своїх господарів. Сфорца, його батько, перебуваючи на службі у Джованни, королеви Неаполітанської, раптово залишив її беззбройною, так що, рятуючи королівство, вона кинулася шукати заступництва у короля Арагонського.

Мені скажуть, що венеціанці і флорентійці не раз затверджували своє владарювання, користуючись найманним військом, і проте, кондотьєри їх не стали державцями і чесно захищали господарів. На це я відповім, що флорентійцям просто щастило на тих доблесних кондотьєрів, яких слід було б побоюватися: одним не довелося отримати перемогу, інші мали суперників, треті домагалися влади, але у іншому місці. Як ми можемо судити про вірність Джованні Аукута, якщо за ним не числиться жодної перемоги, але будь-хто згодиться, що, повернися він з перемогою, флорентійці опинилися б у повній його владі. Сфорца і Браччо як суперники не спускали один з одного очей, тому Франческо переніс свої домагання в Ломбардію, а Браччо – в папські володіння і в Неаполітанське королівство. А як йшли справи нещодавно? Флорентійці запросили на службу Паоло Вітеллі, людину розумну, що користувалася величезним впливом ще у приватному житті. Якби він узяв Пізу, хіба не очевидно, що флорентійцям би від нього не звільнитися? Бо перейди він на службу до ворога, їм довелося б здатися; якби ж він залишився у них, їм довелося б йому підкорятися.

Що ж до венеціанців, то блискучі й остаточні перемоги вони брали лише до тих пір, поки воювали своїми силами, тобто до того, як приступили до завоювань на материку. Аристократія й озброєне простолюддя Венеції не раз виявляли зразки військовій доблесті, воюючи на морі, але варто було їм перейти на сушу, як вони перейняли військовий звичай всієї Італії. Коли їх завоювання на суші були невеликі, і держава їх стояла твердо, у них не було мотивів боятися своїх кондотьєрів, але коли володіння їх розрослися – а було це при Кроманьолі, – то вони усвідомили свою помилку. Кроманьола був відомим їм як доблесний полководець – під його керівництвом вони розбили Міланського герцога, – але, побачивши, що він тягне час, а не воює, вони розсудили, що перемоги він не отримає, бо до неї не прагне, звільнити ж вони самі його не посміють, бо побоються втратити те, що завоювали, а тому, вимушені захистити себе яким-небудь чином, вони його убили. Пізніше вони наймали Бартоломео де Бергамо, Роберто де Сан-Северіно, графа ді Пітільяно та їм подібних, які вселяли побоювання не тим, що виграють, а тим, що програють битву. Як і трапилося при Вайла, де венеціанці за один день втратили все те, що з такою працею збирали вісім сторіч. Бо найманці славляться тим, що поволі і мляво наступають, зате з чудовою швидкістю відступають. І раз вже я звернувся за прикладом до Італії, де довгі роки господарюють наймані війська, то для користі справи хотів би повернутися назад, щоб з'ясувати, звідки вони пішли і яким чином набрали такої сили.

Треба знати, що ще недавно, коли імперія слабшала, а світська влада папи зміцніла, Італія розпалася на декілька держав. Багато великих міст повстали проти пригноблюючих їх нобілів, яким протегував імператор, тоді як містам протегувала церква на користь своєї світської влади; у багатьох інших містах їх власні громадяни піднеслися до становища державців. Так Італія майже повністю опинилася під владою папи і декількох республік. Прелати, що потім опинилися при владі, і громадяни не звикли мати справу із зброєю, тому вони стали запрошувати на службу найманців. Альберіго де Коніо, уродженець Романії, першим прославив найману зброю. Його учні Браччо і Сфорца свого часу тримали в руках всю Італію. За ними пішли всі ті, під чийм керівництвом наймані війська знаходяться й до цих пір. Доблесть їх призвела до того, що Італію з кінця в кінець пройшов Карл, розорив Людовик, зневажив Фердинанд і зганьбили швейцарці.

Почали вони для того, що, прославляючи себе, повсюдно принизили піхоту. Це потрібно було тому, що, живучи ремеслом і не маючи володінь, вони не могли б прогодувати великого пішого війська, а мале не створило б їм слави. Тоді як, обмежившись кавалерією, вони при невеликій чисельності забезпечили собі і ситість, і шану. Дійшло до того, що в двадцятитисячному війську не налічувалося і двох тисяч піхоти. Надалі вони проявили надзвичайну вивертність для того, щоб позбавити себе і солдат від небезпек і тягот військового життя: у сутичках вони не вбивають один одного, а беруть у полон і не вимагають викупу, при облозі вночі не йдуть в атаку; обороняючи місто, не роблять вилазок до наметів; не оточують табір частоколом і ровом, не ведуть кампаній у зимовий час. І все це дозволялося їх військовим статутом і придумане ними навмисне для того, щоб, як сказано, уникнути небезпек і тягот військового життя: так вони довели Італію до ганьби і рабства.

Розділ XIII

Про війська союзницькі, змішані і власні

Союзницькі війська – ще один різновид даремних військ – це війська сильного державця, які закликаються для допомоги і захисту. Такими військами скористався недавно папа Юлій: у військових діях проти Феррари він побачив, чого коштують його найманці, і змовився з Фердинандом, королем Іспанським, що той надасть йому допомогу кавалерією і піхотою. Самі по собі такі війська можуть відмінно і з користю послужити своєму державцю, але для того, хто їх закликає на допомогу, вони майже завжди небезпечні, бо поразка їхня загрожує державцю загибеллю, а перемога – залежністю.

Не дивлячись на те, що історичні твори містять безліч подібних прикладів, я хотів би підкреслити той же приклад папи Юлія. З його боку це був край необачний крок – довіритися чужоземному державцю заради того, щоб захопити Феррару. І він був би покараний за свою необачність, якби, на його щастя, доля не розсудила інакше: його союзницьке військо було розбите при Равенні, але завдяки тому, що раптово з'явилися швейцарці і несподівано для всіх прогнали переможців, папа не потрапив у залежність ні до ворога, бо той втік, ні до союзників, бо перемога була здобута не їх зброєю. Флорентійці, не маючи війська, спрямували проти Пізи десять тисяч французів – що трохи не обернулося для них гіршою бідною, аніж усе, що траплялося з ними у минулому. Імператор Константинополя, воюючи з сусідами, призвав до Греції десять тисяч турок, які після закінчення війни не побажали піти, з чого і почалося поневолення Греції невірними.

Отже, хай союзницьке військо закликає той, хто не дорожить перемогою, бо воно є куди більш небезпечним за наймане. Союзницьке військо – це вірна загибель тому, хто його закликає: воно діє як одна людина і неподільно підкоряється своєму державцю; найманому ж війську після перемоги потрібно і більше часу, і зручніші обставини, щоб тобі зашкодити; у ньому менше єдності, воно зібране й оплачується тобою, і той, кого ти поставив на чолі його, не може відразу набуті такої сили, щоб стати для тебе небезпечним суперником. Коротше кажучи, в найманому війську більш небезпечною є недбайливість, в союзницькому ж – доблесть.

Тому мудрі державці завжди вважали за краще мати справу з власним військом. Краще, вважали вони, програти зі своїми, ніж виграти з чужими, бо не справжньою є та перемога, яка здобута чужою зброєю. Без коливань наведу знову приклад Чезаре Борджіа. Спочатку, коли герцог тільки вступив у Романію, у нього була французька кіннота, за допомогою якої він захопив Імолу і Форлі. Пізніше він зрозумів ненадійність союзницького війська і, визнавши, що найманці менш для нього небезпечні, скористався послугами Орсині і Вітеллі. Але, побачивши, що ті в справі нестійкі і можуть його зрадити, він позбавився їх і набрав власне військо. Яка різниця між усіма цими видами військ, неважко зрозуміти, якщо подивитися, як змінювалося ставлення до герцога, коли у нього були тільки французи, потім – наймане військо Орсині і Вітеллі і, нарешті, – власне військо. Ми помітимо, що, хоча пошана до герцога постійно зростала, повністю з ним стали рахуватися лише після того, як всі побачили, що він має в своєму розпорядженні власних солдатів.

Я мав намір не відступати від тих подій, які відбувалися в Італії нещодавно, але наведу ще приклад Гієрона Сіракузького, оскільки згадував про нього вище. Ставши, як сказано, волею співгромадян воєначальником Сіракуз, він скоро зрозумів, що від найманого війська мало користі, бо тодішні кондотьєри були схожі на теперішніх. І оскільки він зрозумів, що їх не можна ані прогнати, ані залишити, то наказав їх порубати і з тих пір спирався тільки на своє, а не на чуже військо. Згадується і розповідь із Старого завіту, вельми тут доречна. Коли Давид викликав на бій Голіафа, єдиборця із стану філістимлян, то Саул, щоб підтримати дух Давида, одягнув його в свою зброю, але той відкинув її, сказавши, що йому ніяково в чужому озброєнні і що краще він піде на ворога з власною пращею і ножем. Так завжди і буває, що чужа зброя або широка, або тісна, або дуже громіздка.

Карл VII, батько короля Людовика XI, завдяки фортуні і доблесті, звільнивши Францію від англійців, зрозумів, як необхідно бути озброєним власною зброєю, і наказав утворити постійну кінноту і піхоту. Пізніше король Людовик, його син, розпустив піхоту і став брати на службу швейцарців; цю помилку ще посилили його наступники, і тепер вона дорого обходиться французькому королівству. Бо, віддавши перевагу швейцарцям, Франція підірвала дух свого війська: після скасування піхоти кавалерія, додана найманому війську, вже не сподівається виграти битву своїми силами. Так і виходить, що воювати проти швейцарців французи не можуть, а без швейцарців проти інших – не сміють. Військо Франції, отже, змішане: частково власне, частково наймане – і у такому вигляді набагато перевершує союзницьке або повністю наймане військо, але набагато поступається війську, що повністю складається з своїх солдатів. Обмежує вже відомим прикладом: Франція була б непереможною, якби удосконалила або хоча б зберегла устрій війська, запроваджений Карлом. Але непорозуміння людей таке, що вони часто не помічають отрути всередині того, що добре з вигляду, як я вже говорив вище з приводу сухотної лихоманки.

Тому державець, який продивився недугу, що зароджується, не володіє істинною мудрістю, – але вчасно розпізнати її дано небагатьом. І якщо ми замислимось про занепад Римської імперії, то побачимо, що він розпочався з того, що римляни стали брати на службу найманців – готів. Від цього і пішло виснаження сил імперії, причому скільки сили віднімалося у римлян, стільки додавалося готам. На закінчення ж повторю, що без власного війська держава неміцна – більш того, вона цілком залежить від примх фортуни, бо доблесть не служить їй вірним захистом у скрутну годину. На думку і вирок мудрих

людей: “Quod nihil sit tam infirmum aut instabile, quam fama potentiae non sua vi nixa”. [“Немає нічого більш хисткого і скороминущого, ніж чарівливість могутності, що не спирається на власну силу”. Тацит. *Аннали*, XIII, 19, т. 1. Л., 1970, з. 232. переклад А. З. Бобовича]. Власні війська суть ті, які складаються з підданих, громадян або відданих тобі людей, будь-які ж інші відносяться або до союзницьких, або до найманих. А який їм дати устрій, неважко зрозуміти, якщо обдумати дії чотирьох названих мною осіб і розглянути, як влаштували і озброювали свої армії Філіп, батько Олександра Македонського, і багато інших республік і державці, чиєму прикладу я повністю ввіряюся.

Розділ XIV

Що державець повинен робити для військової справи

Отже, державець не повинен мати ані інших помислів, ані інших турбот, ані іншої справи, окрім війни, військових настанов і військової науки, бо війна є єдиним обов'язком, який правитель не може перекласти на іншого. Військове мистецтво наділене такою силою, що дозволяє не тільки утримати владу тому, хто народжений державцем, але і досягти влади тому, хто народився простим смертним. І навпаки, коли державці думали більше про задоволення, аніж про військові вправи, вони втрачали і ту владу, що мали. Нехтування цим мистецтвом є головною причиною втрати влади, як володіння ним є головною причиною отримання влади.

Франческо Сфорца, уміючи воювати, з приватної особи став Міланським герцогом, діти його, ухиляючись від тягот війни, з герцогів стали приватними особами. Той, хто не володіє військовим ремеслом, накликає на себе багато лих, і зокрема презирство оточуючих, а цього треба завжди остерігатися, саме про це буде сказано нижче. Бо озброєний ніколи не зрівняється з беззбройним, і ніколи озброєний не підкорятиметься беззбройному за власною волею, а беззбройний ніколи не відчує себе в безпеці серед озброєних слуг. Як можуть двоє порозумітися, якщо один підозрює іншого, а той, у свою чергу, його зневажає. Так і державець, недосвідчений у військовій справі, зазнає багато лих, і одне з них те, що він не користується пошаною війська і, отже, не може на нього покластися.

Тому державець навіть подумки не повинен залишати військових вправ і в мирний час вдаватися до них ще більше, ніж у військовий. Полягають же вони, по-перше, в справах, по-друге, – в роздумах. Що стосується справ, то державцю слід не тільки стежити за порядком і навчаннями у війську, але і самому якомога частіше виїжджати на полювання, щоб загартувати тіло і водночас вивчити місцевість, а саме:

де і які є височини, куди виходять долини, наскільки тягнуться рівнини, які особливості річок і боліт. Таке дослідження є подвійно корисним. Передусім завдяки йому краще пізнаєш власну країну і зможеш правильніше визначити способи її захисту; крім того, знаючи до подробиць ландшафт однієї місцевості, легко зрозумієш особливості іншої, потрапляючи туди вперше, бо схили, долини, рівнини, болота та річки, наприклад, у Тоскані схожі на ті, які ми бачимо в інших краях, а тому той, хто вивчив одну місцевість, швидко освоюється і в усіх інших. Якщо державець не виробив у собі цих навичок, то він позбавлений найважливішої якості – воєначальника, бо саме вона дозволяє зберігати перевагу, визначаючи розташування ворога, отаборившись, йдучи на зближення з супротивником, вступаючи в бій і тримаючи фортеці в облозі.

Філопемуну, главі ахейського союзу, античні автори витрачають безліч похвал, і зокрема за те, що він і в мирний час ні про що не думав, окрім військової справи. Коли він прогулювався з друзями за містом, то часто зупинявся і питав: якщо ворог займе той горб, а наше військо стоятиме тут, на чийй стороні буде перевага? як наступати в цих умовах, зберігаючи бойові порядки? як відступати, якщо нас змусять до відступу? як переслідувати супротивника, якщо той тікатиме? І так, просуваючись вперед, пропонував все нові і нові обставини з тих, які трапляються на війні; і після того, як вислуховував думку друзів, висловлював свою і приводив докази на її користь, так постійними роздумами він добився того, що під час війни ніяка несподіванка не могла б застигнути його зненацька.

Що ж до розумових вправ, то державець повинен читати історичні праці, при цьому особливо вивчати дії видатних полководців, розбирати, якими способами вони вели війну, що визначало їх перемоги і що – поразки, для того, щоб брати за приклад перші й уникати останніх. Найголовніше ж, ставши схожим багатьом в чому на великих людей минулого, взяти за зразок кого-небудь з прославлених і шанованих людей старовини і постійно тримати в пам'яті його подвиги та діяння. Так, за розповідями, Олександр Великий наслідував Ахілла, Цезар – Олександра, Сципійон – Кира. Будь-хто, хто прочитає життєпис Кира, складений Ксенофонтом, згодиться, що, уподібнюючись Киру, Сципійон вельми сприяв своїй славі, і що в цнотливості, ввічливості, людяності і щедрості Сципійон слідував Киру, який описаний Ксенофонтом. Мудрий державець повинен дотримуватися всіх описаних правил, ніколи не вдаватися в мирний час до неробства, бо вся його праця окупиться, коли настануть важкі часи, і тоді, якщо доля захоче його сокрушити, він зуміє вистояти під її натиском.

Розділ XV

Про те, за що людей, особливо державців, вихваляють або засуджують

Тепер залишається розглянути, як державець повинен ставитися до підданих і союзників. Знаючи, що про це писав багато хто, я боюся, як би мене не визнали самовпевненим за те, що, обравши той же предмет, у тлумаченні його я передусім розходжуся з іншими. Але, маючи намір написати щось корисне для людей розуміючих, я вважав за краще слідувати правді не уявній, а дійсній – на відміну від тих багатьох, хто описав республіки і держави, яких насправді ніхто не знавав і не бачив. Бо відстань між тим часом, як люди живуть і як повинні бжити, є настільки великою, що той, хто відкидає дійсне заради належного, діє швидше на шкоду собі, аніж на благо, оскільки, бажаючи сповідати добро у всіх сферах життя, він неминуче загине, стикаючись з безліччю людей, чужих добру. З цього виходить, що державець, якщо він хоче зберегти владу, повинен навчитися відступати від добра і, за певних обставин, користуватися цим умінням.

Якщо ж говорити не про вигадані, а про справжні властивості державців, то слід зазначити, що у всіх людях, а особливо в державцях, які стоять вище за інших людей, помічають ті або інші якості, котрі заслуговують схвалення або осуду. А саме: говорять, що один є щедрим, а інший скупим – якщо узяти тосканське слово, бо жадібний, з нашої точки зору, це ще й той, хто хоче відняти чуже, а скупим ми називаємо того, хто дуже тримається за своє – один марнотратний, інший жадібний; один жорстокий, інший жалісливий; один чесний, інший віроломний; один зніжений і малодушний, інший твердий духом і сміливий; цей поблажливий, той гордовитий; цей розпусний, той цнотливий; цей лукавий, той щирий; цей упертий, той поступливий; цей легковажний, той поважний; цей набожний, той нечестивий і так далі. Що може бути більш похвальним для державця, аніж поєднання в собі усіх кращих з перерахованих якостей? Але через те, що за своєю природою людина не може мати лише одні чесноти, а також неухильно їм слідувати, то розсудливому державцю слід уникати тих вад, які можуть позбавити його держави, щодо інших – стримуватися у міру сил, але не більше. І навіть хай державці не бояться накликати на себе звинувачення в тих вадах, без яких важко утриматися при владі, бо, вдумавшись, ми знайдемо немало такого, що на перший погляд здається чеснотою, а насправді є згубним для державця, і навпаки: виглядає як вада, а насправді доставляє державцю благополуччя і безпеку.

Розділ XVI

Про щедрість і ошадливість

Почну з першої із згаданих якостей і скажу, що добре мати славу щедрого державця. Проте той, хто виявляє щедрість, щоб славитися щедрим, шкодить самому собі. Бо якщо проявляти її розумно і належним чином, про неї не дізнаються, а тебе все одно обвинуватять у скупості, тому, щоб розповсюдити серед людей славу про свою щедрість, ти повинен будеш хитрувати з цією витівкою, роблячи таким чином, ти виснажиш скарбницю, після цього, не бажаючи розлучатися зі славою щедрого правителя, вимушений надмірно обтяжити народ податками й удатися до непристойних способів отримання грошей. Такою поведінкою ти поступово викличеш ненависть підданих, а з часом, коли збіднієш, – то і презирство. І після того, як багатьох розориш своєю щедрістю і небагатьох облагодієш, перші ж труднощі обернуться для тебе бідною, перша ж небезпека – крахом. Але якщо ти вчасно одумаєшся і захочеш виправити справу, тебе негайно ж обвинуватять у скупості.

Отже, раз державець не може без збитку для себе проявляти щедрість так, щоб її визнали, то чи не буде для нього розсудливішим примиритися із славою скупого правителя? Бо з часом, коли люди побажать, що завдяки ошадливості він задовольняється своїми прибутками і веде військові кампанії, не обтяжуючи народ додатковими податками, за ним затвердиться слава щедрого правителя. І він дійсно виявиться щедрим стосовно всіх тих, кого міг би збагатити, а таких одиниці. У наші дні лише ті зробили великі справи, хто уславився скупим, інші зішли непримітно. Папа Юлій хотів прославитися щедрим лише до тих пір, поки не досяг папської влади, після чого, готуючись до війни, і думати забув про щедрість. Нинішній король Франції провів декілька війн без запровадження надзвичайних податків лише тому, що, передбачаючи додаткові витрати, проявляв наполегливу ошадливість. Нинішній король Іспанії не зробив би і не виграв стількох кампаній, якби дорожив славою щедрого державця.

Отже, заради того, щоб не обирати підданих, мати засоби для оборони, не збідніти, не викликати презирства і не стати по неволі жадібним, державець повинен нехтувати славою скупого правителя, бо скупість – це одна з тих вад, які дозволяють йому правити. Якщо мені скажуть, що Цезар проклав собі шлях щедрістю і що багато інших, завдяки тому, що були і славилися щедрими, досягали найвищих щаблів, я відповім: або ти досяг влади, або ти ще на шляху до неї. У першому випадку щедрість шкідлива, в другому – необхідна. Цезар був на шляху до абсолютної влади над Римом, тому щедрість не могла

йому зашкодити, але владарюванню його прийшов би кінець, якби він, досягнувши влади, прожив довше і не зупинив витрати. А якщо мені зазначать, що багато хто вже були державцями і робили на чолі війська великі справи, проте ж славилися щедрими, я відповім, що витрачати можна або своє, або чуже. У першому випадку корисна ощадливість, у другому – велика щедрість.

Якщо ти ведеш військо, яке годується здобиччю, грабунками, поборами і чужим добром, тобі необхідно бути щедрим, інакше за тобою не підуть солдати. І завжди майно, яке не належить тобі або твоїм підданим, можеш роздаровувати щедрою рукою, як це робили Кир, Цезар і Олександр, бо, витрачаючи чуже, ти додаєш собі слави, тоді як марнуючи своє – ти тільки собі зашкодиш. Ніщо інше не виснажує тебе так, як щедрість: виявляючи її, одночасно втрачаєш саму можливість її виявляти, тоді ти або впадаєш у бідність, що збуджує презирство, або, бажаючи уникнути бідності, розоряєш інших, чим накликаєш на себе ненависть. Тим часом презирство і ненависть підданих – це те, чого державець повинен передусім боятися, щедрість же веде до того й іншого. Тому більше мудрості в тому, щоб, славлячись скупим, здобувати худу славу без ненависті, ніж у тому, щоб, бажаючи прославитися щедрим і тому по неволі розорюючи інших, одночасно здобувати худу славу і ненависть.

Розділ XVII

Про жорстокість і милосердя і про те, що краще: вселяти любов чи страх

Переходячи до інших, згаданих вище якостей, скажу, що кожен державець бажав би прославитися милосердним, а не жорстоким, проте слід остерігатися зловживати милосердям. Чезаре Борджія багато хто називав жорстоким, але жорстокістю цією він навів лад у Романії, об'єднав її, утихомирив і привів до покори. І, якщо вдуматися, проявив тим самим більше милосердя, ніж флорентійський народ, який, боячись звинувачень у жорстокості, дозволив зруйнувати Пістойю. Тому державець, якщо він бажає утримати в покорі підданих, не повинен зважати на звинувачення в жорстокості. Учинивши декілька розправ, він проявить більше милосердя, ніж ті, хто проявляючи його потурає безладу. Бо від безладу, який породжує грабежі та вбивства, страждає все населення, тоді як від кари, що накладається державцем, страждають лише окремі особи. Новий державець ще менше, ніж будь-хто інший, може уникнути докору в жорстокості, бо новій владі загрожує безліч небезпек. Вергілій говорить вустами Дідони:

Res dura, et regni novitas me talia cogunt

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

Moliri, et late fines custode tueri.

[“Молоде царство у нас, велика небезпека; лише це
Так пильно охороняти рубежі примушує мене.”

Вергілій. Енеїда, кн. I, 563-564. М., “Художня література”, 1971.

Переклад З. А. Ошера.]

Проте новий державець не повинен бути легковірним, недовірливим і швидким на розправу, у всіх своїх діях він повинен бути стриманим, обачним і милостивим, так щоб зайва довірливість не обернулася необережністю, а зайва недовірливість не озлоблювала підданих.

З цього приводу може виникнути суперечка, що краще: щоб державця любили або щоб його боялися. Говорять, що краще всього, коли бояться і люблять одночасно; проте любов погано уживається зі страхом, тому, якщо все ж доводиться вибирати, то надійніше вибрати страх. Бо про людей у цілому можна сказати, що вони невдячні і непостійні, схильні до лицемірства та обману, що їх відлякує небезпека і вабить нажива: поки ти робиш добро, вони твої всією душею, обіцяють нічого для тебе не шкодувати: ані крові, ані життя, ані дітей, ані майна, але коли у тебе з'явиться в них потреба, вони негайно від тебе відвернуться. І погано доведеться тому державцю, який, довірившись їхнім обіцянкам, не вживе жодних заходів на випадок небезпеки. Бо дружбу, яка дається за гроші, а не набувається величчю і благородством душі, можна купити, але не можна утримати, щоб скористатися нею у скрутну годину. Крім того, люди менше остерігаються образити того, хто вселяє їм любов, ніж того, хто вселяє їм страх, бо любов підтримується подякою, якою люди, будучи поганими, можуть нехтувати заради своєї вигоди, тоді як страх підтримується загрозою покарання, якою нехтувати неможливо.

Проте державець повинен вселяти страх так, щоб не придбати любові, то хоча б уникнути ненависті, бо дійсно можливо вселити страх без ненависті. Щоб уникнути ненависті, державцю необхідно утримуватися від посягань на майно громадян і підданих та на їхніх жінок. Навіть коли державець вважає потрібним позбавити кого-небудь життя, він може зробити це, якщо в наявності є відповідне обґрунтування й очевидна причина, але він повинен остерігатися робити замах на чуже добро, бо люди швидше пробачать смерть батька, ніж втрату майна. Тим більше що причин для вилучення майна завжди достатньо, і якщо почати жити хижачством, то завжди знайдеться мотив привласнити чуже, тоді як підстав для позбавлення кого-небудь життя набагато менше і мотив для цього підшукати важче.

Але коли державець веде численне військо, він обов'язково повинен нехтувати тим, що може прославитися жорстоким, бо, не про-

славившись жорстоким, не можна підтримати єдності і боєздатності війська. Серед дивовижних діянь Ганнібала згадують і таке: відправившись воювати в чужі землі, він утримав від заколоту і розбратів величезне і різноплемінне військо як у дні перемог, так і в дні поразок. Що можна пояснити тільки його нелюдською жорстокістю, яка разом з доблестю і талантами вселяла війську благоговіння і жах; не будь у ньому жорстокості, інші його якості не призвели б до цього. Тим часом автори історичних праць, з одного боку, звеличують сам подвиг, з іншого – необдуманно засуджують головну його причину.

Наскільки правильне твердження, що полководцю мало володіти доблестю і талантом, показує приклад Сципіона – людини надзвичайної не тільки серед його сучасників, але і серед усіх людей. Його війська збунтувалися в Іспанії через те, що завдяки своїй надмірній доброті він дав солдатам більше свободи, ніж цього дозволяється військовою дисципліною. За що й дорікнув йому Фабій Максим, що назвав його перед Сенатом розпусником римського воїнства. Через цей же недолік твердості Сципіон не вступився за локрів, з'ясувавши, що їх розоряє один з його легатів, і не покарав легата за зухвалість. Недаремно хтось у Сенаті, бажаючи його виправдати, сказав, що він належить до тієї природи людей, яким легше уникати помилок самим, ніж карати за помилки інших. З часом від цієї риси Сципіона постраждало б і його добре ім'я, і слава – якби він розпоряджався одноосібно; але він знаходився під владою сенату, і тому ця властивість його характеру не тільки не мала шкідливих наслідків, але і послужила на користь його славі.

Отже, повертаючись до суперечки про те, що краще: щоб державця любили або щоб його боялися, скажу, що люблять державців за власним розсудом, а бояться – за розсудом державців, тому мудрому правителю краще розраховувати на те, що залежить від нього, а не від когось іншого; важливо лише ні в якому разі не накликати на себе ненависті підданих, як про те сказано вище.

Розділ XVIII

Про те, як державці повинні тримати слово

Недоречно говорити, наскільки похвальною в державці є вірність даному слову, прямодушність і неухильна чесність. Проте ми знаємо з власного досвіду, що у наш час великі справи вдавалися лише тим, хто не прагнув стримати дане слово й умів, кого потрібно, обвести навколо пальця; такі державці врешті-решт досягли успіху куди більше, ніж ті, хто ставив на чесність.

Треба знати, що з ворогом можна боротися двома способами: по-перше, законами, по-друге, силою. Перший спосіб властивий людині, другий – звіру; але оскільки перший часто недостатній, то доводиться вдаватися і до другого. Звідси випливає, що державець повинен засвоїти те, що закладено природою і в людині, і в звірі. Чи не це іносказання вселяють нам античні автори, оповідаючи про те, як Ахілла та інших героїв старовини віддавали на виховання кентавру Хірону, щоб вони залучилися до його мудрості? Яке інше значення має вибір у наставники напівлюдини-напівзвіра, як не те, що державець повинен поєднати в собі обидві ці природи, бо одна без іншої не має достатньої сили?

Отже, з усіх звірів хай державець уподібниться двом: леву і лисиці. Лев боїться пасток, а лисиця – вовків, отже, слід походити на лева, щоб лякати вовків, і лисицю, щоб не потрапити у пастку. Той, хто завжди подібний леву, може не помітити пастки. З цього виходить, що розумний правитель не може і не повинен залишатися вірним своїй обіцянці, якщо це шкодить його інтересам і якщо відпали причини, що спонукали його дати обіцянку. Така порада була б негідною, якби люди чесно тримали слово, але люди, будучи поганими, слова не дотримують, тому й ти повинен робити з ними так само. А слухний привід порушити обіцянку завжди знайдеться. Прикладів тому багато: скільки мирних договорів, скільки угод не набуло чинності або пішло прахом через те, що державці порушували своє слово, і завжди у виграші опинявся той, хто мав лисячу натуру. Проте натуру цю треба ще вміти прикрити, треба бути неабияким обманщиком і лицеміром, люди ж такі простодушні і настільки поглинені найближчими потребами, що обманщик завжди знайде того, хто дасть себе обдурити.

З найближчих прикладів не можу промовчати про одне. Олександр VI все життя набивав руку на обманах, але кожного разу знаходилися люди, готові йому вірити. У всьому світі не було людини, яка б так клятвено запевняла, так переконливо обіцяла і так мало піклувалася про виконання своїх обіцянок. Проте обмани завжди вдавалися йому, як він того бажав, бо він розумівся на цій справі. Звідси випливає, що державцю немає необхідності володіти всіма названими чеснотами, але є пряма необхідність виглядати таким, хто володіє ними. Осмілюся додати, що володіти цими чеснотами і неухильно їм слідувати шкідливо, тоді як виглядати таким, хто володіє ними – корисно. Інакше кажучи, треба бути в очах людей жалісливим, вірним слову, милостивим, щирим, благочестивим – і бути таким насправді, але внутрішньо треба зберегти готовність проявити і протилежні якості, якщо це буде необхідно. Слід розуміти, що державець, особливо новий, не

може бути таким, за що людей вважають добрими, оскільки заради збереження держави він часто буває вимушений йти проти свого слова, проти милосердя, доброти і благочестя. Тому в душі він завжди повинен бути готовий до того, щоб змінити напрям, якщо події набудуть іншого напрямку або в інший бік задує вітер фортуни, тобто, як було сказано, по можливості не віддалятися від добра, але при потребі не цуратися і зла.

Отже, державець повинен пильно стежити за тим, щоб з його язика не зірвалися слова, які не мають п'яти з названих чеснот. Хай той, хто бачить його і чує, знає: він являє собою саме милосердя, вірність, прямодушність, людяність і благочестя, особливо благочестя. Бо люди переважно судять за зовнішністю, оскільки побачити дано всім, а доторкнутися – небагато кому. Кожен знає, який ти ззовні, небагато кому відомо, який ти насправді, і ці останні не посміють заперечити думку більшості, за спиною якого стоїть держава. Про дії всіх людей, а особливо державців, яких до суду не притягнеш, судять за результатом, тому хай державці прагнуть зберегти владу і отримати перемогу. Які б засоби для цього не вжити, їх завжди визнають гідними і схвалюють, бо чернь спокушається видимістю та успіхом, у світі ж немає нічого, окрім черні, і меншості в ньому не залишається місця, тоді як за більшістю стоїть держава. Один з нинішніх державців, якого я не буду називати, тільки й робить, що проповідує мир і вірність, насправді ж є й тому, й іншому злим ворогом; але якби він робив те, що проповідує, то давно позбувся б або могутності, або держави.

Розділ XIX

Про те, яким чином уникати ненависті та презирства

Що ж до підданих, то коли зовні мир, то єдиного чого слід боятися – це таємних змов. Головний засіб проти них – не накликати на себе ненависті та презирства підданих і бути жаданим для народу, чого добитися необхідно, про це детально було сказано вище. З усіх способів запобігти змові найправильніший – не бути ненависним народу. Адже змовник завжди розраховує на те, що вбивством державця догодить народу; якщо ж він знає, що обурить народ, у нього не вистачить духу піти на таку справу, бо труднощам, з якими зв'язана будь-яка змова, немає числа. Як свідчить досвід, змови виникали часто, але вдавалися рідко. Пояснюється ж це тим, що змовник не може діяти сам і не може змовитися ні з ким, окрім тих, кого вважає незадоволеними владою. Але відкрившись незадоволеному, ти негайно даєш йому можливість стати одним із задоволених, оскільки, видавши тебе, він зможе забезпечити собі всілякі блага. Отже, коли з одного боку вигода явна, а з іншого – сумнівна, і до того ж є безліч небезпек, то не

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

видасть тебе тільки такий спільник, який є найвідданішим твоїм другом або злим ворогом державця.

Іншими словами, на боці змовника – страх, підозра, боязнь розплати; на боці державця – велич влади, друзі і вся потужність держави; отже, якщо до цього приєднується ще й народне благовоління, то навряд чи хто-небудь наважиться скласти змову. Бо змовнику є чого боятися і до здійснення злої справи, але в цьому випадку, коли проти нього народ, йому є чого боятися і після, бо ні в кого не знайде притулку.

З цього приводу я міг би навести немало прикладів, але обмежуся одним, який ще пам'ятають наші батьки. Мессієр Аннібале Бентівольї, правитель Болоньї, дід нинішнього мессієра Аннібале, був убитий змовниками Каннеські, і після нього не залишилося інших спадкоємців, окрім мессієра Джованні, який був ще в колисці. Негайно після вбивства розгніваний народ перебив всіх Каннеські, бо дід Бентівольї користувався в той час народною любов'ю. І такою вона була сильною, що коли в Болоньї не залишилося нікого з Бентівольї, хто міг би управляти державою, городяни, почувши про якусь людину крові Бентівольї, що вважався раніше сином коваля, з'явилися до нього у Флоренцію і ввірили йому владу, так що він управляв містом до тих пір, поки мессієр Джованні не увійшов до належного правителю віку.

На закінчення повторю, що державець може не боятися змов, якщо користується благоволінням народу, і навпаки, повинен боятися всіх і кожного, якщо народ відчуває до нього ворожнечу і ненависть. Упорядковані держави і мудрі державці вживали всіх заходів для того, щоб не розлютити знать і бути бажаними народу, бо це належить до числа найважливіших турбот тих, хто править.

У наші дні добре влаштованою і добре керованою державою є Франція. У ній є безліч корисних установ, що забезпечують свободу і безпеку короля, з яких щонайперше – парламент з його повноваженнями. Правитель цієї монархії, знаючи владолюбство і нахабство знаті, вважав, що її необхідно тримати в узді; з іншого боку, знаючи ненависть народу до знаті, засновану на страху, бажав захистити знать. Проте він не став робити це обов'язком короля, щоб знать не могла обвинуватити його в потуранні народу, а народ – у заступництві знаті, і створив третейську установу, яка, не вмішуючи короля, приборкує сильних і захочує слабких. Важко уявити кращий і розумніший порядок, як і правильне забезпечення безпеки короля і королівства. Звідси можна витягнути ще одне корисне правило, а саме: що справи, неугідні підданам, державці повинні покладати на інших, а бажані – виконувати самим. На закінчення ж повторю, що державцю належить виявляти шанування до знаті, але не викликати ненависті в народі.

Багато хто, мабуть, скаже, що приклад життя і смерті деяких римських імператорів суперечить наведеній тут думці. Я маю на увазі тих імператорів, які, проживши гідне життя і проявивши доблесть духу, або позбулися влади, або були убиті внаслідок змови. Бажаючи заперечити подібні звинувачення, я розберу якості декількох імператорів і доведу, що їх привели до краху якраз ті причини, на які я вказав вище. Разом з тим я хотів би виділити і все те найбільш повчальне, що міститься в життєписі імператорів – наступників Марка, сина його Коммода, Пертінакса, Юліана, Севера, сина його Антоніна Каракали, Макріна, Геліогабала, Олександра і Максиміна.

Передусім слід сказати, якщо державцям доводиться стримувати честолюбство знаті і неприборканість народу, то римським імператорам доводилося стримувати ще жорстокість і пожадливість війська. Багатох ця обтяжлива необхідність привела до загибелі, бо важко було догодити одночасно і народу, і війську. Народ бажав миру і спокою, тому віддавав перевагу покірливим державцям, тоді як солдати віддавали перевагу державцям войовничим, несамовитим, жорстоким і хижим – але тільки за умови, що ці якості проявлятимуться відносно народу, так, щоб самим одержувати подвійне жалування й утамовувати свою жорстокість і пожадливість.

Все це неминуче призводило до загибелі тих імператорів, яким не було дано – природженими властивостями або стараннями – вселяти до себе таке шанування, щоб утримати в покорі і народ, і військо. Велика частина імператорів – особливо ті, хто піднісся до імператорської влади, а не одержав її у спадок, – опинившись між двох вогнів, вважали, що краще догоджати війську, не зважаючи на народ. Але іншого виходу у них і не було, бо якщо державець не може уникнути ненависті когось-небудь з підданих, то він повинен спочатку спробувати не викликати загальної ненависті. Якщо ж це виявиться неможливим, він повинен прикласти всі старання для того, щоб не викликати ненависті у тих, хто сильніший. Ось чому нові державці, які потребували підтримки, охочіше приймали сторону солдатів, ніж народу. Але і в цьому випадку терпіли невдачу, якщо не вміли вселити до себе належного шанування.

З вказаної причини з трьох імператорів – Марка, Пертінакса й Олександра, схильних до помірності, люблячих справедливість, ворогів жорстокості, м'яких і милосердних, двох спіткала сумна доля. Тільки Марк жив і помер у найбільшій шані, бо успадковував імператорську владу *jure hereditario* [по праву спадку (лат.)] і не потребував визнання її ані народом, ані військом. Більше того, він вселив підданам шанування своїми різноманітними чеснотами, тому зумів утримати в належних межах і народ, і військо і не викликав у них ані ненависті, ані

зневаги. На відміну від нього Пертінакс став імператором проти волі солдатів, які, звикнувши до розбещеності при Коммоді, не могли вивести чесного життя, до якого він примушував їх, і зненавиділи його, а оскільки до того ж вони зневажали його за старість, то він і був убитий на самому початку свого правління.

Тут доречно зазначити, що добрими справами можна накликати на себе ненависть так само, як і поганими, тому державець, як я вже говорив, нерідко вимушений відступати від добра заради того, щоб зберегти державу, бо та частина підданих, чиєї прихильності шукає державець, – будь то народ, знать або військо, – розбещена, то і державцю, щоб їй догодити, доводиться діяти відповідно, і в цьому випадку добрі справи можуть йому зашкодити. Але перейдемо до Олександра: лагідність його, як розказують йому в похвалу, була така, що за чотирнадцять років його правління не було страчено без суду жодної людини. Та все ж він викликав презирство, вважаючись занадто зніженим та таким, що слухається матері, і був убитий внаслідок змови у війську.

На протигагу цим трьом Коммод, Север, Антонін Каракала і Максимін відрізнялися крайньою пожадливістю і жорстокістю. Загрожуючи війську, вони як могли розоряли і гнобили народ, і всіх їх, за винятком Севера, спіткала сумна доля. Север же прославився такою доблестю, що не втратив прихильності солдатів до кінця життя і щасливо правив, не дивлячись на те, що розорив народ. Доблесть його уявлялася надзвичайною і народу, і війську: народ вона лякала і приголомшувала, а війську вселяла благоговіння. І оскільки все вчинене ним у якості нового державця було чудовим і гідним уваги, то я хотів би, без подробиць, показати, як він умів уподібнюватися то леву, то лисиці, яким, як я вже говорив, повинні слідувати державці.

Дізнавшись про недбайливість імператора Юліана, Север переконав солдатів, що знаходилися під його керівництвом у Славонії, що їх обов'язком є необхідність йти до Риму помститися за смерть імператора Пертінакса, убитого преторіанцями. Під приводом цього він направив військо на Рим, нікому не відкриваючи свого наміру добитися імператорської влади, і прибув до Італії перш, ніж туди донісся слух про його наступ. Коли він досяг Риму, Сенат, злякавшись, проголосив його імператором і наказав убити Юліана. Проте на шляху Севера стояло ще дві перешкоди: у Азії Песценній Нігер, глава азійського війська, проголосив себе імператором, на заході суперником його став Альбін. Відкрито виступити проти обох було небезпечно, тому Север вирішив на Нігера напасти відкрито, а Альбіна усунути хитрістю. Останньому він написав, що, будучи зведений Сенатом в імператорську гідність, бажає розділити з ним цю честь, просить його прийняти титул Цезаря і за рішенням Сенату оголошує його співправителем.

Той все це прийняв за правду. Але після того, як військо Нігера було розбите, сам він був убитий, а справи на сході улагоджені, Север повернувся до Риму і подав у Сенат скаргу: нібито Альбін, забувши про надані йому Севером благодіяння, вчинив замах на його життя, через це він вимушений виступити з Риму, щоб покарати Альбіна за невдячність. Після чого він наздогнав Альбіна у Франції та позбавив його влади і життя.

Вдумавшись у дії Севера, ми переконаємося у тому, що він поведився то як лютий лев, то як хитра лисиця; що він всім вселив страх і шанування і не викликав ненависті війська. Тому ми не здивуємося, яким чином йому, новому державцю, вдалося так зміцнити своє владарювання: розорюючи підданих, він не порушив їх ненависті, бо був захищений від неї своєю славою. Син його Антонін також був особою чудовою і, зумівши вразити народну уяву, був бажаний солдатам. Він був істинний воїн, що зносив будь-які тяготи, зневажав вишукану їжу, чужий зніженості, і за це користувався любов'ю війська. Але, проявивши нечувану лютість і жорстокість – ним було вчинено безліч вбивств і винищені всі жителі Олександрії та половина жителів Риму, – він став ненависний усім підданим і навіть вселив страх своїм наближенням, так що був убитий на очах свого війська одним з центуріонів.

Тут доречно зазначити, що будь-хто, кому не дороге життя, може вчинити замах на державця, так що немає ніякого способу уникнути загибелі від руки людини одержимої. Але цього не слід так вже боятися, бо подібні замаху трапляються дуже рідко. Важливо лише не піддавати образі оточуючих тебе посадовців і людей, що знаходяться у тебе в служінні, тобто не поступати як Антонін, який віддав ганебній смерті брата того центуріона, щодня загрожував смертю йому самому, проте ж продовжував тримати його у себе охоронцем. Це було безрозсудно і не могло не кінчитися загибеллю Антоніна, що, як ми знаємо, і трапилося.

Звернемося тепер до Коммода. Будучи сином Марка, він легко міг утримати владу, одержану ним у спадок. Якби він йшов по стопах батька, то цим найкраще догодив би і народу, і війську, але, як людина жорстока і низька, він став підлабузнюватися у війська і захочувати в ньому розбещеність, щоб з його допомогою обирати народ. Проте він порушив презирство війська тим, що принижував свою імператорську гідність, коли сходився з гладіаторами на арені, і робив багато іншої мерзоти, негідної імператорської величі. Ненависть одних і зневага інших призвели до того, що він був убитий унаслідок змови серед його наближених.

Залишається розповісти про якості Максиміана. Це була людина на рідкість войовнича, і після того, як Олександр викликав роздратування

війська своєю зніженістю, воно проголосило імператором Максиміана. Але правити йому довелося недовго, бо він порушив ненависть і презирство війська тим, що, по-перше, пас колись овець у Фракії – про цю обставину всі знали, яка була ганьбою в очах його підданих; по-друге, проголошений імператором, він відклав виступ до Риму, де повинен був прийняти знаки імператорської гідності, і прославився жорстоким, вчинивши через своїх префектів ганебні розправи в Римі та в інших місцях. Після цього презирство до нього за його низьке походження посилилося ненавистю, а також страхом перед його лютістю, так що проти нього повстала спочатку Африка, потім Сенат і весь римський народ, і, нарешті, в змову виявилася залученою вся Італія. До змови приєдналися його власні солдати, що тримали в облозі Аквілею, які були роздратовані його жорстокістю і труднощами облоги: бачачи, що у нього багато ворогів, вони осмілили й убили імператора.

Я не торкатимуся Геліогабала, Макріна і Юліана як абсолютно нікчемних правителів, що непримітно зійшли з арени, а перейду до висновку. У наш час державцям немає такої вже потреби загрожувати війську. Щоправда, військо і зараз вимагає піклування; проте ця трудність легко вирішувана, бо в наші дні державець не має справи з солдатами, які тісно пов'язані з правителями і владою окремих провінцій, як це було в Римській імперії. Тому якщо у той час доводилося більше загрожувати солдатам, бо військо являло собою велику силу, то у наш час всім державцям, окрім султанів, турецького й єгипетського, важливо догодити народу, бо народ є великою силою.

Турецький султан відрізняється від інших державців тим, що він оточений дванадцятитисячним пішим військом і п'ятнадцятитисячною кіннотою, від яких залежить міцність і безпека його держави. Такий державець мимоволі повинен, відклавши інші турботи, прагнути дружити з військом. Подібним же чином султану єгипетському, залежному від солдатів, необхідно, хоча б і на шкоду народу, ладити із своїм військом. Майте на увазі, що держава султана єгипетського влаштована не так, як всі інші держави, і може порівнюватися лише з папством у християнському світі. Його не можна назвати спадковим, бо спадкоємцями султана є не його діти, а той, кого обрали в спадкоємці особливо на те уповноважені особи. Але його не можна назвати новим, бо порядок цей заведено давно, і перед султаном не постає жодна з тих труднощів, з якими мають справу нові державці. Отже, не дивлячись на те, що султан у державі – новий, установи в ньому – старі, і вони забезпечують спадкоємність влади, як при звичайному її спадкоємстві.

Але повернемося до обговорюваного предмета. Розглянувши сказане вище, ми побачимо, що головною причиною загибелі імператорів

була або ненависть до них, або презирство, і зрозуміємо, чому тим, хто діяв протилежними способами, лише двом випав щасливий, а іншим нещасний кінець. Річ у тому, що Пертінаксу і Олександру, як новим державцям, було марно і навіть шкідливо наслідувати Марка, що став імператором за правом спадку, а Коммоду і Максиміну згубно було наслідувати Севера, бо вони не володіли тією доблестю, яка дозволяла б їм наслідувати його приклад. Відповідно новий державець у новій державі не повинен ані наслідувати Марка, ані уподібнюватися Северу, але повинен у Севера запозичити те, без чого не можна заснувати нову державу, а у Марка – те якнайкраще і найбільш гідне, що потрібне для збереження держави, що вже знайшло і стійкість, і міцність.

Розділ XX

Про те, чи корисні фортеці, і багато чого іншого, що постійно застосовують державці

Одні державці, щоб зміцнити свою владу, роззброювали своїх підданих, інші підтримували розкол серед громадян у завойованих містах, одні навмисно створювали собі ворогів, інші вважали за краще добиватися прихильності тих, у кому сумнівалися, отримавши владу; одні споруджували фортеці, інші – розоряли їх і руйнували вщент. Якому з цих способів слід віддати перевагу сказати важко, не знаючи, які обставини в тих державах, де ухвалювалося те або інше рішення; проте ж я спробую висловитися щодо них, відволікаючись від частковості настільки, наскільки це дозволяється предметом.

Отже, ніколи не було, щоб нові державці роззброювали підданих, – навпаки, вони завжди озброювали їх, якщо ті виявлялися не озброєними, бо озброюючи підданих, знаходиш власне військо, завойовуєш відданість одних, зміцнюєш відданість інших і саме так перетворюєш підданих на своїх прихильників. Всіх підданих неможливо озброїти, але якщо відзначити хоча б частину з них, то це дозволить з великою впевненістю покладатися і на всіх інших. Перші, бачачи, що їм віддана перевага, будуть вдячні тобі, інші вибачать тебе, розсудивши, що тих і слід відзначати, хто несе більше обов'язків і наражається на велику небезпеку. Навпаки, роззброївши підданих, ти образиш їх недовір'ям і проявиш тим самим боязкість або підозрілість, а обидві ці якості не прощаються державцям. І оскільки ти не зможеш обійтися без війська, то мимоволі звернешся до найманців, а чого коштує наймане військо – про це вже йшла мова вище; але, будь вони навіть відмінними солдатами, їхніх сил не вистачить для того, щоб захистити тебе від могутніх ворогів і невірних підданих.

Проте, як я вже говорив, нові державці в нових державах завжди створювали власне військо, що підтверджується безліччю історичних

прикладів. Але якщо державець приєднає нове володіння до старої держави, то нових підданих слід роззброїти, виняток становлять лише ті, хто сприяв завоюванню, але цим останнім треба дати зніжитися і розслабитися, ведучи справу до того, щоб врешті-решт у всьому війську залишилися тільки корінні піддані, що живуть біля державця.

Наші предки, кого вважали мудрими, казали, що Пістойю треба утримувати розбратами, а Пізу – фортецями, тому для зміцнення свого владарювання заохочували розбрати в деяких підвладних їм містах. У ті дні, коли Італія знаходилася у відносній рівновазі, такий порядок дій міг відповідати меті. Але навряд чи подібне повчання придатне у наш час, бо сумніваюся, щоб розколи коли-небудь закінчувалися добром; більш того, якщо підійде ворог, поразка неминуча, оскільки більш слабка партія приєднається до нападників, а сильна – не зможе відстояти місто.

Венеціанці заохочували ворожнечу гвельфів і гібеллінів у підвладних їм містах – скоріше за все, через ті ж причини, які я називаю. Не доводячи справу до кровопролиття, вони підбурювали тих та інших, щоб громадяни, зайняті розбратом, не об'єднали проти них свої сили. Але як ми бачимо, це не принесло їм користі: після розгрому при Вайла спочатку частина міст, а потім і решта, осмілівши, відійшли від венеціанців. Переможні прийоми викривають, таким чином, слабкість правителя, бо міцна і рішуча влада ніколи не допустить розколу; і якщо в мирний час вони корисні державцю, оскільки допомагають йому тримати в руках підданих, то у військовий час згубність їхня виходить назовні.

Без сумніву, державці знаходять велич, коли долають перешкоди і крушать недругів, через те фортуна, – особливо якщо вона бажає звеличити нового державця, якому визнання потрібніше, ніж спадкоємцю, – сама насилає на нього ворогів і примушує вступити з ними в сутичку для того, щоб, здолавши їх, він по підставлених нею сходах піднявся якомога вище. Проте багато хто вважає, що мудрий державець і сам повинен, коли дозволяють обставини, майстерно створювати собі ворогів, щоб, взявши над ними верх, з'явитися в ще більшій величі.

Нерідко державці, особливо нові, з часом переконуються у тому, що більш віддані і корисні для них люди – це ті, кому вони спочатку не довіряли. Пандольфо Петруччі, володар Сієни, правив своєю державою, спираючись більше на тих, у кому раніше сумнівався, ніж на всіх інших. Але тут не можна говорити абстрактно, бо все змінюється залежно від обставин. Скажу лише, що прихильністю тих, хто спочатку був ворогом державця, легко заручитися у тому випадку, якщо їм для збереження свого становища потрібне його заступництво. І вони через те старанніше служитимуть державцю, бо захочуть справами

довести помилковість колишньої про них думки. Отже, вони завжди виявляться кориснішими для державця, ніж ті, хто, будучи впевненим у його благоволенні, надмірно піклується про своє благо.

І оскільки цього вимагає обговорюваний предмет, то я бажав би нагадати державцям, котрі отримали владу за допомогою частини громадян, що слід замислюватись над зацікавленістю тих, хто тобі допомагав, і якщо виявиться, що справа не в особистій прихильності, а в незадоволеності колишнім правлінням, то утримати їх дружбу буде вкрай важко, бо задовольнити таких людей неможливо. Якщо на прикладах із старовини і сьогодення ми спробуємо зрозуміти причину цього, то побачимо, що завжди набагато легше придбати дружбу тих, хто був задоволений колишньою владою і тому вороже зустрів нового державця, ніж зберегти дружбу тих, хто був незадоволений колишньою владою і тому сприяв перевороту.

Здавна державці заради зміцнення своєї влади зводять фортеці, щоб ними, немов вуздою і поводями, стримувати тих, хто замишляє крамолу, а також щоб мати в своєму розпорядженні надійний притулок на випадок раптового нападу ворога. Можу похвалити цей звичай, що ведеться споконвіку. Проте на нашій пам'яті мессієр Ніколо Вітеллі наказав підірвати дві фортеці в Читта ді Кастелло, щоб утримати в своїх руках місто. Гвідо Убальдо, повернувшись у свої володіння, звідки його вигнав Чезаре Борджіа, зруйнував вщент всі фортеці цього краю, розсудивши, що так йому буде легше утримати державу. Сімейство Бентівольї, повернувшись до Болоньї, вчинило так само. З чого виходить, що корисні фортеці чи ні – залежить від обставин, і якщо в одному випадку вони на благо, то в іншому випадку вони на шкоду. Роз'ясню докладніше: тим державцям, які більше бояться народу, ніж зовнішніх ворогів, фортеці корисні; а тим з них, хто більше боїться зовнішніх ворогів, ніж народу, фортеці не потрібні. Так сімейству Сфорца замок у Мілані, побудований герцогом Франческо Сфорца, приніс більше втрат, ніж всі безлади, що трапилися в державі. Тому краща з усіх фортець – не бути невідомим народу: які фортеці не будуй, вони не врятують, якщо ти невідомий народу, бо коли народ береться за зброю, на підмогу йому завжди з'являться чужоземці. У наші дні від фортець нікому не було користі, окрім хіба що графині Форлі, після смерті її чоловіка, графа Джіроламо; завдяки замку їй вдалося сховатися від повсталого народу, дочекатися допомоги з Мілана і повернутися до влади; час же був таким, що ніхто із сторони не міг допомогти народу; але згодом і їй не допомогли фортеці, коли її замок обложив Чезаре Борджіа, і ворожий їй народ приєднався до чужоземців. Отже,

для неї було б куди надійніше і тоді, і раніше не зводити фортеці, а постаратися не порушити ненависті народу.

Отже, після розгляду всього сказаного вище, я схвалю і тих, хто будує фортеці, і тих, хто їх не будує, але засуджу будь-кого, хто, покладаючись на фортеці, не стурбований тим, що ненависний народу.

Розділ XXI

Як належить поступати державцю, щоб його шанували

Ніщо не може вселити до державця такого шанування, як військові заходи і незвичайні вчинки. З нинішніх правителів назву Фердинанда Арагонського, короля Іспанії. Його можна було б назвати новим державцем, бо, слабкий спочатку, він зробився за славою і блиском першим королем християнського світу; і всі його дії сповнені величі, а деякі вражають уяву. Підставою його могутності послужила війна за Гренаду, вчинена незабаром після вступу на престол. Передусім він почав війну, коли всередині країни було тихо, не боячись, що йому перешкодять, і захопив кастильських баронів так, що вони, зайнявшись війною, забули про смуту; він же тим часом, непомітно для них, зосередив у своїх руках всю владу і підпорядкував їх своєму впливу. Гроші на утримання війська він одержав від Церкви і народу і, поки тривала війна, побудував армію, яка згодом створила йому славу. Після цього, замисливши ще значніші заходи, він, діючи знову-таки як захисник релігії, створив благочестиву жорстокість: вигнав марранів і очистив від них королівство – важко уявити собі більш безжальний і в той же час більш незвичайний вчинок. Під тим же приводом він захопив землі в Африці, провів кампанію в Італії і, нарешті, вступив у війну з Францією. Так він обдумував і здійснював великі задуми, тримаючи в постійному захваті і напрузі підданих, які із захопленням стежили за ходом подій. І всі ці заходи так витікали один з одного, що ніколи було замислити що-небудь проти самого державця.

Величі державця сприяють також незвичайні розпорядження всередині держави, подібні тим, які приписуються мессіру Бернабо де Мілано, інакше кажучи, коли хто-небудь вчиняє щось значне в громадському житті, погане або хороше, то його корисно нагороджувати або карати так, щоб це пам'яталося якомога довше. Але найголовніше для державця – постаратися всіма своїми вчинками створити собі славу великої людини, наділеної видатним розумом.

Державця поважають також, коли він відкрито заявляє себе ворогом або другом, тобто коли він без коливань виступає за одного проти іншого – це завжди краще, ніж стояти осторонь. Бо коли двоє сильних правителів вступають у сутичку, то вони можуть бути такими, що мо-

жливий переможець або небезпечний для тебе, або ні. В обох випадках вигідніше відкрито і рішуче вступити у війну. Бо в першому випадку, не вступивши у війну, ти станеш здобиччю переможця до радості і задоволення переможеного, сам же ні у кого не зможеш отримати захисту: переможець відкине союзника, що кинув його в нещасті, а переможений не захоче прийняти до себе того, хто не побажав із зброєю в руках розділити його долю. Антіох, якого етолійці призвали до Греції, щоб прогнати римлян, послав своїх ораторів до ахейців, союзників римлян, прагнучи схилити ахейців до невтручання. Римляни, навпаки, переконували ахейців вступити у війну. Тоді, щоб вирішити справу, ахейці скликали раду, легат Антіоха закликав їх не братися за зброю, римський легат говорив так: “*Quod autem isti dicunt non interponendi vos bello, nihil magis alienum rebus vestris est; sine gratia, sine dignitate, praemium victoris eritis*”. [Щодо рішення, яке пропонується вам як найкраще і найвигідніше для вашої держави, а саме не втручатися у війну, то немає для вас нічого гіршого, бо, ухваливши це рішення, без нагороди і без честі станете здобиччю переможця (лат.)].

І завжди недруг закликає відійти убік, тоді як друг зве відкрито виступити за нього із зброєю в руках. Нерішучі державці, як правило, вибирають невтручання, щоб уникнути найближчої небезпеки, і, як правило, це приводить їх до краху.

Зате якщо ти безстрашно приймеш сторону одного з воюючих, і твій союзник одержить перемогу, то, яким би він не був могутнім і як би ти від нього не залежав, він зобов'язаний тобі – люди ж не настільки підлі, щоб завдати удару союзнику, виявивши таку явну невдячність. Крім того, перемога ніколи не буває повною такою мірою, щоб переможець міг ні на що не зважати і особливо – міг зневажити справедливість. Якщо ж той, чию сторону ти прийняв, програє війну, він прийме тебе до себе і, поки зможе, тобі допомагатиме, так що ти станеш побратимом у нещасті того, чие щастя, можливо, ще відродиться.

В іншому випадку, коли жодного з воюючих не доводиться побоюватися, приєднатися до того або до іншого ще більш розсудливо. Бо за допомогою одного ти розгромиш іншого, хоча тому, будь він розумнішим, слід було б рятувати, а не губити супротивника, а після перемоги ти підпорядкуєш союзника своїй владі, він же завдяки твоїй підтримці неминуче одержить перемогу.

Тут слід зазначити, що краще уникати союзу з тими, хто сильніший за тебе, якщо до цього не примушує необхідність, як про те сказано вище. Бо у разі перемоги сильного союзника ти у нього в руках, державці ж повинні остерігатися потрапляти в залежність до інших державців. Венеціанці, наприклад, вступили в союз з Францією проти

Міланського герцога, коли могли цього уникнути, наслідком чого і став їхній крах. Але якщо немає можливості ухилитися від союзу, як це було у флорентійців, коли папа й Іспанія рушили війська на Ломбардію, то державець повинен вступити у війну, причини цього я вказав вище. Не варто лише сподіватися на те, що можна ухвалити безпомилкове рішення, навпаки, слід наперед примиритися з тим, що будь-яке рішення сумнівне, бо це у порядку речей, що, уникнувши однієї неприємності, потрапляєш в іншу. Проте в тому і полягає мудрість, щоб, зваживши всі можливі неприємності, якнайменше зло визначити за благо.

Державець повинен також виявляти себе покровителем талантів, шанувати обдарованих людей, віддавати шану тим, хто відзначився в якому-небудь ремеслі або мистецтві. Він повинен спонукати громадян спокійно вдаватися до торгівлі, землеробства і ремесел, щоб одні упорядковували свої володіння, не боячись, що ці володіння у них віднімуть, інші – відкривали торгівлю, не побоюючись, що їх розорять податками; більш того, він повинен мати в своєму розпорядженні нагороди для тих, хто піклується про прикрасу міста або держави. Він повинен також займати народ святкуваннями і видовищами, відповідними для цієї пори року. Поважаючи цехи, або триби, на які роздільне будь-яке місто, державець повинен брати участь іноді в їх зборах і виявляти собою приклад щедрості і великодушності, але при цьому твердо дотримуватися своєї гідності і величі, які повинні бути присутніми в кожному його вчинку.

Розділ XXII

Про радників державців

Дуже важливим для державця є вибір радників, а якими вони будуть добрими чи поганими, – залежить від розсудливості державців. Про розум правителя насамперед судять по тому, яких людей він до себе наближає; якщо це люди віддані і здібні, то можна завжди бути впевненим у його мудрості, бо він умів розпізнати їх здібності й отримати їхню відданість. Якщо ж вони не такі, то і про державця будуть казати відповідно, бо першу помилку він вже зробив, вибравши поганих помічників. З тих, хто знав мессіра Антоніо де Венафро, помічника Пандольфо Петруччо, правителя Сієни, ніхто не засумнівався б у достоїнствах і самого Пандольфо, що вибрав собі такого помічника.

Бо розум буває трьох видів: один – все осягає сам; другий – може зрозуміти те, що осягнув перший; третій – сам нічого не розуміє й осягнуте іншим зрозуміти не може. Перший розум – видатний, другий –

значний, третій – непридатний. Із сказаного безпосередньо впливає, що розум Пандольфо був якщо не першого, то другого виду. Бо коли людина здатна розпізнати добро і зло в справах і в словах людей, то, не будучи сама особливо винахідливою, вона зуміє відрізнити погане від доброго в порадах своїх помічників, і за добро – винагородить, а за погане – покарає; та і помічники її не захочуть обдурювати державця і сумлінно йому служитимуть.

Є один безпомилковий спосіб з'ясувати, чого вартий помічник. Якщо він більше піклується про себе, ніж про державця, і у будь-якій справі шукає своєї вигоди, він ніколи не буде хорошим слугою державцю, і той ніколи не зможе на нього покластися. Бо міністр, у чиїх руках справи держави, зобов'язаний думати не про себе, а про державця, і не з'являтися до нього ні з чим, що не стосується державця. Але і державець, з свого боку, повинен прагнути утримати відданість свого міністра, віддаючи йому належне, примножуючи його багатства, прив'язуючи його до себе узами подяки, розділяючи з ним обов'язки і почесні, щоб той бачив, що державець не може без нього обходитися, і щоб, маючи достатньо багатств і почесностей, не забажав нових багатств і почесностей, а також щоб, займаючи різноманітні посади, убоювся переворотів. Коли державець і його міністр взаємно поведуться саме так, вони можуть бути один в одному впевнені, коли ж вони поведуться інакше, це погано кінчається як для одного, так і для іншого.

Розділ XXIII

Як уникнути підлабузників

Я хочу торкнутися ще однієї важливої обставини, а саме однієї слабкості, від якої важко уберегтися правителям, якщо їх не відрізняє особлива мудрість і знання людей. Я маю на увазі лестощі і підлабузників, багато яких доводиться бачити при дворах державців, бо люди такі пихаті і занадто високої думки про себе, що насилу можуть уберегтися від цієї напасті. Але біда ще і в тому, що коли державець намагається викоренити лестощі, він ризикує накликати на себе презирство. Бо немає іншого способу захистити себе від лестощів, як вселити людям думку про те, якщо вони викажуть тобі всю правду, ти не будеш на них в образі, але коли кожен зможе говорити тобі правду, тобі перестануть віддавати належне.

Тому розсудливий державець повинен вибрати третій шлях, а саме: виділивши декілька мудрих людей, їм одним надати право говорити все, що вони думають, але тільки про те, що ти сам питаєш і ні про що більше; проте питати треба про все і вислуховувати відповіді, рі-

ДВНЗ "Українська академія банківської справи НБУ"

шення ж приймати самому і на власний розсуд. На нарадах з кожним із радників слід поводитися так, щоб всі знали, що чим безстрашніше вони висловляться, тим більше догодять державцю; але, окрім їх, нікого не слухати, а прямо йти до наміченої мети і твердо триматися ухваленого рішення. Хто діє інакше, той або піддається лестоцям, або, вислуховуючи суперечливі поради, часто змінює свою думку, чим викликає неповагу підданих.

Наведу один сучасний приклад. Отець Лука, довірена особа імператора Максиміліана, говорячи про його величність, помітив, що той ні у кого поради не просить, але по-своєму теж не робить саме тому, що характер його дій протилежний описаному вище. Бо імператор людина потайлива, намірів своїх нікому не довіряє, порад для себе не питає. Але коли, по мірі здійснення, вони виходять назовні, то ті, хто його оточує, починають їх заперечувати, і державець, як людина слабка, від них відступається. Тому розпочате сьогодні завтра відмінюється, і ніколи не можна зрозуміти, чого прагне і що хоче зробити імператор, і не можна покластися на його рішення.

Отже, державець завжди повинен радитися з іншими, але тільки тоді, коли він того бажає, а не коли того бажають інші; і він повинен осаджувати будь-кого, хто надумає, непрошений, давати йому поради. Проте сам він повинен широко про все питати, про запитане терпляче вислуховувати правдиві відповіді і, більш того, виявляти занепокоєння, помічаючи, що хто-небудь чого-небудь побоюється казати йому правду. Багато хто вважає, що дехто з державців, хто вважається мудрим, славою своєю зобов'язані не собі, а добрим породам своїх наближених, але думка ця помилкова. Бо правило, що не знає винятків, свідчить: державцю, який сам не володіє мудрістю, марно давати благі поради, якщо тільки такий державець випадково не довіреться мудрому раднику, який ухвалюватиме за нього всі рішення. Але хоча подібне положення і можливо, йому скоро прийшов би кінець, бо радник сам став би державцем. Коли ж у державця не один радник, то, не будучи мудрим, він не зможе примирити суперечні думки; крім того, кожний з радників міркуватиме лише про власне благо, а державець цього не роздивиться і не вживе заходів. Інших же радників не буває, бо люди завжди погані, поки їх не змусить до добра необхідність. Звідси можна зробити висновок, що добрі поради, хто б їх не давав, народжуються з мудрості державців, а не мудрість державців народжується з добрих порад.

Розділ XXIV

Чому державці Італії втратили свої держави

Якщо новий державець розумно слідує названим правилам, він скоро затвердиться в державі і відчує себе у ній більш непохитно й упевнено, ніж якби одержав владу у спадок. Бо новий державець викликає більший інтерес, ніж спадкоємець, і якщо дії його сповнені доблесті, вони куди більше захоплюють і привертають людей, ніж старовина роду. Адже люди набагато більше зайняті сьогоднішнім днем, ніж вчорашнім, і якщо в сьогоднішні знаходять благо, то задовольняються ним і не шукають іншого; більш того, вони горою стануть за нового державця, якщо сам він діятиме належним чином. І подвійну славу здобуває той, хто створить державу і зміцнить її добрими законами, добрими союзниками, добрим військом і добрими прикладами; так само як подвійною ганьбою покриє себе той, хто, будучи народжений державцем, з власного нерозуміння втратить владу.

Якщо ми звернемося до тих державців Італії, які втратили владу, таких, як король Неаполітанський, герцог Міланський та інші, то ми побачимо, що найуразливішим їх місцем було військо, причини цього детально були викладені вище. Крім того, деякі з них або ворогували з народом, або, викликавши до себе прихильність народу, не зуміли забезпечити себе з боку знаті. Бо там, де немає подібних вад, державець не може втратити владу, якщо має досить сил, щоб виставити військо. Філіп Македонській, не батько Олександра Великого, а той, хто був розбитий Титом Квінцієм, мав невелику державу в порівнянні з тими великими, що на нього напали, – Римом і Грецією, але, будучи воїном, а також уміючи викликати до себе прихильність народу і забезпечити себе від знаті, він витримав багаторічну війну проти римлян і греків і хоча під кінець втратив декілька міст, зате зберіг за собою царство.

Отже, хай ті з наших державців, хто, володарюючи багато років, позбувся своїх держав, нарікають не на долю, а на власну недбайливість. У спокійний час вони не передбачили можливих лих – за спільним для всіх людей недоліком у затишші не думати про бурю, – коли ж настали скрутні часи, вони вважали за краще тікати, а не оборонятися, понадіявшись на те, що піддані, роздратовані безчинством переможців, призвуть їх назад. Якщо немає іншого виходу, гарним є і такий, погано лише відмовлятися заради нього від усіх інших точно так, як і не варто падати, покладаючись на те, що тебе піднімуть. Навіть якщо тебе і виручать з біди, це небезпечно для тебе, оскільки ти опинишся в становищі залежному і принизливому. А тільки ті способи

захисту є добрими, ґрунтовними й надійними, які залежать від тебе самого і від твоєї доблесті.

Розділ XXV

Якою є влада долі над справами людей і як можна їй протистояти

Я знаю, як часто стверджувалося раніше і стверджується понині, що всім у світі правлять доля і Бог, люди ж, за їх розумінням, нічого не визначають і навіть нічому не можуть протистояти; звідси робиться висновок, що немає чого виснажувати себе турботами, а краще примиритися із своєю долею. Особливо багато хто увірував у це за останні роки, коли на наших очах відбуваються зміни такі раптові, що всяке людське передбачення виявляється перед ними безсилим. Іноді й я схилиюся до загальної думки, замислюючись про те, що відбувається.

Але заради того, щоб не втратити свободу волі, я припущу, що, можливо, доля розпоряджається лише половиною всіх наших справ, іншу ж половину, або близько того, вона віддає самим людям. Я порівняв би долю з бурхливою річкою, яка, розбушувавшись, затоплює береги, валить дерева, крушить житла, вимиває і намиває землю: всі біжать від неї геть, всі відступають перед її натиском, безсилі її стримати. Але хоч би і так, – хіба це заважає людям вжити заходів обережності в спокійний час, тобто звести загороди і дамби так, щоб, виїшовши з берегів, річка або рушила б у канали, або зупинила свій нестримний і небезпечний біг?

Те ж і доля: вона виявляє своє всесилля там, де перешкодою їй не служить доблесть, і спрямовує свій натиск туди, де не зустрічає зведених проти неї загород. Погляньте на Італію, затоплену нею ж викликаним бурхливим розливом подій, і ви побачите, що вона подібна рівній місцевості, де немає ані дамб, ані загород. Адже якби вона була захищена доблестю, як Німеччина, Іспанія і Франція, цей розлив міг би не наступити або принаймні не заподіяти таких значних руйнувань. Цим, я вважаю, сказано достатньо про протистояння долі взагалі.

Що ж стосується зокрема державців, то нам доводиться бачити, як деякі з них, хто ще вчора благоденствував, сьогодні позбавляються влади, хоча, як здається, не змінився ані весь склад їх характеру, ані яка-небудь окрема властивість. Пояснюється це, на мою думку, тими причинами, які були детально розібрані вище, а саме тим, що якщо державець повністю покладається на долю, він не може вистояти проти її ударів. Я вважаю також, що зберігають благополуччя ті, чий напрям дій відповідає особливостям часу, і втрачають благополуччя ті, чий спосіб дій не відповідає своєму часу.

Бо ми бачимо, що люди діють по-різному, намагаючись досягти мети, яку кожен ставить перед собою, тобто багатства і слави: один діє обережністю, інший – натиском; один – силою, інший – мистецтвом; один – терпінням, інший – протилежним способом, і кожен його спосіб може привести до мети. Але іноді ми бачимо, що хоча обидва діяли однаково, наприклад, обережністю, лише один з двох досяг успіху, і навпаки, хоча кожен діяв по-своєму: один обережністю, інший натиском – обидва однаковою мірою досягли успіху. Залежить це від того, що один напрям дій співпадає з особливостями часу, а інший – не співпадає. Тому буває так, що двоє, діючи по-різному, однаково досягають успіху, а буває так, що двоє діють однаково, але лише один з них досягає мети.

Від того ж залежать і мінливість благополуччя: поки для того, хто діє з обережністю і терпінням, час і обставини складаються сприятливо, він процвітає, та варто часу й обставинам змінитись, як процвітанню його приходить кінець, бо він не змінив свого способу дій. І немає людей, які уміли б до цього пристосуватися, якими б вони не були розсудливими. По-перше, беруть гору природні схильності, по-друге, людина не може змусити себе зійти із шляху, на якому вона до того часу незмінно досягала успіху. Ось чому обережний державець, коли настає час застосувати натиск; не вміє цього зробити і тому гине, а якби його характер змінювався в лад з часом і обставинами, благополуччя його було б постійним.

Папа Юлій завжди йшов напролом, час же й обставини сприяли такому напрямку дій, і тому він кожного разу досягав успіху. Пригадайте його перший крок – захоплення Болоньї, ще за життя мессіра Джованні Бентівольї. Венеціанці були проти, король Іспанії теж, з Францією ще велися про це переговори, але папа сам виступив у похід, зі звичною для нього неприборканістю і натиском. І ніхто цьому не перешкодив, венеціанці – від страху, Іспанія – сподіваючись возз'єднати під своєю владою Неаполітанське королівство; поступився і французький король, оскільки, бачачи, що Папа вже в поході, і, бажаючи союзу з ним проти венеціанців, він вирішив, що не може без явної образи відмовити йому в допомозі військами.

Цим натиском і раптовістю папа Юлій досяг того, чого не досяг би з усією доступною людині розсудливістю жоден інший глава Церкви; бо, якби він залишився в Римі, вичікуючи, поки все улагодиться й утрясется, як зробив би будь-хто на його місці, король Франції знайшов би тисячу відмовок, а всі інші – тисячу доводів проти захоплення. Я не говоритиму про інші його кроки, всі вони були того ж роду, і всі йому вдавалися; через короткочасне правління він так і не зазнав не-

вдачі, але прожив би він довше і настали б такі часи, коли потрібною стане обережність, його благополуччю прийшов би кінець, бо він ніколи не відхилився б з того шляху, на який його вела натура.

Отже, на закінчення скажу, що фортуна непостійна, а людина зосереджується на своєму способі дій, тому, поки між ними згода, людина перебуває в благополуччі, коли ж настає розлад, її благополуччю приходить кінець. І все-таки я вважаю, що натиск кращий, ніж обережність, бо фортуна – жінка, і хто хоче з нею порозумітися, повинен бити її й штовхати – таким вона піддається швидше, ніж тим, хто холодно береться за справу. Тому вона, як жінка, – подруга молодих, бо вони не такі обачні, більш відважні і з більшою зухвалістю її приборкують.

Розділ XXVI

Заклик оволодіти Італією і звільнити її з рук варварів

Обмірковуючи все сказане і роздумуючи наодинці з собою, чи настав для Італії час вшановувати нового державця і чи є в ній матеріал, яким могла б скористатися мудра і доблесна людина, щоб надати йому форму – на славу собі і на благо вітчизни, – я роблю висновок, що так багато що сприяє появі нового державця, що навряд чи який-небудь інший час підійшов би для цього більше, ніж сьогодні. Як колись народу Ізраїлю належало перебувати у рабстві в єгиптян, щоб Мойсей проявив свою доблесть, персам – у пригнобленні у мідійців, щоб Кир віднайшов велич свого духу, афінянам – у роз'єднуванні, щоб Тезей здійснив свій подвиг, так і тепер, щоб знайшла себе доблесть італійського духу, Італії належало дійти до нинішньої ганьби: до більшого рабства, ніж євреї; до більшого приниження, ніж перси; до більшого роз'єднування, ніж афіняни; немає в ній ані голови, ані порядку; вона розгромлена, розорена, понівечена, розтоптана, укинута в пил.

Були моменти, коли здавалося, що перед нами той, кого Бог призначив стати рятівником Італії, але немилість долі наздоганяла його на підступах до мети. Італія ж, втрачаючи останні сили, чекає того, хто зцілить її рани, врятує від пограбувань Ломбардію, від поборів – Неаполітанське королівство і Тоскану, хто вилікує її гнійні язви. Як благає вона Бога про послання їй того, хто позбавить її від жорстокості та насильства варварів! Наскільки повна вона завзяття і готовності стати під загальний прапор, якби тільки знайшовся той, кому його понести!

І найбільші надії покладає вона нині на ваш славний дім, який, завдяки доблесті і милості долі, заступництву Бога і Церкви, глава якої належить до вашого дому, міг би узяти на себе справу звільнення

Італії. Вона виявиться не такою вже й важкою, якщо ви візьмете за зразок життя і діяння названих вище мужів. Якими б не були рідкісними і гідними здивування подібні люди, все ж таки вони – люди, і кожному з них трапився випадок не такий сприятливий, як цей. Бо справа їх не була правішою або простішою, або бажанішою Богу. Тут справа справді права – “*lustum enim est bellum quibus necessarium, et pia arma ibi nulla nisi in armis spes est*”. [Бо та війна справедлива, яка необхідна, і та зброя священна, на яку єдина надія (лат.)]. Тут умови справді сприятливі, а де сприятливі умови, там труднощі відступають, особливо якщо наслідувати приклад тих мужів, які названі мною вище. Нам з’являться надзвичайні, безприкладні знамення Божі: море розступилося, скеля виділила воду, манна небесна випала на землю – все співпало, пророкуючи велич вашому дому. Інше належить зробити вам. Бог не все виконує сам, щоб не позбавити нас свободи волі і частини слави, що належить нам.

Не дивно, що жоден з названих вище італійців не досяг мети, якої, як можна сподіватися, досягне ваш прославлений дім, і що при безлічі переворотів і військових дій в Італії бойова доблесть у ній, немов би згаснула. Пояснюється це тим, що старі її порядки є негарними, а кращих ніхто не зумів запровадити. Тим часом ніщо так не прославляє державця, як введення нових законів і настанов. Коли вони непорушно затверджені і відзначені величчю, державцю віддають за них почесними і славою; в Італії ж досить матеріалу, якому можна надати будь-якої форми. Велика доблесть у кожному з її синів, але, на жаль, мало її у проводирів. Погляньте на поєдинки і невеликі сутички: як виділяються італійці спритністю, винахідливістю, силою. Але в битвах вони неначе втрачають всі ці якості. Виною ж всьому є слабкість воєначальників: якщо хто і знає справу, то його не слухають, і хоча знаючим оголошує себе кожен, до цих пір не знайшлося нікого, хто б так відрізнився доблестю й успіхом, щоб перед ним схилилися всі інші. Тому за минулі двадцять років у всіх війнах, які були за цей час, війська, складені з одних італійців, завжди зазнавали невдач, про що свідчить перш за все Таро, потім Олександрія, Капуя, Генуя, Вайла, Болонья і Местрі.

Отже, не можна упустити цей шанс: хай після стількох років очікування Італія побачить нарешті свого рятівника. Не можу висловити, з якою любов’ю прийняли б його жителі, що потерпають від іноземних вторгнень, з яким жаданням помсти, з якою несхитною вірою, з якими сльозами! Які двері закрилися б перед ним? Хто відмовив би йому в покорі? Чия задрість перегородила б йому шлях? Який італієць не віддав би йому почесностей? Кожен відчуває, як смердить пану-

вання варварів. Тож хай же ваш славетний дім візьме на себе цей обов'язок з тією мужністю і тією надією, з якою вершаться благі справи, щоб під покровом його прапора звеличилася наша вітчизна і під його проводом збулося сказане Петраркою:

Доблесть озброїться на шаленство,
І короткий бій,
Бо не померла ще доблесть
В італійському серці.

ТОМАС МОР

(1478-1535)

Англійський мислитель-гуманіст та політичний діяч. Син суддівського чиновника, у 1492-1494 роках навчався в Оксфордському університеті. Деякий час був членом парламенту, помічником шерифа у Лондоні, з 1523 року – голова палати громад, а з 1529 – лорд-канцлер Англійського королівства (за часів Генріха VIII). Будучи релігійною людиною, Мор під час Реформації активно захищав католицизм проти лютеранства, а потім і проти Генріха VIII, коли той став на шлях звільнення англійської церкви від підпорядкування римсько-католицької курії та влади Папи Римського. За відмову визнати короля головою англійської церкви Мора було кинуто до Тауеру та страчено. У 1886 році католицька церква захищала його до лику блаженних, а в 1935 році канонізувала. І хоча літературна творчість Мора є значною та різноманітною, але найвідомішим та найвпливовішим його твором стала “Утопія”, що вперше була опублікована у 1516 році.

Друга книга “Утопія” перекладена за *джерелом*: Мор, Т. Золотая книга, столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии [Текст] // Зарубежная фантастическая проза прошлых веков / сост. И. Семибратова. – М. : Правда, 1989. – С. 58–126.

“ЗОЛОТА КНИГА, ТАК САМО КОРИСНА, ЯК І ЦІКАВА, ПРО НАЙКРАЩИЙ ЛАД ДЕРЖАВИ І ПРО НОВИЙ ОСТРІВ УТОПІЯ”

Друга книга

**Бесіди, які вів Рафаїл Гітлодей, про якнайкращий стан держави,
в переказі лондонського громадянина і віконта Томаса Мора**

Острів утопійців у середній своїй частині, де він є найширшим, тягнеться на двісті миль, потім на значній відстані ця ширина дещо зменшується, а у напрямі до краю острів з обох боків мало-помалу звужується. Якби ці кінці можна було обвести циркулем, то вийшло б коло в п'ятсот миль. Вони додають острову вид місяця, що народжується. Роги його розділені затокою, що має довжину приблизно в одинадцять миль. На всій цій величезній відстані вода, оточена з усіх боків землею, захищена від вітрів немов велике озеро, скоріше стояче, ніж

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

бурхливе; і майже вся внутрішня частина цієї країни служить гаванню, що розсилає, до великої вигоди людей, в усіх напрямках кораблі. Вхід у затоку дуже небезпечний через мілини з одного боку і кручі – з іншого. Приблизно на середині цієї відстані знаходиться одна скеля, яка виступає з води, через те вона не може заподіяти шкоди. На ній збудована башта, зайнята караулом. Решта скель прихована під хвилями і згубна. Проходи між ними відомі лише утопійцям, і тому не даремно влаштовано так, що будь-який іноземець може проникнути в затоку тільки з провідником від них. Проте і для самих утопійців вхід не позбавлений небезпеки без деяких сигналів, що визначають шлях до берега. Якщо перенести їх в інші місця, то легко можна згубити будь-який за чисельністю ворожий флот. На іншій стороні острова гавані зустрічаються досить часто. Але всюди спуск до берега настільки укріплений природою або мистецтвом, що небагато захисників з боку суші можуть дати відсіч величезному війську.

Утім, як свідчать легенди і як показує сам вигляд землі, ця країна колись не була оточена морем. Але Утоп, чиє звитязне ім'я носить острів (до цього він звався Ашлюбса), відразу ж після перемоги розпорядився прорити п'ятнадцять миль, впродовж яких країна прилягла до материка, і провів море навколо землі; цей же Утоп довів грубий і дикий народ до такого щабля розвитку культури і освіченості, що тепер вони майже перевершують у цьому відношенні інших смертних. Не бажаючи, щоб згадана робота вважалася ганебною, Утоп залучив до неї не тільки жителів, але, крім того, і своїх солдатів. При розподілі праці між такою безліччю людей вона була закінчена з неймовірною швидкістю. Цей успіх здивував і нажахав сусідів, які спочатку сміялися над даремністю починання.

На острові п'ятдесят чотири міста, всі обширні і прекрасні; мова, чесноти, настанови і закони у них абсолютно однакові. Розташування їх усіх також однакове; однакова всюди і зовнішність, наскільки це допускає місцевість. Найближчі з них розташовані один від одного на двадцять чотири милі. З іншого боку, жодне місто не є настільки відокремленим, щоб від нього не можна було дістатися до іншого пішки за один день. З кожного міста три старих і досвідчених громадянина щорічно збираються в Амауроті для обговорення спільних справ острова. Місто Амаурот вважається першим і домінуючим, оскільки, знаходячись у центрі країни, воно, за своїм розташуванням, є зручним для представників усіх областей. Поля розподілені між містами так вдало, що кожне окремо має з усіх боків не менше двадцяти миль землі, а з одного боку і того більше, саме з того, де міста найбільш роз'єднані одне з одним. Ні в одного міста немає бажання розширити свої межі,

оскільки жителі його вважають себе швидше землеробами, аніж панами цих володінь.

У селі на всіх полях є зручно розташовані будинки, забезпечені землеробськими знаряддями.

У будинках цих живуть громадяни, що переселяються туди по черзі. Жодна сільська сім'я не має в своєму складі менше сорока чоловік – чоловіків і жінок, окрім двох приписних рабів. На чолі всіх стоять батько і мати сімейства, люди поважані і немолоді, а на чолі кожних тридцяти сімейств – один філарх. З кожного сімейства близько двадцяти чоловік щорічно переселяються назад до міста; це ті, що пробули в селі два роки. Їх місце займають стільки ж нових з міста, щоб їх навчали ті, хто пробув у селі рік і тому є досвідченим у сільському господарстві; ці приїжджі наступного року повинні вчити інших, щоб у постачанні хліба не відбувалося якої-небудь затримки, якщо всі однаково будуть новачками і нетямущими в землеробстві. Хоча цей спосіб оновлення землеробів є загальноприйнятим, щоб нікому не доводилося проти волі дуже довго вести суворе життя, але ті, хто має природну схильність до сільського життя, випрошують собі більшу кількість років. Землероби обробляють землю, годують худобу, заготовляють дрова і відвозять їх до міста найзручнішим шляхом – по суші або по морю. Курчат вони вирощують у необмеженій кількості, з дивовижним умінням. Вони не підкладають під курку яєць, але зігрівають велику кількість їх рівномірною теплою, і таким чином оживляють і вирощують. Тільки-но курчата вилупляються з шкаралупи, як вже бігають за людьми, немов за квочками, і визнають їх. Коней вони тримають дуже небагато, при цьому тільки завзятих і винятково для навчання молоді у верховій їзді. Всю працю по землеробству або перевезенню несуть бики. Утопійці визнають, що вони поступаються коням у ході, але, з іншого боку, беруть над ними гору витривалістю; крім того, вони не вважають биків схильними до багатьох хвороб, і утримування їх коштує менших витрат.

Зерно вони сіють тільки заради хліба, а вино п'ють або виноградне, або грушеве, або іноді чисту воду, часто також відвар меду або солодкого коріння, якого у них велика кількість. Хоча вони визначають (і роблять це вельми точно), скільки хліба споживає місто і прилеглий до нього округ, проте вони і посіви, і худобу вирощують у набагато більшій кількості, ніж це необхідно для них, щоб у разі потреби поділитися залишком з сусідами. Все, що їм потрібно і чого немає в селі, всі предмети першої необхідності вони просять у міста й одержують від тутешньої влади дуже легко, без будь-якого обміну. У місто вони сходяться кожного місяця на свято. Коли настане день збирання врожаю,

то філархи землеробів повідомляють міську владу, яку кількість громадян треба їм прислати; оскільки цей гурт працівників з'являється завчасно, то вони практично за один ясний день справляються з усім збиранням.

Про міста і переважно про Амаурот

Хто пізнає хоча б одне місто, той пізнає всі міста Утопії: настільки вони є схожими одне на одного, оскільки цьому не заважає природа місцевості. Тому я опишу одне яке-небудь місто (та й не дуже важливо, яке саме). Але чим саме переважає Амаурот? Жодне місто не може зрівнятися з ним гідністю, оскільки інші поступаються йому, як місцеперебуванню сенату; разом з тим жодне місто не знайоме мені більше, тому що я прожив у ньому п'ять років підряд.

Так от Амаурот розташований на пологому схилі гори і формою майже являє собою квадрат. Зокрема, починаючись дещо нижче за вершину пагорба, він тягнеться завширшки на дві милі до річки Анідру, а вздовж її берега довжина міста є дещо більшою.

Анідр починається у вісімдесяти милях вище Амаурота, з невеликого джерела; але, посилений від притоку інших річок, у тому числі навіть двох середньої величини, він перед самим містом розширяється до півмилі, а потім, збільшившись ще більше, він протікає шістьдесят миль і впадає в океан. Протягом всієї довжини між містом і морем, і навіть на декілька миль вище за місто, на швидкій річці кожні шість годин чергуються приплив і відлив. Під час припливу море відтісняє річку назад і заповнює все русло Анідру своїми хвилями на тридцять миль у довжину. У цьому та інших місцях воно псує солоною водою річку; потім вона мало-помалу стає прісною, протікає по місту незіпсованою і, будучи чистою і без домішок, майже у самого гирла наздоганяє, у свою чергу, спадаючу воду.

З протилежним берегом річки місто з'єднується мостом не на дерев'яних стовпах і палях, а на прекрасних кам'яних арках. Міст побудований з тієї сторони, що якнайдалі розташований від моря, так що кораблі можуть без перешкод проходити мимо всієї цієї частини міста. Є там, крім того, й інша річка, правда невелика, але дуже тиха і приваблива. Зароджуючись на тій же самій горі, на якій розташоване місто, вона протікає по схилах посеред нього і з'єднується з Анідром. Оскільки вона починається недалеко за містом, жителі Амауроту з'єднали її з Анідром, охопивши укріпленнями, щоб у разі якогось ворожого нашествия воду не можна було ані перехопити, ані відвести, ані зіпсувати. Звідси по цегляних трубах вода стікає в різних напрямках до нижніх частин міста. Там, де місцевість не дозволяє влаштувати

цього, збирають в об'ємисті цистерни дощову воду, що приносить таку ж користь.

Місто обнесене високою і широкою стіною з частими баштами і бійницями. З трьох сторін укріплення оточені сухим ровом, але широким, глибоким і зарослим огорожею з тернини; з четвертої сторони рів замінює сама річка. Розташування площ є зручним як для проїзду, так і для захисту від вітрів. Будівлі зовсім не брудні. Довгий і безперервний ряд їх на всю вулицю вражає око глядача зверненими до нього фасадами. Ці фасади розділяє вулиця в двадцять футів ширини. До задніх частин будинків вздовж вулиці прилягає сад, широкий і звідусіль загороджений. Немає жодного будинку, у якому не було б двох дверей: спереду – на вулицю і ззаду – в сад. Двері двостулкові, швидко відкриваються при легкому натиску і потім, зачиняючись самі, впускають кого завгодно – до такої міри в утопійців усунена приватна власність. Навіть самі будинки вони кожні десять років міняють за жеребом. Сади вони цінують високо. Тут є виноград, плоди, трави, квіти; все має такий блискучий вигляд і настільки оброблене, що ніде не бачив я більшої родючості, більшої витонченості. У цьому відношенні старанність їх розпалюється не тільки самим задоволенням, але і взаємним змаганням вулиць про догляд кожної за своїм садом. І, в усякому разі, нелегко можна знайти в усьому місті що-небудь придатніше для користі громадян або для задоволення. Тому засновник міста ні про що, мабуть, настільки не піклувався, як про ці сади.

Зокрема, як то кажуть, весь цей план міста вже із самого початку накреслений Утопом. Але прикрашення й інше убрання – для чого, як він бачив, не вистачить життя однієї людини – він залишив робити нащадкам. Тому в їх літописах, які вони зберігають у старанному і ретельному записі, починаючи з узяття острова впродовж у 1760 років, сказано, що будинки були спочатку низькі, нагадували хатини і курені, робилися без розбору зі всякого дерева, стіни обмазувалися глиною, дахи зводилися догори вістрям і були солом'яні. А зараз кожен будинок впадає в очі своєю формою і має три поверхи. Стіни зовні побудовані з каменя, пісковика або цеглини, а всередині порожнисті місця засипані щебенем. Дахи виведені плоскі і покриті якоюсь мастикою, що нічого не коштує, але такого складу, що вона не піддається вогню, а по опору бурям перевершує свинець. Вікна від вітрів захищені склом, яке там у дуже великому попиті, а іноді також тонким полотном, змазаним прозорим маслом або янтарем, що представляє подвійну вигоду: таким чином вони пропускають більше світла і менш доступні вітрам.

Про посадовців

Кожні тридцять сімейств обирають собі щорічно посадовця, іменованого на їх колишній мові сіфогрантом, а на новій – філархом. На чолі десяти сіфогрантів з їх сімействами стоїть людина, називана по-старовинному транібор, а нині – протофіларх.

Всі сіфогранти, кількістю двісті, після клятви, що вони виберуть того, кого визнають найкращим, таємним голосуванням намічають князя, а саме – одного з тих чотирьох кандидатів, яких їм запропонував народ. Кожна четверта частина міста обирає одного і рекомендує його сенату. Посада князя незмінна протягом всього його життя, якщо не буде запідозрений у тиранії. Траніборів вони обирають щорічно, але даремно їх не змінюють. Вся решта посадовців обирається лише на рік. Три транібори щодня, а іноді, якщо цього вимагають обставини, і частіше, ходять на наради з князем. Вони радяться про суспільні справи і своєчасно припиняють, якщо трапляються приватні суперечки, яких там надзвичайно мало. З сіфогрантів постійно допускають у сенат двох і кожного дня різних. Є постанова, щоб із справ, що стосуються республіки, жодна не виконувалася, якщо вона не обговорювалася в сенаті за три дні до ухвалення рішення. Кримінальним злочином вважається ухвалювати рішення з суспільних справ з усуненням від цього сенату або народних зборів. Цей захід, говорять, прийнятий з тією метою, щоб нелегко було змінити державний лад шляхом змови князя з траніборами і пригноблення народу тиранією. Тому будь-яка справа, що є дуже важливою, доповідається зборам сіфогрантів, які повідомляють про неї сімействам свого відділу, а потім радяться між собою і своє рішення повідомляють сенату. Іноді справа переноситься на збори всього острова. Сенат має ще й такий звичай, що жодна з пропозицій не виноситься на обговорення того ж дня, коли вона вперше внесена, а відкладається до наступного засідання сенату, щоб ніхто не говорив казна-що, бо потім він більше думатиме про те, як підкріпити своє перше рішення, а не про користь держави; помилковий сором змусить його пожертвувати швидше суспільним благом, аніж особистою думкою про себе, що нібито спочатку він мало поклопотався про те, про що слід було поклопотатися в першу чергу, а саме – говорити краще обдумано, аніж швидко.

Про заняття ремеслами

У всіх чоловіків і жінок є одне загальне заняття – землеробство, від якого ніхто не позбавлений. Йому всі вчаться з дитинства, частково в школі шляхом засвоєння теорії, частково ж на найближчих до міста полях, куди дітей виводять немов би для гри, тоді як там вони не тільки дивляться, але під виглядом фізичних вправ також і працюють.

Окрім землеробства (яким, як я сказав, займаються всі), кожен вивчає яке-небудь одне ремесло для одержання спеціальності. Зазвичай це або пряжа шерсті, або вироблення льону, або ремесло каменярів, або працівників по металу і по дереву. Можна сказати, що, окрім перерахованих, немає ніякого іншого заняття, яке мало б у них значення, гідне згадки. Що ж до одягу, то, за винятком того, що їхня зовнішність розрізняється для осіб тієї або іншої статі, а також для самотніх і тих, хто перебуває в шлюбі, крій її залишається однаковим, незмінним і постійним на весь час, повністю пристойним для погляду, зручним для рухів тіла і пристосованим до холоду і спеки. І ось такий одяг кожна сім'я готує собі сама. А з інших ремесел кожен вивчає ще яке-небудь, і притому не тільки чоловіки, а й жінки. Проте ці останні, як слабкіші, мають легші заняття: вони зазвичай обробляють шерсть та льон. Чоловікам доручають решту ремесел, які є більш важкими. Здебільшого кожен зростає, навчаючись батьківському ремеслу: потяг до нього більшість почуває від природи. А якщо хтось має хист до іншого заняття, то таку людину шляхом усиновлення переводять в інше сімейство, до ремесла якого він плекає любов; при цьому не тільки батько цієї людини, але і влада піклуються про те, щоб передати його солідному і благородному батькові сімейства. Крім того, якщо хто, вивчивши одне ремесло, побажає навчитись іншому, то одержує на це дозвіл таким же способом. Оволодівши двома, він займається яким хоче, якщо держава негайно не потребує якогось одного.

Головне і майже виняткове заняття сіфогрантів полягає в турботі і спостереженні, щоб ніхто не гаяв час, а щоб кожен старанно займався своїм ремеслом, але не зранку і до пізньої ночі, та не стомлювався подібно худобі. Така важка праця перевершує навіть частку рабів, але подібне життя ведуть робітники майже всюди, окрім утопійців. А вони ділять день на двадцять чотири рівні години, зараховувавши сюди і ніч, і відводять для роботи тільки шість: три до полудня, після чого йдуть обідати; потім, відпочивши після обіду протягом двох післяполудневих годин, вони знову продовжують роботу протягом трьох годин і закінчують її вечерею. Оскільки вони рахують першу годину починаючи з полудня, то близько восьми йдуть спати; сон вимагає вісім годин. Весь час, що залишається між годинами роботи, сну і споживання їжі, надається на власний розсуд кожного, але не для того, щоб зловживати ним надмірно або в лінощах, а щоб, звільнившись від свого ремесла, за кращим розумінням, вдало застосувати цей час на яке-небудь інше заняття. Ці проміжки більшість приділяє наукам. Вони мають звичай влаштовувати щодня в передсвітанковий час публічні лекції; брати участь у них зобов'язані тільки ті, хто спеціально

відібраний для занять науками. Окрім них, як чоловіки, так і жінки будь-якого звання величезним гуртом стікаються для слухання подібних лекцій, одні – одних, інші – інших, згідно з природною схильністю кожного. Втім, якщо хтось вважатиме за краще присвятити цей час своєму ремеслу, – а це трапляється з багатьма, у кого немає прагнення до вивчення якої-небудь науки, – то в цьому ніхто йому не заважає; крім того, така особа навіть одержує похвалу за те, що приносить користь державі.

Після вечері вони проводять одну годину в забавах: влітку в садах, а взимку в тих загальних залах, де спільно їдять. Там вони або займаються музикою, або відпочивають за розмовами. Що стосується гри в кості та інші безглузді й згубні забави подібного роду, то вони навіть не відомі утопійцям. Проте у них є в ходу дві гри, більш-менш схожі на гру в шашки: одна – це бій чисел, де одне число ловить інше; інша – в якій вади в бойовому порядку борються з чеснотами. У цій грі надзвичайно вміло показується і розбрат вад між собою, і згода їх у боротьбі з чеснотами, а також те, які вади яким чеснотам протистоять, з якими силами вони чинять відкритий опір, з якими хитруваннями нападають скося, за допомогою цього чесноти ослаблюють сили вад, як майстерно ухиляються вони від їхніх нападів, і, нарешті, яким способом та або інша сторона перемагає.

Але тут, щоб уникнути подальших непорозумінь, необхідно пильніше розглянути одне питання. А саме: якщо тільки шість годин витрачають на роботу, то звідси можна, мабуть, припустити, що наслідком цього є недостача в предметах першої необхідності. Але насправді цього нема в жодному разі; мало того, така кількість часу є не лише цілком достатньою для запасу всім необхідним для життя та її вигод, а й забезпечує навіть надлишком. Це буде зрозуміло і вам, якщо тільки ви глибше вдумаетесь, яка величезна частина населення в інших народів живе без діла: по-перше, майже всі жінки – половина загальної маси, а якщо жінки й зайняті роботою, то там зазвичай замість них сплять чоловіки. Крім того, який величезний і який пустий натовп являють собою священики і так звані ченці! Додай сюди всіх багатіїв, особливо власників маєтків, яких зазвичай іменують благородними і знатними; додай до них челядь, а саме – весь цей набір ліврейних нероб; приєднай, нарешті, міцних і сильних жебраків, що вдаються до неробства під приводом якої-небудь хвороби, і в результаті тобі доведеться визнати, що число тих, чиєю працею створюється все те, чим користуються смертні, набагато менше, ніж ти думав. Розміркуй тепер, скільки з цих осіб зайняті необхідними ремеслами; зокрема, раз ми все міряємо на гроші, то неминуче повинно знаходити собі місце

багато занять, однаково порожніх і зайвих, таких, що служать тільки розкоші і похоті. Дійсно, якби цей натовп, який тепер зайнятий роботою, розподілити за цими небагатьма ремеслами, що потрібні їм для належного задоволення природних потреб, то при такому багатому виробництві, яке неминуче повинне звідси виникнути, ціни на працю, зрозуміло, стали б набагато нижчими за ті, які потрібні робітникам для підтримки свого існування. Але візьмемо всіх тих осіб, які зайняті зараз непотрібними ремеслами, і, крім того, всю цю масу людей, що знемагає від байдикування і неробства, кожний з яких споживає стільки продуктів, вироблених іншими, скільки потрібно їх для двох виготовлювачів цих продуктів; так ось, повторюю, якщо всіх цих осіб, влаштувати на роботу, і притому корисну, то можна легко помітити, як небагато часу потрібно для приготування в достатній кількості і навіть з надлишком всього того, чого вимагають принципи використання або зручності (додай також – і задоволення, але тільки справжнє і природне).

Очевидність цього підтверджується в Утопії самою дійсністю. Зокрема, там у всьому місті з прилеглим до нього округом з усіх чоловіків і жінок, годних для роботи за своїм віком і силами, звільнення від неї дають тільки п'ятистам особам. У числі їх сіфогранти, які хоча мають згідно із законом право не працювати, проте не позбавляють себе від праці, бажаючи своїм прикладом спонукати інших охочіше братися за працю. Тією ж пільгою користуються ті, кому народ, під впливом рекомендації духівництва і за таємним голосуванням сіфогрантів, дарує назавжди це звільнення для ґрунтового проходження наук. Якщо хтось з цих осіб не виправдає покладену на них надію, то його відправляють назад до ремісників. І, навпаки, нерідко буває, що який-небудь робітник так старанно займається науками в згаданий вище вільний час і відрізняється такою великою старанністю, що звільняється від свого ремесла і просувається в розряд учених.

З цього стану вчених вибирають послів, духовенство, траніборів і, нарешті, самого главу держави, якого на старовинній своїй мові вони іменують барзаном, а по-новому адемом. Оскільки майже вся інша маса не перебуває в неробстві і зайнята корисними ремеслами, то легко можна розрахувати, скільки хороших предметів створюють вони і скільки витрачають на це годин.

До приведених мною міркувань приєднується ще та перевага, що більшість необхідних ремесел забирає у них набагато меншу кількість часу на працю, ніж у інших народів. Так, спорудження або ремонт будівель вимагають скрізь безперервної праці дуже багатьох осіб, тому що малобережливий спадкоємець допускає поступове руйнування

спорудженого батьком. Отже, те, що можна було зберегти з мінімальними витратами, наступник повинен відновлювати заново і з великими витратами. Мало того, часто людина з поганим смаком нехтує будинком, що коштував іншому величезних витрат, а коли цей будинок, залишений без ремонту, протягом короткого часу розвалюється, то власник будує собі в іншому місці другий, з не меншими витратами. В утопійців же, у яких все знаходиться в порядку, і держава відрізняється упорядженістю, дуже рідко доводиться вибирати нову ділянку для спорудження будинків; робітники не тільки швидко виправляють вже наявні пошкодження, але навіть попереджають ті, що лише несуть у собі цю загрозу. Тому при щонайменшій затраті праці будівлі зберігаються на дуже довгий час, і працівники цього виду іноді насилу знаходять собі предмет для занять, якщо не рахувати того, що вони одержують наказ тимчасово рубати матеріал вдома і обтісувати і полірувати каміння, щоб, якщо трапиться яке завдання, його могли швидко виконати.

Далі, зверни увагу на те, що невелика кількість праці потрібна утопійцям для виготовлення собі одягу. По-перше, поки вони знаходяться на роботі, вони недбало зодягаються в шкіру або шкури, яких може вистачити на сім років. Коли вони виходять на вулицю, то надягають зверху довгий плащ, що прикриває згаданий грубий одяг. Колір цього плаща однаковий на всьому острові, бо це природний колір шерсті. Тому сукна у них йде не тільки набагато менше, ніж де-небудь у іншому місці, але і виготовлення його вимагає набагато менших витрат. На обробку льону праці йде ще менше, і тому цей матеріал використовують ще частіше. Але в полотні вони беруть до уваги виключно чистоту. Тонка обробка не має ніякої ціни. У результаті цього у них кожен задовольняється одним платтям, і його вистачає на два роки, в інших же місцях одній людині не вистачає чотирьох або п'яти верхнього шерстяного одягу, та ще різнобарвних, а додатково потрібно стільки ж шовкових сорочок, іншим же пестунам мало і десяти. Для утопійця немає ніяких підстав претендувати на більшу кількість платтів: отримавши його, він не одержить більшого захисту від холоду, і його одяг не буде ані на волос більш нарядним за інших.

Звідси, оскільки всі вони зайняті корисною справою і для її виконання їм достатньо лише невеликої кількості праці, то у результаті у них виходить достаток у всьому. Внаслідок цього величезній масі населення доводиться іноді відправлятися за місто для лагодження доріг, якщо вони побиті. Дуже часто також, коли не має потреби ні в якій подібній роботі, держава оголошує меншу кількість робочого часу. Влада зовсім не хоче примушувати громадян до зайвої праці. Встановлення

цієї повинності має передусім тільки ту мету, щоб забезпечити, наскільки це можливо з погляду суспільних потреб, усім громадянам найбільшу кількість часу після тілесного рабства для духовної свободи і освіти. У цьому, на їх думку, полягає щастя життя.

Про взаємне спілкування

Проте, на мою думку, пора вже висловитися, як спілкуються окремі громадяни один з одним, які взаємостосунки у всього народу і як розподіляються у них всі предмети. Оскільки місто складається з сімейств, то ці сімейства у більшості випадків створюються за родовою приналежністю. Жінки, які досягли належного віку і одружившись, переселяються в будинок чоловіка. А діти чоловічої статі і потім онуки залишаються в сімействі і підкоряються старому з родичів, якщо тільки-но його розумові здібності не знеслились від старості. Тоді його замінює наступний за віком.

Щоб уникнути надмірного малолюдства міст або їх зайвого зростання приймається такий запобіжний засіб: кожне сімейство, кількість яких у будь-якому місті, крім його округу, складається з шести тисяч, не повинне містити в собі менше десяти і більше шістнадцяти дорослих. Що стосується дітей, то кількість їх не підлягає жодному обліку. Цих розмірів легко дотримуватися шляхом переходу в менш людні сімейства тих, хто є зайвим у дуже великих. Якщо ж перенаселення міста взагалі перейде припустимі межі, то утопійці надолужують безлюддя інших своїх міст. а якщо народна маса збільшиться більш належного на всьому острові, то вони вибирають громадян з кожного міста і влаштовують за своїми законами колонію на найближчому материка, де тільки у тубільців є надлишок землі, і притому вільної від обробки; при цьому утопійці кличуть тубільців і питають, чи хочуть ті жити разом з ними. У разі згоди утопійці легко зливаються з ними, використовуючи свій устрій життя та звичаї; і це служить для блага того й іншого народу. Своїми порядками утопійці досягають того, що та земля, яка здавалася раніше для одних скупюю і мізерною, стає багатою для всіх. У випадку відмови жити за їх законами утопійці відганяють тубільців від тих меж, які обирають для себе. У разі опору вони вступають у війну. Утопійці визнають за цілком справедливу причину для війни той випадок, коли який-небудь народ, володіючи по-дурному і даремно такою територією, якою не користується сам, відмовляє все одно в користуванні і володінні нею іншим, які за законом природи повинні харчуватися від неї. Якщо який-небудь нещасний випадок зменшує населення власних міст утопійців до такої міри, що його не можна відновити з інших частин острова при збереженні належних

розмірів для кожного міста (а це, говорять, було тільки двічі за весь час – від лютої і жорстокої чуми), то таке місто заповнюється зворотним переселенням громадян з колонії. Утопійці дають краще загинути колоніям, ніж ослабнути якому-небудь з острівних міст.

Але повертаюся до спільного життя громадян. Як я вже сказав, на чолі сімейства стоїть найстаріший. Дружини прислужують чоловікам, діти – батькам і взагалі молодші – старшим. Кожне місто розділене на чотири рівні частини. Посередині кожної частини є ринок зі всякими спорудами. Туди, в певні будинки, звозяться предмети виробництва кожного сімейства, і окремі види їх розподіляються вроздріб по складах. У них кожен батько сімейства просить те, що потрібно йому і його близьким, і без грошей, зовсім без жодної сплати, забирає все, що побажає. Та і навіщо йому відмовляти в чому-небудь? Адже, по-перше, всього є в достатку, а по-друге, не може бути ніякого побоювання, що хто-небудь захоче більше, ніж потрібно. Навіщо припускати, що зайвого попросить той, хто впевнений, що у нього ніколи ні в чому не буде нестатку? Дійсно, у всякого роду живих істот жадність і хижість виникають або від боязні нужди, або, винятково у людини, від гордості, що зобов'язує перевершити інших, надмірно хизуючись своїм майном. Вада такого роду абсолютно не має місця серед звичаїв утопійців.

До згаданих мною ринків приєднані ринки для їстівних запасів, куди звозяться не тільки овочі, плоди дерев і хліб, але також риба і всі їстівні частини чотириногих і птахів, для чого за містом влаштовані особливі місця, де річкова вода змиває гниль та бруд. Звідти привозять худобу, після того як слуги заб'ють її та знімуть шкуру. Утопійці не дозволяють своїм співгромадянам білувати худобу, тому що від цього, на їх думку, мало-помалу зникає милосердя, найлюдяніше почуття нашої природи. Потім вони не дають ввозити до міста нічого нечистого і брудного, бо гниття псує повітря і може накликати хворобу.

Крім того, на кожній вулиці є місткі палаци, що розташовані один від одного на рівній відстані; кожен з них відомий під особливим ім'ям. У них живуть сіфогранти. До кожного з цих палаців приписані тридцять сімейств, а саме – по п'ятнадцять з тієї й іншої сторони. Тут ці сім'ї повинні обідати. Завідувачі кухнею кожного палацу в певний час збираються на ринок і одержують їжу згідно з вказаним ними числом своїх їдоків.

Але в першу чергу беруться до уваги хворі, які лікуються в громадських госпіталях. В утопійців є чотири лікарні за стінами міста, що розташовані в невеликій від них відстані, вони є настільки обширними, що їх можна прирівняти до стількох же слобод. Мета цього, з одного боку, полягає у тому, щоб не розміщувати хворих, в якій би великій

кількості вони не були, тісно і внаслідок цього незручно, а з іншого – щоб одержимі такою хворобою, яка може передаватися від одного до іншого шляхом дотику, могли бути далі відокремлені від спілкування з іншими. Ці лікарні чудово обладнані і мають все необхідне для відновлення здоров'я; догляд у них застосовується найніжніший і старанніший; там постійно присутні найдосвідченіші лікарі. Тому хоча нікого не посилають туди насильно, але немає майже нікого в усьому місті, хто, страждаючи якою-небудь хворобою, не вважав би за краще лежати там, а не у себе вдома. Коли завідувач кухнею хворих отримує їжу відповідно до розпоряджень лікарів, то потім все краще розподіляється рівномірно між палацами згідно з числом їдоків кожного. Окрім цього, беруться до уваги князь, первосвященик, транібори, а також посли і всі іноземці (якщо такі знаходяться, а вони бувають взагалі у малій кількості і рідко; але коли з'являються, то для них також готують визначені і обладнані житла). У ці палаци у встановлений час для обіду і вечері збирається вся сіфогрантія, скликана звуками мідної труби. Виняток становлять тільки хворі, що лежать у госпіталях або вдома. Щоправда, нікому не забороняється після задоволення потреб палаців просити з ринку їжу додому. Утопійці знають, що ніхто не зробить цього даремно. Дійсно, хоча нікому не заборонено обідати вдома, але ніхто не робить цього охоче, тому що вважається непристойним і дурним витратити працю на приготування гіршої їжі, коли в палаці, який знаходиться так близько, готова розкішна і смачна. У цьому палаці всі роботи, які вимагають дещо більшого бруду і праці, виконуються рабами. Але обов'язок варива і приготування їжі та взагалі всього готування обіду лежить на одних лише жінках, саме – з кожного сімейства по черзі. За обідом сідають за трьома або за більшою кількістю столів, згідно з числом їдоків; чоловіки знаходяться з внутрішньої сторони столу, біля стіни, а жінки навпроти, щоб, якщо з ними трапиться яка-небудь несподівана біда (а це буває іноді з вагітними), вони могли встати, не порушуючи рядів, і піти звідти до годувальниць.

Ці останні сидять окремо з грудними дітьми в особливій призначеній для того їдальні, де завжди є вогонь і чиста вода, а іноді й колиски, щоб можна було і покласти туди немовлят, і, у разі їх бажання, біля вогню звільнити їх від пелюшок і дати їм відпочити на волі та серед ігор. Кожна мати сама годує дитину, якщо цьому не перешкодить смерть або хвороба. Коли це трапляється, то дружини сіфогрантів розшукують годувальницю, та це і не важко: жінки, що можуть виконати цей обов'язок, беруться до нього з охотою, ніж за будь-що інше, тому що всі хвалять таку персону за її співчуття, і вихованець визнає годувальницю за матір. У притулку годувальниць сидять всі діти, яким

не виповнилося ще п'яти років. Що стосується інших неповнолітніх, якими вважають всіх осіб тієї чи іншої статі, що не досягли ще шлюбного віку, то вони або прислужують сидячим, або, якщо не можуть цього внаслідок свого віку, все ж таки стоять тут і притому в глибокому мовчанні. І ті й інші харчуються тим, що їм дадуть сидячі, і не мають іншого окремого часу для їжі. Місце у середині першого столу вважається щонайвищим, і з нього, оскільки цей стіл поставлений упоперек у крайній частині їдальні, видно всі збори. Тут сидять сіфогрант і його дружина. З ними знаходяться двоє старих, оскільки за всіма столами сидять по четверо. А якщо в цій сіфогрантії є храм, то священник і його дружина сідають з сіфогрантом, так що є головуючими. З тієї й іншої сторони розташована молодь; потім знову люди похилого віку; і таким чином у всьому домі ровесники з'єднані один з одним і разом з тим зливаються з людьми протилежного віку. Причина цього звичаю, говорять, наступна: оскільки за столом не можна ані зробити, ані сказати нічого такого, що вислизало б від проникливої уваги старих, то, через свою серйозність і викликану до них пошану, вони можуть утримати молодших від непристойної різкості в словах або рухах. Блюда з їжею подаються не підряд, починаючи з першого місця, а кожною гарною стравою передусім частують всіх старих, місця яких особливо відмічені, а потім цим блюдом в однакових частинах обслуговують інших. А старі роздають на власний розсуд тим, хто сидить навколо, свої ласощі, якщо запас їх не такий великий, щоб їх можна було розподілити вдосталь в усьому домі. Отже, і за немолодими зберігається шана, що належить їм, і так само їх переваги настільки ж доступні всім.

Кожен обід і вечеря починається з якого-небудь повчального читання, але все-таки короткого, щоб не набриднути. Після нього старші заводять пристойну розмову, проте не сумну і не позбавлену дотепності. Але вони зовсім не займають весь час їжі довгими міркуваннями; навпаки, вони охоче слухають і юнаків і навіть навмисне викликають їх на бесіду. Саме так у невимушеному застільному спілкуванні вони хочуть з'ясувати здібності і таланти кожного. Обіди бувають досить короткими, а вечері – більш довгими, оскільки за першими слідує праця, а за другими сон і нічний спокій, який, на думку утопійців, є більш дієвим для здорового травлення. Жодна вечеря не відбувається без музики; жоден десерт не позбавлений солодощів. Вони запалюють куріння, розприскують духи і взагалі роблять все, що може створити за їжею веселий настрій. Вони особливо охоче розділяють ту думку, що не потрібно забороняти жодного виду задоволення, аби з нього не витікали які-небудь неприємності.

Таке влаштоване їх спільне життя в містах; а в селах, де сім'ї віддалені далі одна від одної, кожна з них їсть вдома. Ніхто не має жодних продовольчих труднощів, оскільки з села йде все те, чим харчуються городяни.

Про подорожі утопійців

Якщо у кого з'явиться бажання побачитися з друзями, що живуть в іншому місті, або просто подивитися на саму місцевість, то такі особи легко одержують на це дозвіл від своїх сіфогрантів і траніборів, якщо в них нема ніякої потреби. Вони відправляються з листом від князя, що свідчить про дозвіл, даний на подорож, і приписує день повернення. Вони одержують віз і державного раба, щоб поганяв волів і ходив за ними. Але якщо серед мандрівників немає жінок, то віз, як тягар і перешкода, відсилається назад. Хоча на весь свій шлях вони нічого з собою не беруть, у них все ж таки ні в чому немає недостачі: вони скрізь удома. Якщо вони зупиняються в якому-небудь місці довше одного дня, то кожен займається там своїм ремеслом і зустрічає найпривітніше ставлення з боку працюючих таким же ремеслом. Якщо хто переступить свої кордони за власним бажанням, то, спійманий без грамоти князя, він піддається ганебному поводженню: його повертають, як втікача і жорстоко карають. Якщо хто насмілився зробити це вдруге – він перетворюється на раба. А якщо у кого з'явиться бажання побродити околицями свого міста, то він не зустрічає на те заборони, раз у нього є дозвіл батька і дозвіл його подружньої половини. Але в яке б село він не прийшов, він не одержує ніякої їжі, раніше ніж не закінчить заздалегідь полуденного робочого завдання (або взагалі скільки там звичайно роблять до вечері). За цієї умови можна відправлятися куди завгодно в межах володінь свого міста. Отже, він буде не менш корисний місту, ніж якби був у місті. Ви бачите тепер, наскільки чужими їм є будь-яка можливість байдикувати, будь-який привід для лінощів. У них немає жодної винної лавки, жодної пивної; ніде немає публічного дому, ніякого випадку для розпусти, жодного кубла, жодного протизаконного зборища; але присутність на очах у всіх створює необхідність проводити весь час або в звичній роботі, або в благопристойному відпочинку.

Неминучим наслідком таких порядків у цього народу є достаток у всьому, а оскільки він рівномірно поширюється на всіх, то ніхто не може бути нужденним чи убогим. Як тільки-но в амауротському сенаті, який, як я сказав, щорічно утворюється з трьох осіб від кожного міста, стане відомо, де і яких продуктів особливо багато і, навпаки, що і де вродилося дуже мало, то нестачу в одному місці негайно заповнюють великою кількістю в іншому. І утопійці роблять це безкоштовно,

не одержуючи, у свою чергу, нічого від тих, кому дарують. Але те, що вони дають з своїх достатків якому-небудь місту, не вимагаючи від нього нічого назад, вони одержують у разі потреби від іншого міста без жодної винагороди. Отже, весь острів складає ніби одне сімейство.

Але коли вони достатньо поклопочуться про себе, – а це вони визнають не раніше, ніж буде зроблений запас на два роки, зважаючи на невідомість урожаю наступного року, – з того, що залишається вони вивозять в інші країни велику кількість зерна, меду, шерсті, льону, лісу, червцю і пурпуру, руна, воску, сала, шкір і ще додатково тварин. Сьому частину всього цього вони дарують неімущим жителям тих країн, а інше продають за помірну ціну. У результаті цієї торгівлі вони відвезуть на батьківщину не тільки ті товари, яких потребують удома (а таких майже немає, окрім заліза), але, крім того, і велику кількість золота і срібла. Через тривалість такого звичаю утопійці мають всюди ці коштовності в перевищуючій імовірності кількості. Тому вони тепер звертають мало уваги на те, як їм продавати: готівкою або в кредит, і тримають набагато більшу частину грошей у боргових зобов'язаннях; проте, при укладенні їх, вони, після закінчення встановлених звичаєм формальностей, ніколи не вимагають поручительства приватних осіб, але тільки всього міста. Це останнє, як тільки-но настане день сплати, вимагає борг з приватних осіб, вносить гроші до скарбниці і користується відсотками на цей капітал, поки утопійці не попросять його назад, а вони переважно ніколи цього не просять. Вони не вважають справедливим віднімати абсолютно непотрібну їм річ у тих, кому вона потрібна. Втім, вони вимагають гроші тільки в тих випадках, коли за збігом обставин бажають дати певну частину капіталу іншому народу або коли доводиться вести війну. Лише для цього вони бережуть всі ті скарби, які тримають вдома, щоб мати в них підтримку або в крайній, або в раптовій небезпеці, а головним чином для того, щоб за непомірну ціну найняти іноземних солдат, яких вони виставляють для боротьби охочіше, ніж своїх громадян. Утопійці знають, що за великі гроші можна звичайно купити самих ворогів, які готові на зраду і навіть на те, щоб вступити у відкритий бій один з одним. Через це вони зберігають неоцінений скарб, але, втім, не як такий, а обходяться з ним так, що мені соромно і розказувати; до того ж я боюся, що словам моїм не повірять. Це побоювання моє тим більш ґрунтовне, що я усвідомлюю, як важко було б примусити мене самого повірити цьому, якби я не бачив цього особисто, а тільки чув від іншого. Але це вже неминуче: якщо яке-небудь явище є чужим для звичаїв слухачів, тим менше воно у них може викликати довіру. Щоправда, й інші установи утопійців дуже різко відрізняються від наших; тому той, хто

розсудливо оцінює положення, буде, ймовірно, менше дивуватися тому, що використання золота і срібла пристосоване у них швидше до їх власних, аніж до наших звичаїв. Дійсно, вони самі не користуються грошима, а зберігають їх на згадані потреби, які можуть трапитися, а можуть і ніколи не трапитися.

Між іншим із золотом і сріблом, з яких робляться гроші, вони обходяться так, що ніхто не цінує їх дорожче, ніж того заслуговує природа цих металів. Хто не бачить, наскільки вони нижчі за залізо? Без нього дійсно люди не можуть жити, так само як без вогню і води; тим часом золоту і сріблу природа не дала ніякого застосування, без якого нам важко було б обійтися, але людська дурість наділила їх цінністю через рідкість. Крім того, природа, як найніжніша мати, все найкраще, наприклад, повітря, воду і саму землю, помістила відкрито, а суєтне і те, що не несе жодної користі прибрала дуже далеко. Тому припустимо, що утопійці заховують ці метали в яку-небудь башту; тоді, внаслідок дурної винахідливості натовпу, князь і сенат накличуть на себе підозру, що хочуть завдяки шахрайству обдурити народ і для себе отримати звідси яку-небудь вигоду. Припустимо далі, що вони стануть майстерно чеканити з цих металів чаші й інші витвори в тому ж роді, а потім випадково знадобиться знову розплавляти їх і витратити на жалування солдатам; тоді, зрозуміло, можна передбачати, наскільки важко вони дозволили б відірвати у себе те, що одного разу почали вважати своєю втіхою.

Для протидії цьому вони придумали певний засіб, що відповідає решті їхнім установам, але дуже далекий від нас, хто так високо цінує золото і так ретельно зберігає його. Тому подібний спосіб дії може заслужити довіру лише у тих, хто випробував його на досвіді. А саме: утопійці їдять і п'ють з убогого посуду з глини і скла, щоправда, завжди витонченого, але все ж таки дешевого, а із золота і срібла всюди, а не лише в громадських палацах, але й у приватних будинках, вони роблять нічні горщики і весь подібний посуд для найбрудніших потреб. Більше того, з тих же металів вони виробляють ланцюги і масивні кайдани, якими сковують рабів. Нарешті, у тих, хто всіх зганьбив себе яким-небудь злочином, у вухах висять золоті кільця, золото обвиває пальці, на шиї висить золотий ланцюг, і, нарешті, на голові золотий обруч. Отже, утопійці всіляко прагнуть того, щоб золото і срібло були у них у ганьбі. У результаті інші народи віддають на розтерзання ці метали з не меншим болем, ніж свою утробу, а серед утопійців, якби обставини склалися так, що потрібно було б видалити всю цю заразу, ніхто, мабуть, не відчув би від цього для себе ані найменшої втрати.

Крім того, вони збирають на морських берегах перлини, а також по деяких скелях алмази і карбункули, але, втім, не шукають їх, а обробляють, коли ті трапляються випадково. Таким камінням утопійці прикрашають малоліток; ці останні в перші роки дитинства чваняться і пишаються подібними прикрасами; але як тільки-но досягнуть певного віку і помітять, що цими дрібничками користуються лише діти, то, без жодного впливу батьків, на власний розсуд облишають їх так само, як наші діти, підростаючи, кидають горіхи, амулети і ляльки. Така відмінність порядку утопійці, у порівнянні з іншими народами, створює і різний світогляд. Це стало особливо ясно для мене з того, що відбулося з анемолійськими послами.

Вони приїхали до Амауроту при мені, а оскільки метою їх прибуття були важливі справи, то їх приїзду передували збори трьох громадян з кожного міста. Але всі послы сусідніх племен, що приїжджали туди раніше, звичайно були в найскромнішому одязі, оскільки їм були відомі звичаї утопійців, у яких не шанувався пишній одяг, шовк служив предметом презирства, а золото було навіть ганебним. Анемолійці ж жили дуже далеко і мало спілкувалися з утопійцями. Тому послы, з'ясувавши, що всі утопійці ходять в однаковому одязі, і притому грубому, дійшли висновку, що в утопійців зовсім немає того, чим вони користуються; тому анемолійці, будучи швидше гордими, ніж розумними, вирішили з'явитися в найблискучішому вбранні, зображаючи з себе якихось богів, і засліпити очі нещасних утопійців пишнотою свого наряду. Отже, приїхали три послы і сто їхніх супутників, усі в різнобарвному вбранні, більшість у шовковому. Самі послы, що належали на батьківщині до знаті, мали золототкані плащі, великі ланцюги, золоті сережки, додатково золоті кільця на руках, та ще й капелюхи їхні були прикрашені золотим намистом, що блищали перлами і дорогим камінням. Коротше кажучи, вони були прикрашені всім тим, що в утопійців служило або покаранням для рабів, або ознакою ганьби для знеславлених, або дрібничками для дітей. Тому варто було подивитися, як анемолійці чванилися, коли порівнювали свій наряд з вбранням утопійців, які масою висипали на вулиці. З іншого боку, не меншим задоволенням було бачити, як сильно одурилися вони в своїх надіях і очікуваннях, і як далеко вони були від тієї шани, на яку розраховували. Адже, на погляд всіх утопійців, за винятком вельми небагатьох, що відвідували з якої-небудь відповідної причини інші народи, вся ця блискуча обстановка уявлялася ганебною, і тому, шанобливо вітаючи замість панів усіх низькопоставлених, вони визнали самих послів, які були прикрашені золотими ланцюгами, за рабів і пропустили їх, не виявивши до них ніякої поваги. Крім того, можна було спостерігати,

як діти кидали перли і дороге каміння, коли побачили їх прикріпленими на шапках послів, і, штовхаючи матір в бік, зверталися до неї з такими словами:

– Ось, мамо, який великий бовдур, а все ще возиться з перлами і блискучими камінчиками, неначе хлопчисько!

А мати відповідала також дуже серйозно:

– Мовчи, синку, це, думаю я, хто-небудь з посольських блазнів.

Інші засуджували згадані золоті ланцюги, наголошуючи, що вони ні для чого непридатні, оскільки є настільки тонкими, що раб може їх легко розбити, а з другого боку, настільки просторі, що, коли йому захочеться, він може скинути їх і втекти куди завгодно, розв'язаний і вільний. Але, пробувши день-другий, послі побачили там величезну кількість золота і помітили, що воно цінується утопійцями вельми дешево і зневажається настільки, наскільки шанується ними самими, і, більше того, на ланцюги й окови одного збіглого раба витрачено більше золота і срібла, ніж загалом коштувала вся пишнота їх трьох. Тому у послів опустилися крила, і вони з соромом прибрали весь той наряд, яким так гордовито чванилися, особливо коли більш дружньо поговорили з утопійцями і з'ясували їхні звичаї та думки. Зокрема, в утопійців викликає здивування наступне: як може хто-небудь із смертних захоплюватися сумнівним блиском невеликої перлини або самоцвітного камінчика, якщо такій людині можна споглядати яку-небудь зірку або, врешті-решт, саме сонце; потім: чи може хто-небудь бути настільки божевільним, що уявить себе благороднішим через нитки тонкої шерсті, раз цю саму шерсть, з яких би тонких ниток вона не була, колись носила вівця та все ж не була ніким іншим, як вівцею. Дивним для утопійців також є й те, як золото, за своєю природою таке некорисне, тепер по всій Землі цінується так, що сама людина, за допомогою якої і на користь якої воно набуло такої вартості, цінується набагато дешевше, ніж золото; і справа доходить до того, що який-небудь мідний лоб, у якого розуму не більше, ніж у пня, і який є настільки ж безсоромним, як і дурним, має у себе в рабстві багатьох розумних і добрих людей винятково з тієї причини, що йому дісталася велика купа золотих монет; ну, а якщо доля або яка-небудь каверза законів (яка аніскільки не менше самої долі здатна поставити все догори ногами) перенесе цю купу від згаданого пана до найганебнішої нероби зі всієї його челяді, то в результаті, дещо пізніше, пан переходить у служіння до слуги, як привісок і придаток до грошей. Але набагато більше здивування й ненависті викликає в утопійців безумство того, хто віддає ледь не божеські почесті багачам, яким він нічого не повинен і

нічим не зобов'язаний; він поступає так тільки з поваги до їх багатства і водночас визнає їх за надзвичайно жадібних і скупих і абсолютно правильно розуміє, що за життя цих багачів з такої величезної купи грошей йому ніколи не перепаде жодного грошика.

Подібні думки утопійці частково засвоїли з виховання, оскільки вирости в такій країні, установи якої дуже далекі від згаданих безглуздостей, а частково з навчання і літератури. Щоправда, в кожному місті є лише декілька осіб, які звільнені від іншої праці і приставлені лише до навчання, це саме ті, у кого з дитинства виявилися прекрасні здібності, видатний таланти і покликання до корисних наук, – але діти вчать всі, і значна частина народу, чоловіків та жінок, проводить у навчанні той час, коли, як сказано було раніше, вони вільні від робіт. Навчальні предмети вони вивчають на своїй мові. Вона є не бідна на слова, не позбавлена приємності для слуху і перевершує інші правильнішою передачею думок. Ця ж мова, лише всюди в більш зіпсованому вигляді, в різних місцях по-різному, поширена на значній частині того світу.

До нашого прибуття вони навіть і не чули про всіх тих філософів, імена яких відомі сьогодні у всьому світі. Та все ж у музиці, діалектиці, науці рахування і вимірювання вони дійшли майже до такого ж, як і наші прадавні (філософи). Якщо вони в усьому є майже рівними нашим пращурам, то далеко поступаються винаходам нових діалектиків. Зокрема, вони не винайшли жодного правила з тих дотепних вигадок, які тут всюди вивчають діти в так званій “Малій логіці”, про обмеження, розширення і підставлення. Далі, так звані “другі інтенції” не тільки не піддавалися в утопійців достатньому обстеженню, але ніхто з них не міг бачити так звану “саму людину взагалі”, хоча, як ви знаєте, ця істота є досить колосальною, більшою за будь-якого гіганта, і ми навіть пальцем на нього можемо показати. Зате утопійці дуже досвідчені у русі світил та небесних тіл. А також вони дотепно винайшли прилади різних форм, за допомогою яких вельми точно уловлюють рух і розташування Сонця, Місяця, а також інших світил, видимих на їх горизонті. Але вони навіть і уві сні не марять про співдружність і розбрат планет і про всі дурниці ворожіння по зірках. За деякими прикметами, які одержані шляхом тривалого досвіду, вони передбачають дощі, вітри й інші зміни в погоді. Що ж стосується причин морських припливів, солоності морської води і взагалі походження і природної суті небес і світу, то вони міркують про це так само, як і наші старі філософи; частково ж, як ті розходяться один з одним, так

і утопійці, приводячи нові причини пояснення явищ, сперечаються один з одним, не приходячи, проте, в усьому до згоди.

У тій частині філософії, де йдеться про моральність, їхні думки співпадають з нашими: вони міркують про блага духовні, тілесні і зовнішні, потім про те, чи властива назва блага всім їм, чи тільки духовним якостям. Вони розбирають питання про добродішність і задоволення. Але головною і найпершою йде у них суперечка про те, в чому саме полягає людське щастя, чи є для нього одне джерело, чи декілька. Проте в цьому питанні вони, скоріше за все, схилиються до думки, що захищає задоволення краще, ніж справедливість; під задоволенням вони розуміють або винятковий, або переважний елемент людського щастя. І, що є більш дивним, вони шукають захист такого делікатного положення в релігії, яка є серйозною, суворою і зазвичай сумною. Вони ніколи не розбирають питання про щастя, не поєднуючи деяких положень, узятих з релігії, з філософією, що вдається до доводів розуму. Без них дослідження питання про істинне щастя визнається ними слабким і недостатнім. Ці положення наступні: душа безсмертна і за божою добротою народжена для щастя; наші чесноти і благодіяння після цього життя чекає винагорода, а ганебні вчинки – муки. Хоча це відноситься до сфери релігії, проте, на їх думку, дійти до вірування в це і визнання цього можна і шляхом розуму. З усуненням же цих положень вони без жодного коливання проголошують, що ніхто не може бути настільки дурним, щоб не відчувати прагнення до задоволення дозволеними і недозволеними засобами; треба остерігатися лише того, щоб менше задоволення не перешкодило більшому, і не прагнути такого, відплатою за що є страждання. Вони вважають ознакою щонайповнішого безумства ганятися за суворою і недоступною добродішністю і не тільки відхиляти насолоду життя, але навіть добровільно терпіти страждання, від якого не можна чекати ніякої користі, та і яка може бути користь, якщо після смерті ти не доб'єшся нічого, а все справжнє життя провів без приємності, тобто нещасливо. Але щастя, на їх думку, полягає не в будь-якому задоволенні, а тільки в чесному і благородному. До нього, як до вищого блага, тягне нашу природу сама добродішність, якій одній тільки супротивна партія отримує щастя. Добродішність вони визначають як життя, відповідно до законів природи; до цього ми призначені Богом. Треба слідувати тому потягу природи, який підкоряється розуму у вирішенні питання, до чого слід прагнути і чого уникати. Розум, першу чергу, запалює у людей любов і пошану до божої величі, якій ми зобов'язані й тим, що існуємо, і тим, що можемо володіти щастям. По-друге, розум наполегливо переконує нас самих жити в якомога більшому спокої і радості, і допомагати всім іншим, природними зв'язками з ними, в досягненні того ж

самого. Ніколи не було настільки ж суворого і строгого прихильника добродійності і ненависника задоволення, який би радив тобі лише труд, пильність і суворість, не пропонуючи водночас полегшувати нужду і неприємності інших і не вважаючи це похвальним в ім'я людяності. Немає чесноти, більш притаманній людині, і їй особливо властиво, щоб один служив на благо і втіху іншому, пом'якшував тягарі інших і повертав їх, знищивши печаль, до приємності життя, тобто до задоволення. Якщо це так, то чому природі не переконати кожного робити те ж саме і для себе?

Дійсно, одне з двох: або приємне життя, тобто поєднане із задоволенням, є поганим; якщо це так, ти не тільки не повинен нікому допомагати, але у міру сил відбирати його у всіх, як шкідливе і смертоносне; або, якщо радити таке життя іншим як добре для тебе не тільки можна, але й слід, то чому цього не застосувати, перш за все, до себе?

Тобі личить бути не менш прихильним до себе, ніж до інших. Адже якщо природа вселяє тобі бути добрим до інших, то вона не пропонує тобі бути суворим і немилосердним до себе. Тому, за їх словами, сама природа приписує нам приємне життя, тобто насолоду як кінцеву мету всіх наших дій; а добродієність вони визначають як життя, згідно з веліннями природи. Вона ж запрошує смертних до взаємної підтримки для радіснішого життя. І в цьому вона чинить справедливо: немає нікого, хто стоїть настільки високо над загальною долею людського роду, щоб користуватися винятковими турботами природи, яка однаково благоволяє до всіх, об'єднаних спільністю однієї й тієї ж подобі. Тому та ж сама природа постійно пропонує тобі стежити за тим, щоб сприяти своїм вигодам постільки, оскільки ти не заподіюєш цим невігоди іншим. Отже, утопійці визнають за необхідне дотримуватися не тільки договорів, укладених між приватними особами, але і суспільні закони про розподіл зручностей життя, тобто матеріалу задоволення, які, керуючись правилами справедливості, опублікував добрий державець або затвердив одностайною згодою народ, не пригноблений тиранією і не обдурений підступністю. Піклуватися про свою вигоду, не порушуючи цих законів, є вимога розсудливості, а мати на увазі також і інтереси суспільні – твій обов'язок. Викрадати чуже задоволення домагаючись свого, несправедливо. Навпаки, відняти щонебудь у себе, щоб додати іншим, є винятковий обов'язок людяності і доброзичливості; цей обов'язок ніколи не віднімає нашої вигоди такою мірою, в якій повертає її. Подібна вигода відшкодовується взаємністю благодіянь, і сама свідомість благодіяння і спогад про любов і прихильність тих, кому ти зробив добро, приносять твоїй свідомості більше задоволення, аніж та тілесна насолода, від якої ти утримався.

Врешті-решт, релігія легко перекоонує нашу свідомість, і вона охоче погоджується з тим, що за коротке і невелике задоволення Бог віддячує величезною і ніколи не скороминуючою радістю. На цій підставі, ретельно зваживши і обдумавши предмет, утопійці визнають, що всі наші дії, у тому числі й чесноти, врешті-решт мають на меті задоволення і щастя.

Задоволенням вони називають будь-який рух і стан тіла і душі, перебуваючи в яких ми одержуємо насолоду вказівкою природи. Доповнення про природне прагнення утопійці роблять небезпідставно. Приємним від природи вважається все нижченаведене: те, до чого прагнуть не шляхом образи; те, заради чого не втрачається інше, приємніше; те, що не заподіює страждання; те, чого шукають не лише почуття, але й здоровий глузд. З іншого боку, є задоволення, що не відповідають природі, які люди через якусь суєтну спільну угоду уявляють собі солодкими, ніби від людини залежало змінювати однакові предмети і їх назви. Але утопійці визнають, що подібні задоволення аніскільки не сприяють щастю. Навпаки, результатом їх є те, що, у кого вони зміцнилися, у того не залишається місця для істинної і справжньої насолоди, а вся його духовна суть повністю підлягає помилковому усвідомленню задоволення. Є, нарешті, дуже багато чого, що за своєю природою не містить ніяких солодоців і, навпаки, значною мірою має навіть багато гіркоти, але через перекручену спокусу аморальних бажань вважається не тільки вищим задоволенням, а навіть визнається головним сенсом життя.

До числа подібних удаваних задовольень утопійці відносять думку тих людей, про яких я згадував раніше: чим кращий на них одяг, тим кращими людьми вони себе уявляють. У цьому одному відношенні вони помиляються двічі. Не менше брешуть вони і тому, що вважають своє плаття кращим за себе. Дійсно, якщо стати на точку зору користності одягу, то чому тонша шерсть краща за товщу? Але ці люди все ж таки чваняться і, нібито їх перевага мала під собою дійсну підставу, а не помилку, вважають, що й особиста їх оцінка від цього дещо підвищується; внаслідок цього, начебто з повним правом, вони вимагають для витонченішого плаття шани, на яку ніколи не осмілилися б одягнені гірше, і приходять до обурення, якщо на них не звертають достатньої уваги.

Далі, чи не є ознакою того ж самого безумства і прагнення до суєтної і такої, що не приносить жодної користі, шани? Дійсно, яке природне й істинне задоволення може доставити та обставина, що інша особа оголяє перед тобою голову або схиляє коліна? Це що, вилікує страждання твоїх колін? Або зцілить безумство твоєї голови? На цьому

ж фоні удаваного задоволення дивно бачити, з якою насолодою безумствують ті, хто заноситься і пишається через думку про свою знатність, оскільки цим людям долею випало народитися від таких предків, довгий ряд яких вважався багатим, особливо земельною власністю – адже знатність тепер тільки в цьому і полягає. Ця знатність в їхніх очах ані на волос не зменшилася, якби предки нічого не залишили б їм із своїх багатств або вони самі б промотали залишене.

До цього ж розряду утопійці зараховують тих, хто, як я сказав, захоплюється перлами і камінцями і вважає себе ледь-ледь не Богом, якщо йому вдалося дістати який-небудь видатний екземпляр, особливо такого виду, який у його час і в його середовищі має найбільшу вартість. Адже не у всіх і не повсякчас цінуються одні і ті ж породи. Але вони отримують цей екземпляр не інакше, як без золотої оправки і в натуральному вигляді. Навіть тут продавець повинен дати клятву і дати заставу, що ці перли і камінь справжні. Настільки ці покупці стурбовані тим, що їх зір буде обдурений фальшивим каменем замість справжнього. Але чому тобі штучний камінь доставить меншу насолоду, раз твоє око не відрізняє його від справжнього? Чесне слово, обидва вони повинні являти собою таку ж цінність для тебе, як для сліпого. Далі, чи отримують справжнє задоволення і чи не вводяться швидше в оману від удаваного ті, хто зберігає зайві багатства, аніскільки не користуючись ними, а тільки насолоджуючись їхнім спогляданням? Або ті, хто з протилежних переконань ховає золото, яким ніколи не збирається користуватися і якого, можливо, ніколи більше й не побачить? Турбуючись, як би не втратити його, вони його втрачають насправді. Дійсно, як інакше назвати твій вчинок, якщо ти віднімаєш у себе особисто, а також і у всіх людей можливість користуватися цим золотом і доручаєш його землі? І ось, заховавши скарб, ти повністю заспокоюєшся і шаленієш від радості. Ну, а припустимо, що хто-небудь вкраде це багатство, і ти, не знаючи про цю крадіжку, через десять років помреш; протягом десяти років, які ти прожив після крадіжки, яка тобі справа була до того, чи викрадено твоє золото чи ні? І в тому і в іншому випадку тобі від нього була однакова користь.

До такої безглуздої насолоди утопійці додають гру в кості (це безумство відоме їм з чуток, а не з досвіду), далі – полювання і птахоловство. Зокрема, вони питають: у чому полягає задоволення кидати кості на дошку? Ти стільки разів робив це, що якби з цим було пов'язане яке-небудь задоволення, то від неодноразового повторення могло б все ж таки виникнути пересичення? Або яку приємність, а не огиду, скоріше, можна відчутти, слухаючи гавкіт і завивання собак? Або чому відчуваєш більше задоволення, якщо собака женеться за

зайцем, а не собака за собакою? У тому і в іншому випадку справа йде про одне і те ж: вони біжать, якщо біг тобі доставляє насолоду. А якщо ти прагнеш побачити вбивство, очікування, що у тебе на очах відбудеться болісне цькування, а також видовище того, як собака розірве зайчика, сильніший – слабкішого, лютий – полохливого і боязкого, нарешті, жорстокий – безневинного, повинне швидше викликати співчуття. Тому всі ці заняття полюванням, як справу негідну вільної людини, утопійці підкинули м'ясникам, а ми вище сказали, що це мистецтво у них виконують раби. Утопійці вважають, що полювання є найнижчим заняттям, а решта занять і більш практичні, і благородніші, оскільки вони приносять велику користь і гублять тварин винятково через необхідність; тим часом мисливець шукає у вбивстві і цькуванні бідного звіра тільки задоволення. На думку утопійців, це нестримне бажання дивитися на вбивство навіть справжніх звірів або виникає через природну жорстокість, або, при постійному занятті таким лютим задоволенням, остаточно робить людину жорстокою. У цьому і в усіх подібних випадках – а їх безліч – натовп бачить задоволення, а утопійці, не вбачаючи в природі подібних явищ нічого приємного, рішуче вважають, що вони не мають нічого спільного з істинним задоволенням. Якщо ці явища, загалом, завдають приємних відчуттів, що є основою задоволення, то це зовсім не змушує утопійців змінювати свою думку. Вони говорять, що причина цього криється не в природних властивостях явища, а в збоченій звичці людей: з її вини вони сприймають гірке за солодке, уподібнюючись вагітним, зіпсований смак яких визнає смолу і сало солодшими за мед. Проте нічия думка, спотворена або хворобою, або звичкою, не може змінити природних властивостей як інших речей, так і задоволення.

Утопійці припускають різні види задоволень, які визнаються у них за істинні; зокрема, одні відносяться до духу, інші – до тіла. Духу приписується розуміння і насолода, що виникає від споглядання істини. Сюди ж додається приємний спогад про добре прожите життя і безперечна надія на майбутнє блаженство. Тілесні задоволення розділяються на два види. Перший – той, який надає відчуттям явну приємність. Це буває при відновленні того, що вичерпала теплота, що знаходиться всередині нас, досягається їжею і питвом. Інший випадок, коли видалається те, велика кількість чого переповнює тіло: це буває, коли ми очищаємо нутрощі випорожнюваннями, здійснюємо акт дітородіння, заспокоюємо свербіння якого-небудь органу тертям або чуханням. Іноді ж задоволення виникає без жодного примусу того чого вимагають наші члени, і без звільнення їх від страждань, але все ж таки при очевидному русі воно лоскоче, вражає і привертає до себе наші

почуття якоюсь прихованою силою; таке, наприклад, виникає від музики. Інший вид тілесного задоволення полягає, на їх думку, в спокійному стані тіла, що знаходиться у повному порядку: це – у кожного його здоров'я, не порушене ніяким стражданням. Дійсно, якщо воно не пов'язане ні з яким болем, то вже служить джерелом насолоди, хоча на нього й не діяло б ніяке зовнішнє задоволення. Щоправда, воно не таке помітне і дає почуттям менше насолоди, ніж ненаситне бажання їжі і питва; проте багато хто вважає гарне здоров'я найбільшою з насолод. Майже всі утопійці визнають здоров'я за велике задоволення і, так би мовити, основою і базисом всього: лише воно може створити спокійні і бажані умови життя, а за відсутності його не залишається абсолютно ніякого місця для задоволення. Повна відсутність болю без наявності здоров'я, в усякому разі, називається у них бездушністю, а не задоволенням. Після жвавого обговорення питання утопійці давно вже відкинули думку тих, хто пропонував не рахувати міцне і безтурботне здоров'я за задоволення на тій підставі, що наявність його можна нібито помітити тільки при протилежному відчутті. Але тепер майже всі вони, навпаки, дійшли одностайного висновку, що здоров'я особливо сприяє задоволенню. Вони міркують так: якщо з хворобою пов'язане страждання, яке є таким же непримиримим ворогом задоволення, як хвороба – здоров'ю, то чому задоволенню, у свою чергу, не полягати в безтурботному здоров'ї? На їхню думку, в цьому питанні аніскільки не важливо, чи є хвороба стражданням, чи то страждання властиво хворобі, оскільки і в тому, і в іншому випадку результат виходить один і той же. Тому, якщо здоров'я є саме задоволення або неминуче породжує задоволення, як вогонь створює теплоту, то в результаті, в тому й іншому випадку, задоволення не може бути відсутнім у тих, хто має міцне здоров'я. Вони розмірковують ще й так: що відбувається, коли ми їмо, як не боротьба здоров'я, яке почало порушуватися, проти голоду в союзі з їжею? Поки здоров'я в цій боротьбі набирається мало-помалу сил, цей успіх доводить до колишньої жвавості те задоволення, яке так зміцнює нас. Так невже ж здоров'я, яке знаходить розвагу в боротьбі, не радітиме, досягнувши перемоги? Невже після щасливого досягнення, врешті-решт колишньої сили, до якої воно прагнуло в усій боротьбі, воно негайно заціпеніє, не пізнає своїх благ і не цінуватиме їх? Хто, питають вони, знаходячись у бадьорому стані, не відчуває себе здоровим, якщо це дійсно так? Невже хто-небудь може знаходитися в такому заціпенінні або летаргічному стані, що не визнаватиме для себе здоров'я як приємне й утішне? А що є насолода, як не інша назва задоволення? Утопійці особливо цінують духовні задоволення, їх вони вважають первинними і головними; переважна частина їх

виходить, на їхню думку, з розвитку чесноти й усвідомлення безвадного життя. Із задоволень, що доставляються тілом, пальма першості у них віддається здоров'ю. Солодка їжа, питво і все, що може дати подібну насолоду, на їх думку, звичайно, заслуговує прагнення, але тільки заради здоров'я. Все це приємно не саме собою, а тією мірою, в якій воно опирається на недовіду, що підкрадається нишком. Мудрець швидше уникатиме хвороб, аніж вибиратиме засоби проти них, скоріше боротиметься із стражданнями, аніж прийматиме утіхи з приводу їх. Тому краще буде не потребувати фізичних задоволень, ніж отримувати насолоду від них. Якщо хто отримає повне задоволення від насолоди такого роду, той неминуче повинен визнати своє повне щастя в тому тільки випадку, якщо йому долею випаде життя, яке треба проводити в постійному голоді, спразі, свербінні, споживанні їжі, питті, чесанні і натиранні; але хто не бачить, як таке життя не тільки потворне, але й нещасне? Зрозуміло, ці насолоди, як найменш чисті, – найбільш низькі з усіх. Вони ніколи не виникають інакше, як у поєднанні з протилежними стражданнями. Наприклад, з насолодою від їжі пов'язаний голод, і притому не зовсім рівномірно. Зокрема, страждання є як сильнішим, так і тривалішим: воно і виникає раніше задоволення, і утамовується тільки одночасно з відмиранням задоволення. Так от подібні задоволення утопійці не вважають такими, що заслуговують високої оцінки, а визнають їх лише тією мірою, в якій це необхідно. Але все ж таки утопійці раді й їм і з вдячністю визнають доброту матері-природи, яка залучає з найласкавішою приємністю свої творіння навіть до того, що доводиться постійно робити через необхідність. Дійсно, яким огидним було б життя, якби, подібно іншим недугам, що турбують нас рідше, а також щоденні хвороби голоду і спраги доводилося проганяти отрутою і гіркими ліками?

Утопійці, люблять і цінують красу, силу, спритність як особливі і приємні дари природи. Потім, окрім людини, немає інших живих істот, які благоговіють перед красою і витонченістю світу, отримують враження від приємного запаху (у звірів це стосується лише їжі), а також розрізняють злагоді і ворожнечу у звуках і тонах. Тому утопійці визнають як приємну приправу життя й ті насолоди, які приходять до нас через слух, зір і нюх, і які природа побажала закріпити за людиною як її особливу перевагу. У всьому цьому вони тримаються такого правила, що менше задоволення не повинне заважати більшому і взагалі коли-небудь породжувати страждання, яке, на їхню думку, є неминучим наслідком ганебної насолоди. Але вони вважають ознакою крайнього безумства, зайвої жорстокості до себе і вищої невдячності до природи, якщо хтось зневажає красу, що дарована йому, знесилюється,

перетворює свою спритність на лінощі, виснажує своє тіло постами, завдає шкоди здоров'ю і відкидає інші ласки природи. Це значить зневажати свої зобов'язання до неї і відмовлятися від усіх її благодіянь. Виняток може бути у тому випадку, коли хто-небудь нехтує цими своїми перевагами заради полум'яної турботи про інших і про суспільство, чекаючи, замість цього страждання, більшої насолоди від Бога. Інакше зовсім не розумно мучити себе без користі для кого-небудь через порожню примару чесноти або для того, щоб мати силу переносити з меншим тягарем нещастя, які ніколи, можливо, і не відбудуться. Така їхня думка про чесноту і задоволення. Вони вірять, що якщо людині не вселить чого-небудь більш святого послана з неба релігія, то, з точки зору людського розуму, не можна знайти нічого більш правдивого. Розбирати, чи правильна ця думка, чи ні, нам не дозволяє час, та й нема необхідності. Ми взяли на себе задачу розповісти про їх статути, а не захищати їх.

В усякому разі, які б не були ці ухвали, я переконаний у тому, що ніде немає такого чудового народу і щасливішої держави. Природа наділила їх спритністю і бадьорістю. Вони обдаровані більшою фізичною силою, ніж обіцяє їх зріст, загалом все ж таки досить високий. І хоча ґрунти у них є родючими не всюди і клімат недостатньо здоровий, вони чудово пристосовуються до примх атмосфери помірністю в їжі, а землю успішно лікують обробкою. У результаті у жодного народу немає рясніших урожаїв і приплоду худоби, люди відрізняються значною життєздатністю і схильні до якнайменшої кількості хвороб. Тому там можна побачити, по-перше, ретельне виконання звичних землеробських робіт, а саме: допомога мистецтвом і працею землі, що не дуже-то податлива від природи. По-друге, там можна спостерігати видовище ще більш вражаюче: ліс викорчовується руками народу в одному місці, а насаджується в іншому. У цьому випадку враховується не родючість, а зручність перевезення, а саме – щоб дрова були ближчими до моря, річок або до самих міст. Доставка сухим шляхом хліба з найвіддаленішої місцевості пов'язана з меншою працею, аніж доставка дров. Це – народ товариський, дотепний, здібний, такий, що вміє насолоджуватися спокоєм, достатньо звичний, у разі потреби, до фізичної праці. Проте в інших відносинах вони не стрімкі, а в розумових інтересах невтомні.

Вони дізналися від нас про античні народи. Щодо латинян, то там, окрім історії й поезії, не було нічого, що уявлялося утопійцям таким, що заслуговує на особливе схвалення; але після ознайомлення з літературою і наукою греків вони з величезною і дивовижною старанністю доклали зусиль для того, щоб вивчити це при нашому поясненні.

Тому ми почали читати з ними грецьку літературу, насамперед не показуючи учням думки, ніби ми відмовляємося від такої праці, а особливо не сподіваємося ні на який успіх від цього. Але варто було нам трохи посунутися вперед, як старанність утопійців змусила нас швидко зрозуміти, що нам не доведеться марно витратити час і з свого боку. Вони почали з великою легкістю відтворювати форми букв, з великою легкістю вимовляти слова, з величезною швидкістю запам'ятовувати їх і з чудовою точністю перекладати; тому успіхи утопійців викликали у нас позитивне здивування. Щоправда, більшість тих, хто взявся за це навчання не тільки добровільно, але і за наказом сенату, належали до числа обраних за своїми здібностями вчених і до людей зрілого віку. Тому менш ніж за три роки для них не залишалося жодних труднощів з мови; класичних письменників вони могли читати без жодних ускладнень, за винятком спотворень у тексті. Утопійці засвоїли цю літературу через те легко, що, за моїм, принаймні, припущенням, вона їм є дещо рідною. Зокрема, я підозрюю, що цей народ веде походження від греків, оскільки їхня мова, в деяких випадках майже нагадує персидську, а в назвах міст і посадовців зберігає деякі сліди грецької мови. Відправляючись у плавання вчетверте, я взяв з собою на корабель замість товарів велику кількість книг, тому що прийняв тверде рішення краще не повертатися ніколи, аніж швидко. Тому в утопійців є від мене значна кількість творів Платона, ще більше Аристотеля, а також книга Феофраста про рослини, але, на жаль, у дуже багатьох місцях неповна. Зокрема, під час нашого плавання ця книга залишалася без достатнього нагляду і трапилася мавпі, яка, пустуючи і граючи, вирвала тут і там декілька сторінок і розшматувала їх. З укладачів граматик у них є тільки Ласькаріс; Федора я не привозив з собою, а також жодного словника, окрім Гесихія і Діоськоріда. Вони дуже люблять невеликі твори Плутарха і захоплюються також витонченістю і дотепністю Лукіана. З поетів у них є Аристофан, Гомер і Еврипід, потім Софокл, надрукований дрібним шрифтом Альда, з істориків Фукидід, Геродот, а також Геродіан. Окрім того, мій товариш Тріцій Апінат привіз з собою також зі сфери медицини деякі невеликі твори Гіппократа і так зване “Мале мистецтво” Галена. Ці книги у них дуже цінуються. Хоча, в порівнянні з іншими народами, утопійці найменше потребують допомоги медицини, проте ніде вона не користується великою шаною, хоча б тому, що пізнання її ставлять нарівні з найпрекраснішими і найкориснішими частинами філософії. Досліджуючи за допомогою цієї філософії таємниці природи, вони розраховують одержати від цього не тільки дивовижне задоволення, але й увійти до великої милості її винауватця і творця. На думку утопійців, він, за звичаєм

інших майстрів, надав можливість розглянути устрій цього світу людині, одну її тільки зробив здатною для цього, а звідси старанного і ретельного спостерігача та прихильника свого творіння любить набагато більше, ніж того, хто, на зразок безрозсудної тварини, безглуздо і бездушно нехтував таким величним і дивовижним видовищем.

Утопійці, які займаються науками, занадто сприйнятливі для винаходу мистецтв, які сприяють зручностям і благам життя. Але двома винаходами вони все ж таки зобов'язані нам, а саме: книгодрукуванню і виготовленню паперу; але і тут допомогли не стільки ми, скільки вони собі. Зокрема, ми могли тільки показати їм букви, надруковані Альдом у паперових книгах, і розтлумачити дещо, ніж розказати про матеріал для виготовлення паперу і про уміння відтискати букви, оскільки ніхто з нас не був компетентним ані в тому, ані в іншому. Але вони швидко з великою дотепністю зметикували, в чому справа; раніше вони писали тільки на шкірі, корі та папірусі, а зараз негайно стали робити спроби виготовляти папір і відтискати букви. Спочатку це їм не дуже вдавалося, але після неодноразових і старанних спроб вони незабаром все зрозуміли. Успіхи їхні такі великі, що, будь у них екземпляри грецьких авторів, вони не відчували б ніякого недостатчі в книгах. Тепер у них є з літератури аніскільки не більше того, що згадано мною раніше; але ці книги розповсюдили вже друкарським шляхом багатьма тисячами екземплярів.

Утопійці прихильно ставляться до того, хто приїжджає подивитися на їхню країну, особливо якщо ця особа має які-небудь таланти чи володіє знаннями багатьох земель, одержаних у результаті тривалих подорожей; з цього погляду їм був приємний і наш приїзд. Вони охоче слухають про те, що відбувається всюди на Землі. Але заради торгівлі до Утопії приїжджають не дуже часто. Насправді, що ввозити до них, окрім заліза та ще золота і срібла? Але ці метали кожен вважав би за краще вивозити від них. Далі, те, що підлягає експорту від них, вони вважають розсудливішим вивозити самим, аніж дозволяти це іншим. Головна причина цього – бажання набути ближчого знайомства з оточуючими їх іншими народами і не забути досвіду та навичку в мореплавстві.

Про рабів

Утопійці не вважають рабами ані військовополонених, окрім тих, кого вони взяли самі в бою з ними, ані дітей рабів, ані, нарешті тих, хто знаходиться в рабстві в інших народів, кого можна було б купити. Але вони обертають у рабство свого громадянина за ганебні вчинки або тих, хто у чужих народів був приречений до страти за вчинений ним злочин. Людей другого роду набагато більше, оскільки багатьох

з них утопійці отримують іноді за дешево, а частіше – за дарма. Раби того й іншого роду не тільки постійно зайняті роботою, але і закуті в ланцюги; ставлення до рабів, що походять з середовища самих утопійців, більш суворе через те, що вони посилили свою вину і заслужили гіршого покарання, оскільки прекрасне виховання добре підготувало їх до добродійності, а вони все ж таки не змогли утриматися від лиходійства. Інший вид рабів з’являється тоді, коли який-небудь працелюбний і бідний батрак з іншого народу вважає за краще піти в рабство до утопійців добровільно. До таких людей вони ставляться з повагою й обходяться з ними з не меншою м’якістю, аніж з громадянами, за винятком того, що загадують дещо більше роботи, оскільки ті до неї звикли. Якщо така людина забажає виїхати, що буває не часто, то утопійці не утримують її проти волі і не відпускають з порожніми руками.

Як я сказав, утопійці доглядають за хворими з великою старанністю і рішуче докладають усі зусиль, щоб повернути їм здоров’я шляхом чи то ретельного лікування, чи то харчування. Навіть страждаючих невиліковними хворобами вони утішають постійним перебуванням біля них, розмовами, нарешті, наданням будь-якої допомоги. Але якщо хвороба не тільки не піддається лікуванню, але доставляє постійні муки і терзання, то священики і влада звертаються до страждальника з такою пропозицією: він не може впоратися ні з якими завданнями життя, неприємний для інших, є тягарем для себе і, так би мовити, вже переживає свою смерть; через те йому треба зважитися не затягувати довше своєї пагуби і лиха, а згодитися померти, якщо життя для нього є мукою; далі, в добрій надії на звільнення від цього гіркого життя, як від в’язниці і тортур, він повинен себе вилучити з нього або дати свою згоду зробити це іншим. Вчинок його буде розсудливим, оскільки він збирається перервати смертю не життєві блага, а муки, а якщо він хоче послухатися в цій справі порад священиків, тобто тлумачів волі божої, то вчинок його буде благочестивим і святим. Ті, хто дасть себе переконати в цьому, закінчують життя добровільно або голодуванням, або приспанням, відходять, не відчуваючи смерті. Але утопійці не гублять нікого, крім бажаючих, і аніскільки не змінюють свого відношення стосовно хворого. Померти через подібний вид переконання вважається почесним, але якщо хтось заподіє собі смерть, не довівши її причини священикам і сенату, то його не удостоюють ані землі, ані вогню, а без поховання ганебно кидають в яке-небудь болото.

Жінка одружується не раніше вісімнадцяти років, а чоловік – коли йому виповниться на чотири роки більше. Якщо чоловіка або жінку викриють до шлюбу в таємному перелюбстві, то обох тяжко карають і їм зовсім забороняється укладення шлюбу, але князь за своєю милістю

може їх помилувати. Батько і мати такого сімейства, в чиєму домі була вчинена ця ганьба, накликають на себе безчестя, бо недбало виконали покладений на них обов'язок. Утопійці карають за цей вчинок так суворо тому, що якщо старанно не утримувати людей від безладного співжиття, то в їхньому подружньому житті може не настати повного єднання, а тим часом про це треба піклуватися, оскільки все життя доведеться прожити з однією людиною і, крім того, переносити всі тяготи життя, які виникатимуть.

Далі, при виборі собі подружньої пари утопійці серйозно і суворо дотримуються безглузлого, як нам здалося, і дуже смішного обряду. Зокрема, немолода і поважана матрона показує жінку, будь це дівчина або вдова, нареченому голою, і який-небудь поважний чоловік ставить, у свою чергу, перед молодницею голого нареченого. Ми сміхом показували свою незгоду з приводу такого звичаю, вважаючи його безглуздим, а утопійці, навпаки, виражали своє здивування з приводу вражаючої дурості всіх інших народів. Зокрема, при купівлі лошати, де справа йде про невелику суму грошей, люди бувають дуже обережні: хоча кінь і так майже голий, вони відмовляються купувати його, не знявши сідло і не стягнувши всю зброю, з побоювання, що під цими речами таїться яка-небудь хвороба. Тим часом при виборі дружини, внаслідок чого людина одержує на все життя задоволення або огиду, вони поступають дуже необачно: обкутавши все тіло одягом, вони оцінюють і з'єднуються з жінкою на підставі простору величиною ледь не в долоню, оскільки, окрім обличчя, нічого не видно; цим вони піддають себе великій небезпеці нещасного співжиття, якщо згодом виявиться який-небудь недолік. Не всі настільки розсудливі, що звертають увагу винятково на характер: навіть у шлюбах самих мудреців до душевних чеснот додають також і фізичні переваги. В усякому разі, під цими покривами може ховатися найганебніше неподобство, яке здатне абсолютно відвернути від дружини серце, коли фізично від неї звільнитися вже не можна. Якщо через який-небудь нещасний випадок це неподобство випаде на долю після укладення шлюбу, то кожному необхідно нести свій хрест, а щоб хто не потрапив у пастку раніше, від цього треба захиститися законами. Піклуватися про це слід тим старанніше, що утопійці – єдині з мешканців тих країн, які задовольняються однією дружиною; шлюб у них розривається рідко, не інакше як смертю, крім випадків перелюбства або нестерпно важкого характеру. В обох випадках сенат надає ображеній стороні право змінити подружню половину, але інша навіки приречена на одночасно ганебне і самотнє життя. За інших обставин вони ні в якому разі не дозволяють кидати дружину проти її волі і без жодної її вини, а тільки

за те, що у неї з'явиться який-небудь тілесний недолік. Вони визнають за жорстокість кидати кого-небудь тоді, коли він більше всього потребує утіхи; це ж, на їхню думку, служитиме невизначеною і неміцною опорою для старості, оскільки вона і приносить хвороби, і сама є хворобою. Проте іноді буває так, що характери чоловіка і дружини недостатньо підходять один до одного, а обидві сторони знаходять інших, з якими сподіваються прожити краще, то з взаємної згоди вони розлучаються й укладають новий шлюб. Але це можливо тільки з дозволу сенату, який не допускає розлучень без ретельного розгляду справи в своєму складі і з своїми дружинами. Та і в цьому випадку справа проходить нелегко, оскільки утопійці усвідомлюють, що можливість легкої надії на новий шлюб зовсім не сприяє зміцненню подружньої прихильності.

Кривдники шлюбного союзу караються тяжким рабством, і якщо обидві сторони перебували у шлюбі, то ті, кого було ображено, у разі бажання, відмовляються від половини, викритої в перелюбстві, і самі з'єднуються шлюбом між собою або з ким захочуть. Але якщо один з ображених продовжує кохати свою половину, що так погано вчинила, то йому все ж таки не перешкоджають залишатися в законному шлюбі, якщо він забажає піти за своєю половиною, осудженою на рабство. При цьому іноді трапляється, що розкаяння одного і послужлива старанність іншого викликає у князя співчуття, і він повертає винному свободу. Але повторне гріхопадіння карається вже смертю.

За інші злочини жоден закон не встановлює ніякого певного покарання, але за будь-який жажливий і лиходійський вчинок кару признає сенат. Чоловіки наставляють на добру путь дружин, батьки – дітей, якщо тільки вони не зроблять такого злочину, за який, за правилами суспільної моральності, слідує публічне покарання. Але, звичайно, всі найтяжчі злочини караються ярмом рабства. На думку утопійців, такий закон є достатньо суворим для злочинців і вигідним для держави, ніж поспішати убити винних і негайно усунути їх. Праця цих осіб приносить більше користі, аніж їх страта, а, з другого боку, приклад їх відлякує на тривалий час інших від вчинення подібного ганебного діяння. Якщо ж і після цього вони стануть знову бунтувати і опиратися, то їх заколюють, як неприборканих звірів, яких не може приборкати ані в'язниця, ані ланцюг. Але для тих, хто терпляче зносить рабство, надія зовсім не втрачена. Якщо тривале страждання приборкає їх, і вони розкаються і видно, що злочин обтяжує їх більше покарання, то іноді влада князя або голосування народу може або пом'якшити їхнє рабство, або припинити його. Прагнення залучити жінку до перелюбства утопійці вважають аніскільки не меншою зухвалістю, аніж саме перелюбство. Взагалі у будь-якому ганебному вчинку визначену і рішучу

спробу вони прирівнюють до самого діяння. На їх думку, невдача в цьому відношенні не повинна принести ніякої користі тому, з чиеї вини вона відбулася.

Дурники служать у них предметом забави; образливе поводження з ними вважається вельми ганебним, але разом з цим не забороняється бавитися їх дурістю. Зокрема, утопійці вважають, що це особливо служить на благо самим дурникам. Якщо хто настільки суворий і похмурий, що жодна дія, жодне слово дурника не викликає у нього сміху, то такій людині вони ніколи не довірять турботу про нього. Вони бояться, що дурник не зустрине досить ласкавого підходу з боку того, кому він не тільки не принесе ніякої користі, але і забавки, а це останнє – його єдина перевага.

Сміятися над бридкістю і потворністю вони вважають ганьбою і неславою, але не для того, хто піддається осміянню, а для насмішника: дурно дорікати кому-небудь за ваду те, уникнути чого було не в його владі. Не підтримувати природної краси служить, на їхню думку, ознакою відсталості і млявості, так само як шукати їй опору в притираннях є ганебною безсоромністю. Вони пізнають безпосередньо на досвіді, що ніякою зовнішньою красою дружини не можуть одержати такої прихильності від чоловіків, як своєю моральністю і шанобливістю. Щоправда, деякі зачаровуються однією тільки красою, але прив'язують чоловіка лише чеснота дружини і її покора.

Утопійці не тільки відвертають людей покараннями від ганьби, але і запрошують їх до чеснот, виставляючи напоказ їх почесні діяння. Тому вони споруджують на площі статуї мужам видатним і тим, хто надав важливі послуги державі, на згадку про їхні подвиги. Разом з тим вони хочуть, щоб слава предків служила для нащадків, так би мовити, шпорами заохочення до чесноти.

Хто шляхом підступів прагне одержати яку-небудь посаду, позбавляється надії на досягнення всіх.

Між собою вони живуть дружно, оскільки жоден урядовець не виявляє гордовитості і не вселяє страху. Їх називають отцями, і вони поводяться гідно. Належну шану їм утопійці віддають добровільно, і їй не доводиться вимагати насильно. Навіть сам князь виділяється не шатами чи вінцем, а тим, що несе пучок колосся, так само як відмінною ознакою первосвященика служить воскова свічка, яку несуть перед ним.

Законів у них дуже мало, та й для народу з подібними установами, достатньо й небагатьох. Вони не дуже схвалюють інші народи за те, що ті вважають недостатньо незлічених томів законів і тлумачів на них.

Самі утопійці вважають надзвичайно несправедливим зв'язувати яких-небудь людей такими законами, чисельність яких перевершує

можливість їх прочитання або темнота – доступність розуміння для всякого. Далі вони рішуче відкидають всіх адвокатів, що хитромудро ведуть справи і лукаво тлумачать закони. Вони визнають правильним, що кожен сам веде свою справу і передає судді те саме, що збирався розповісти захиснику. У такому разі й лицемірів буде менше, і легше добитися істини, оскільки говорити буде той, кого ніякий захисник не навчив прикрасам, а під час його промови суддя може вміло все зважити і надати допомогу більш простодушним людям проти наклепницьких вигадок хитрунів. В інших народів за такої великої кількості дуже заплутаних законів цього дотримуватися важко, а в утопійців законознавцем є будь-хто. Адже, як я сказав, у них законів дуже мало, і, крім того, вони визнають будь-який закон тим більш справедливим, чим простіше його тлумачення. За словами утопійців, всі закони видаються тільки заради того, щоб нагадувати кожному про його обов'язки. Тому тонше тлумачення закону напоумляє вельми небагатьох, бо небагато можуть зрозуміти їх; тим часом простіше і доступніше трактування законів відкрите для всіх. Крім того, щодо простого народу, який складає переважну більшість і найбільш потребує напоумлення, то для нього байдуже – або зовсім не видавати закону, або видавати його в такому викладі, що до тлумачення його ніхто не може дійти інакше, як за допомогою великого розуму і тривалих міркувань. Простий народ з його тугою кмітливістю не в силах дійти до таких висновків, так йому і життя на це не вистачить, оскільки воно зайняте у нього добуванням їжі.

Ці чесноти привертають до утопійців увагу їх вільних і незалежних сусідів, багатьох з них вони давно вже звільнили від тиранії. І ось ці народи просять для себе у них посадовців, одні щорічно, інші на п'ять років. Після закінчення терміну іноземці проводжають цих осіб з шаною і похвалою і привозять з собою на батьківщину нових. Зрозуміло, що ці народи так виражають прекрасну і ретельну дбайливість на користь своєї держави: якщо і благоденство, і загибель її залежать від характеру посадовців, то на кому можна з великою розсудливістю зупинити свій вибір, як не на тих, кого ні за які кошти не можна змусити відхилитися від чесного виконання обов'язку? Цей підкуп є даремним для утопійців, оскільки їм належить незабаром повернутися назад; з іншого боку, для громадян вони абсолютно чужі і тому не можуть прийняти рішення під впливом погано спрямованої упередженості або ворожнечі. Як тільки заведуться в судах ці два лиха, пристрасть і користолюбство, вони негайно порушують всяку справедливість, щонайміцніший нерв держави. Ті народи, які просять собі в утопійців

посадовців, називаються у них союзниками, а інших, хто ними облягодіаний, вони іменують друзями.

Утопійці не укладають з жодним народом договорів, коли решта народів стільки разів їх взаємно укладають, порушують і відновлюють. Для чого договір, питають вони, неначе природа не достатньо пов'язує людину з людиною? Невже можна думати, що той, хто нехтуватиме нею, піклуватиметься про виконання слів? До цієї думки вони приходять головним чином тому, що в тих країнах договори й угоди державців дотримуються не особливо сумлінно. Ось в Європі, особливо в тих частинах її, де поширена християнська віра і релігія, всюди велич договорів свята і непорушна. Причиною цього служать, з одного боку, справедливість і доброта державців, а з іншого – пошана і страх перед папами. Вони як самі не беруть на себе нічого без найретельнішого виконання, так і наказують всім іншим державцям всіляко дотримуватися своїх обіцянок, а тих, хто ухиляється, спонукають своїм пастирським судом і суворістю. Вони справедливо визнають за найбільшу ганьбу відсутність правди в договорах тих людей, які в основному визнаються правильними.

А в тому новому світі, який екватор відділяє від нашого не стільки дальньою відстанню, як різницею в житті та звичаях, немає ніякої упевненості в договорах. Чим більшими і святішими церемоніями супроводжується укладення кожного з них, тим швидше його порушують. Зокрема, легко знайти каверзу в словах, які іноді умисне диктуються так хитро, що ними не можна скувати ніякі узи, і відкривається відома лазівка для однакового виверту і від договору, і від правильності. І ось особи, які дали державцям таку пораду, з хвальбою називають себе винуватцями її. А викриється таке лукавство, або, швидше, обман і підступність, в угоді приватних осіб, то ці ж самі особи стали б вельми зарозуміло кричати, що це – святотатство і заслугове шибениці. З цього можна зробити двоякий висновок: або вся справедливість уявляється тільки ганебною і низькою, яка сидить набагато нижче за високий трон царів, або існують, принаймні, дві справедливості: одна з них личить простому народу, що ходить пішки і повзає по землі, сплутана звідусіль багатьма оковами, щоб вона ніде не могла перескочити огорожу; інша – чеснота державців; вона – більш велична, аніж попередня, народна, а разом з тим і значно вільніша за неї, тому їй все дозволено, крім того, що їй не бажано.

Ці норови тамтешніх державців, що так погано дотримуються договорів, служать, здається, причиною того, що утопійці не укладають ніяких договорів; але якби вони жили з нами, то, можливо, змінили б думку з цього приводу. Щоправда, з погляду утопійців, укорінена звичка

укладати договори, взагалі, протидіє належному виконанню їх. Зокрема, через цю звичку, народи, які відокремлені один від одного тільки невеликим пагорбом або струмочком, забувають, що їх з'єднують узи природи, а вважають, що народилися ворогами і недругами один одному, і законно йдуть губити один одного, якщо цьому не перешкоджають договори. Окрім того, навіть після укладення їх народи не об'єднуються в дружбі, а залишають за собою ту ж можливість грабувати один одного, оскільки в умовах договору, при його укладенні, не включено рішучої обмовки, що забороняє це. Тим часом, на думку утопійців, не можна нікого вважати ворогом, якщо обидва не зробили нам ніякої шкоди: узи природи замінюють договір, а також краще і сильніше взаємно об'єднувати людей прихильністю, а не договірними угодами, серцем, а не словами.

Про військову справу

Утопійці сильно гребують війною, як діянням справді звірячим, хоча у жодної породи звірів вона не відбувається так часто, як у людини; всупереч звичаю майже у всіх народів, вони нічого не вважають більш безславним, як славу, здобуту війною. Не бажаючи, проте, виявити, у разі потреби, свою нездатність до неї, вони постійно вправляються у військових науках. Вони ніколи не починають війни безпричинно, а тільки в тих випадках, коли захищають свої кордони, або проганяють ворогів, що вторгнулися в країну їхніх друзів, або зжальються над яким-небудь народом, пригнобленим тиранією, і своїми силами звільняють його від ярма тирана і від рабства; це роблять вони з людинолюбства. Щоправда, вони надсилають допомогу друзям не завжди для захисту, але іноді з метою відплатити та помститися за заподіяні образи. Але вони поступають так тільки в тому випадку, якщо, коли ще все було добре, до них зверталися за порадою, вони перевірили справу, вимагали і не одержували задоволення. Після цього вони вирішують напасти на призвідників війни. Так поступають вони у всіх тих випадках, коли вороги вчинили набіг і забрали здобич. Але особливо люто діють вони тоді, коли їхні купці, де б ті не були, піддаються, під приводом справедливості, несправедливому звинуваченню на підставі підроблених законів або злісної підміни справжніх. Саме таке походження тієї війни, яку незадовго до нашого часу утопійці вели на захист нефелогетів проти алаополітів. Купці нефелогетів були скривджені алаополітами, які, на їх думку, стояли на точці зору права. Але було це право чи безправ'я, в усякому разі, відплатою за нього з'явилася жорстока війна, під час якої до сил і ненависті тієї й іншої сторони приєднали свою допомогу і засоби навколишні племена. У результаті деякі з процвітаючих народів зазнали значних потрясінь, а інші були

сильно розорені, але, оскільки утопійці боролися не для себе, засновані на злі лиха алаополітів закінчилися їхнім рабством і здачею, через що вони перейшли у владу нефелогетів. Цей народ, коли справи алаополітів процвітали, не міг йти ні в яке порівняння з ними.

З такою жорстокістю мстять утопійці за образи, навіть грошові, заподіяні їхнім друзям. До власних образ вони менш чутливі. Якщо вони потерплять через обман майнові збитки, але при цьому справа обійшлася без фізичного насильства, то для отримання задоволення вони виражають свій гнів тільки тим, що утримуються від стосунків з цим народом. Це залежить не від того, що вони піклуються про своїх громадян менше, аніж про союзників, але відбирання в останніх грошей приводить утопійців у більше обурення, ніж якби це трапилося з ними самими. Річ у тому, що купці їх друзів втрачають частину своєї власності і тому зазнають великих витрат; а у громадян Утопії гине тільки частина державного надбання, і притому така, яка була в своїй країні надлишком і, так би мовити, зайвим залишком, інакше вона не підлягала б вивозу за кордон. Отже, утрата ні для кого не є відчутною. Тому вони вважають занадто жорстоким мстити смертю багатьох за збиток, невігода якого пройшла непоміченою для їхнього життя та потреб. Але якщо який їхній громадянин, де б то не було, одержить від образи каліцтво або смерть, то, чи відбулося це з вини держави або приватних осіб, вони відправляють послів для розслідування справи і заспокоюються тільки з видачею винних, а інакше негайно оголошують війну.

Виданих винних вони карають смертю або рабством. Перемоги, поєднані з кровопролиттям, викликають у них не тільки відчуття огиди, але і сорому. Вони прирівнюють це до безумства купувати за надмірно дорогою ціною хоч би і рідкісні товари. Навпаки, перемога і придушення ворога мистецтвом і хитрістю служить для них предметом посиленої похвали; вони влаштовують із цього приводу тріумф від імені держави і, як після героїчного подвигу, споруджують пам'ятник. Вони з гордістю заявляють, що тільки подібна перемога повинна бути визнана дійсно мужньою і доблесною, оскільки її не могла одержати таким чином жодна інша тварина, окрім людини, а саме – силою таланту. Дійсно, фізичною силою борються, за їх словами, ведмеді, леви, вепри, вовки, собаки та інші звірі; більшість їх перевершує нас силою і люттю, але, з іншого боку, всі вони поступаються нам щодо талановитості і розуму. Під час війни утопійці беруть до уваги лише одне: добитися здійснення тієї мети, попереднє досягнення якої зробило б війну зайвою. Якщо ж обставини забороняють це, вони вимагають для ворогів особливо суворої відплати, наводячи на них такий жах, який

не дозволить їм вчинити те ж саме згодом. Ці свої цілі і наміри вони намічають ясно і прагнуть здійснити якомога швидше, але все ж таки на першому плані стоїть у них турбота про те, щоб уникнути небезпек, а не про те, щоб добитися похвали і слави. Тому відразу ж після оголошення війни вони прагнуть таємно і одночасно розвісити в найпомітніших місцях ворожої країни прокламації, скріплені своєю державною печаткою. Тут вони обіцяють величезні нагороди тому, хто згубить ворожого державця; потім менші, хоча також дуже добрі, нагороди призначаються за кожну окрему голову тих осіб, чії імена оголошені там же. Ці особи, з точки зору утопійців, стоять на другому місці після державця як винуватці розбрату з ними. Нагорода, обіцяна вбивці; подвоюється для того, хто приведе до них живим кого-небудь з внесених у згадані списки. Разом з цим і тих, хто внесений до списків, запрошують діяти проти товаришів, причому їм обіцяють ті ж самі нагороди і додатково безкарність.

У результаті вороги утопійців починають швидко запідозрювати всіх інших людей, не можуть ні на кого покластися і не вірять один одному, а перебувають у сильному страху й очікуванні небезпеки. Неодноразово відомі такі випадки, коли значну частину внесених до списків осіб, і, першу чергу, самого державця, видавали ті, на кого ці особи особливо сподівалися. Так легко подарунки схиляють людей до будь-якого злочину. А утопійці не знають міри щодо обіцянок цих подарунків. Разом з тим вони не забувають, на який рішучий крок вони штовхають людей, а тому стараються силу небезпеки відшкодувати величиною благодіянь; зокрема, вони обіцяють не тільки величезну купу золота, але й дуже прибуткові маєтки, які призначають у повну і постійну власність у найбезпечніших місцевостях, що належать їхнім друзям; ці обіцянки вони виконують сумлінно. Інші народи не схвалюють такого звичаю торгівлі з ворогом і його підкупу, визнаючи це за жорстокий вчинок, заснований на етичній низькості; утопійці ж ставлять це собі у величезну заслугу, вважаючи подібне закінчення сильних воєн абсолютно без жодної битви справою розсудливості. Разом з тим вони вважають такий спосіб дій і людяним, і милосердним. Дійсно, смерть небагатьох винних спокутує життя багатьох безневинних, приречених на смерть у битві, як з середовища самих утопійців, так і їхніх ворогів. Простий народ утопійці жаліють не менше, ніж своїх громадян. Вони знають, що ці люди йдуть на війну не з власної волі, а гнані безумством державців.

Якщо справа не просувається шляхом підкупу, то утопійці починають сприяти створенню міжусобиць, спокушаючи брата державця або кого-небудь з вельмож надією на захоплення верховної влади.

Якщо внутрішні розбрати стихнуть, то вони спонукають і нацьковують на ворогів їхніх сусідів, для чого знаходять яку-небудь стару і спірну договірну статтю, яких у королів завжди є вдосталь. З обіцяних власних засобів для війни утопійці гроші дають щедро, а громадян дуже економно; ними тоді вони особливо дорожать і взагалі настільки цінують один одного, що нікого з своїх громадян не згодилися б проміняти на ворожого державця. Що ж до золота і срібла, то їх вони витрачають без жодних вагань, оскільки зберігають ці метали лише тільки для подібних потреб, тим більше що і у разі вчинених витрат цих засобів життя утопійців повинне протікати з не меншими зручностями. Додатково, окрім багатств, що зберігаються вдома, у них є ще безцінний скарб за кордоном, через який, як я сказав раніше, дуже багато народів у них у боргу. Отже, вони посилають на війну солдатів, найнятих звідусіль, а особливо з середовища заполетів. Цей народ живе на схід від Утопії, на відстані п'ятисот миль, і відрізняється суворістю, грубістю і лютістю. Вони віддають перевагу непрохідним лісам і горам, які їх вигодували. Це – плем'я дике, звичне до жару, холоду і праці, не звикле до зніженості; землеробством вони не займаються, на свої житла і плаття не звертають ніякої уваги, а піклуються лише про худобу. Живуть вони здебільшого полюванням і грабунком, народжені винятково для війни, старанно шукають можливості вести її, а коли знайдуть, з жадністю хапаються за це і, виступивши у великій кількості, за дешеву платню пропонують себе кожному, хто шукає солдатів. У житті вони знають тільки те мистецтво, яким здобувається смерть. У кого вони служать, за того вони борються енергійно і з невідступною вірністю. Але вони не зв'язують себе ніяким терміном, а беруться за справу з тією умовою, що наступного дня готові стати на бік ворогів, якщо ті запропонують їм більшу винагороду, через день же можуть повернутися назад, якщо їх запросити з надбавкою ціни. Рідкісна війна починається без того, щоб у війську з обох боків не було значної частки заполетів. Через це щоденно буває, що люди, зв'язані кровними узами, які, служачи за наймом на одному й тому ж боці, жили в найтіснішому дружньому спілкуванні, трохи згодом розділяються ворожими військами і зустрічаються як вороги і в найнеприятнішому настрої; вони забувають про походження, не пам'ятають про дружбу, а наносять рани один одному, і до цієї взаємної загибелі їх жене тільки та причина, що різні державці найняли їх за крихітні грошенята. Заполети ведуть їм такий точний рахунок, що за надбавку до щоденної платні одного гроша легко схильні перейти на інший бік. Через це вони швидко ввібрали в себе пожадливість, яка, проте, не приносить їм

ніякої користі. Крім того, що вони здобувають кров'ю, негайно витрачають на розкіш, і притому жалюгідної властивості.

Цей народ б'ється на боці утопійців проти кого завгодно, тому що одержує за свою роботу таку високу платню, як ніде в іншому місці. Зокрема, утопійці шукають не тільки добрих людей на користь собі, але і цих негідників, щоб використати їх на зло. У разі необхідності вони підбурюють заплетів щедрими обіцянками і спонукають їх до найбільших небезпек, з яких, звичайно, велика кількість заплетів ніколи не повертається за обіцяним. Але тим, хто уціліє, утопійці сумлінно виплачують, що пообіцяли, бажаючи розпалити їх на подібний ризик. Роблячи так, утопійці передбачають тільки загибель якомога більшої кількості їх, оскільки розраховують заслужити велику подяку людства у разі позбавлення всесвіту від наброду цього огидного і нечестивого народу.

Після заплетів утопійці беруть війська того народу, на захист якого піднімають зброю, потім допоміжні загони інших друзів. І, врешті-решт, вони приєднують власних громадян, одного з яких, чоловіка випробуваної доблесті, вони ставлять на чолі всього війська. До нього призначаються два заступники, які, проте, залишаються приватними особами, поки з начальником нічого не трапиться. У разі ж його полону або загибелі його заміщає, немов за спадком, один з двох згаданих помічників, а його, дивлячись на обставини, – третій. Причиною цього служить побоювання, що, зважаючи на мінливість долі війни, нещасний випадок з полководцем може привести до замішання у всьому війську. У кожному місті робиться набір з числа тих, хто записується добровільно. Утопійці не женуть нікого на військову службу за кордон проти його волі, оскільки переконані, що якщо хто боязкий від природи, то не тільки сам не зробить яких-небудь хоробрих подвигів, але вселить ще страх товаришам. Але якщо війна обрушиться на їхню вітчизну, то подібні боягузи, якщо вони фізично сильні, розподіляються кораблями упереміж з кращими громадянами або розставляються то тут, то там на стінах, звідки не можна втекти. Отже, сором перед співгромадянами, ворог під рукою і відсутність надії на втечу знищують страх, і часто зі сміливців мимоволі вони перетворюються на справжніх.

Повторюю, утопійці не тягнуть нікого з свого середовища проти його волі на війну за кордон, але, з іншого боку, якщо якась жінка побажає піти з чоловіком на військову службу, то вона не тільки не зустрічає перешкоди в цьому, а, навпаки, заохочення і похвалу; в лавах кожному з тих, хто виступив, ставлять поряд з її чоловіком, потім кожного оточують його діти, близькі та рідні. Тому найближчою і безпосередньою

підтримкою один одному служать ті, кого сама природа найсильніше підбурює надати допомогу один одному. Величезною ганьбою вважається, якщо один з подружжя повернеться без іншого або син прийде назад, втративши батька. Тому, якщо самим утопійцям доводиться вступити в рукопашний бій, то, у випадку наполегливого опору ворогів, битва затягується надовго, ведеться з озлобленням і закінчується повним знищенням супротивника. Зрозуміло, що утопійці всіляко прагнуть уникнути необхідності боротися, але, з іншого боку, коли ухилитися від битви їм не вдається, тоді їхня безстрашність уцьому відношенні дорівнює тій розсудливості, з якою раніше, поки була можливість, вони ухилялися від бою. Відвага їх виявляється не відразу з першим натиском, але вони набираються сил і міцніють поволі, доходячи до такої завзятості, що їх можна швидше знищити, аніж змусити повернути назад. Підняття настрою і презирство до поразки створюються у них твердою надією на те, що у кожного з них є вдома все необхідне для прожитку; крім того, їм не треба турбуватися і думати про своє потомство, а така турбота завжди губить пориви благородної мужності. Далі, їх упевненість у собі створюється обізнаністю у військових науках; нарешті, хоробрість їх посилюється від правильних переконань, які дані їм з дитинства й освітою, і прекрасним державним ладом. Через це вони не цінують життя настільки дешево, щоб витратити його марно, але разом з тим і не дорожать ним з такою безсоромністю, щоб жадібно і ганебно чіплятися за нього, коли обов'язок честі вимагає розлучитися з ним.

Тоді як скрізь кипить запекла битва, добірні юнаки, зв'язані клятвою і присягою, намічають собі в жертву ворожого вождя. Він зазнає відкритого нападу і ловлі із засідки; його переслідують здалека і поблизу; його атакує довгий і безперервний клин, стомлені бійці якого постійно замінюються свіжими. Якщо цей вождь не врятується втечею, то справа рідко обходиться без його загибелі або без того, що він живим потрапив у полон. Якщо перемога залишається на боці утопійців, то вони не продовжують кровопролиття; тих, хто тікає, вони охоче беруть у полон, аніж вбивають. Разом з тим вони ніколи не захоплюються переслідуванням утікачів настільки, щоб не утримати все ж таки одного загону під прапорами й у повному бойовому порядку. Тому якщо всі інші частини їх армії зазнали поразки й утопійцям вдавалося одержати перемогу тільки завдяки їх останнього загону, то вони швидше дозволять піти всім ворогам, ніж собі переслідувати втікачів, привівши свої лави в замішання. Вони пригадують при цьому такі випадки з своєї практики: все військо, коли було розбито вщент, вороги, радіючи перемозі, переслідували відступаючих в усіх напрямках, а небагато

з утопійських громадян, що знаходилися в резерві і вичікували слушної нагоди, раптово нападали зненацька на ворогів, що бродили урозбрід і забули про всяку обережність. Це змінювало результат всієї битви; абсолютно правильна і безперечна перемога випадала з рук, і переможені, у свою чергу, перемагали переможців.

Що стосується військових хитрощів, то важко сказати, в чому тут утопійці проявляють більше спритності – в тому, щоб їх влаштувати, чи в тому, щоб їх уникнути. Можна подумати, що вони готуються до втечі, коли вони про це найменше думають; навпаки, коли вони ухваляють таке рішення, то можна припустити, що вони на це найменше розраховують. Зокрема, якщо вони виявляють свою надмірну слабкість з точки зору позиції або чисельності, то знімаються з табору в нічній безмовності або вислизують за допомогою якої-небудь військової хитрості; а іноді вони поволі відходять вдень, але дотримуються при цьому такого бойового порядку, що, відступаючи, являють собою не меншу небезпеку для нападу, ніж якби вони наступали. Табір вони укріплюють ретельно дуже глибоким і широким ровом, а землю, що видалається, викидають всередину; для цієї роботи вони не вдаються до допомоги найманців; все робиться руками своїх солдатів. Займається цим все військо, за винятком тих, хто стоїть на варті на валу на випадок раптових нападів. У результаті такого посиленого старання з боку солдат великі укріплення, що вимагають багато місця, закінчуються утопійцями дуже швидко.

Зброя для відсічі ударів у них дуже міцна і добре пристосована для кожного руху і носіння; тому її вагу вони не відчують навіть при плаванні. Звичка плавати в озброєнні належить до числа вправ, пов'язаних з військовою наукою. Далекобійною зброєю служать стріли, які вони – не тільки піхотинці, але і кінні – пускають з величезною силою і спритністю. У рукопашному бою вони б'ються не мечами, а сокирами, якими і рубають, і колють, заподіюючи смерть їх вістрям і тяжкістю. Військові машини вони винаходять дуже майстерно, а після спорудження ретельно ховають, щоб їх не знайшли раніше, ніж вони знадобляться, і через це не зробили їх швидше предметом насмішки, ніж користування. При спорудженні цих машин передусім враховується, щоб вони були легкими для перевезень і зручно поверталися.

Укладеного з ворогами перемир'я вони дотримують свято і не порушують його навіть тоді, коли їх до того схиляють. Ворожої країни вони не спустошують, посівів не спалюють, а навіть, в міру можливості, піклуються, щоб їх не топтали люди чи коні. Утопійці вважають, що ці посіви ростуть на їхню користь. З беззбройних вони нікого не кривдять, якщо це не шпигун. Міста, що здалися, вони охороняють,

але і завойовані не грабують, а вбивають тих, хто опирався здачі, інших же захисників обертають у рабство. Все мирне населення вони залишають незайманим. Якщо вони дізнаються про того, хто радив здатися, то виділяють йому певну частину з майна засуджених: інше вони дарують союзникам. З середовища самих утопійців ніхто не бере ніякої здобичі.

Після закінчення війни вони накладають витрати не на друзів, на яких витратилися, а на переможених. З цією метою утопійці вимагають від них частково грошей, які бережуть для подібних військових пригод, частково ж маєтків чималої цінності, які утримують за собою назавжди. Подібні доходи мають вони тепер у багатьох народів. Виникнувши мало-помалу з різних причин, ці доходи зросли до суми вище семисот тисяч дукатів щорічно. Для управління ними утопійці щорічно посилають деяких своїх співгромадян з ім'ям квесторів, щоб вони могли жити там прекрасно й удавати з себе вельмож; але і після цього залишається значна частина грошей, яка вноситься до скарбниці. Іноді ж утопійці довіряють їй тому ж народу і так поступають часто до тих пір, поки вона їм знадобиться. Але навряд чи буває коли-небудь, щоб вони зажадали все повністю. Частину вказаних маєтків вони віддають тим, хто з їхньої підмови бере на себе, згаданий мною раніше, ризикований захід. Якщо хто-небудь з державців піднімає зброю проти утопійців і готується напасти на їхню країну, вони негайно з великими силами виходять йому назустріч за свої кордони. Вони не ведуть безпричинно війни на своїй території, і немає ніякої спонукальної причини, яка б змусила їх допустити на свій острів чужі допоміжні війська.

Про релігії утопійців

Релігії утопійців відрізняються своєю різноманітністю не тільки на території всього острова, але і в кожному місті. Одні почитають як Бога Сонце, інші – Місяць, треті – одну з планет. Дехто упадає не тільки як перед Богом, але й як перед найбільшим Богом, перед якою-небудь людиною, яка колись відзначилася своєю доблестю або славою. Але набагато більша, і притому найрозсудливіша, частина не визнає нічого подібного, а вірить в якесь єдине божество, невідоме, вічне, невимірне, нез'ясовне, перевищуюче розуміння людського розуму, поширене у всьому цьому світі не своєю громадою, а силою: його називають вони батьком. Йому одному вони приписують початок, зростання, розширення, зміну і кінець усіх речей; йому одному, і нікому іншому, вони віддають і божеські почесті.

Окрім того, і всі інші, не дивлячись на відмінність вірувань, згодні, з щойно згаданими співгромадянами у визнанні єдиної вищої істоти,

якій вони зобов'язані і створенням всесвіту, і провидінням. Всі взагалі називають цю істоту на рідній мові Митрою, але розходяться у тому, що цей однаковий Бог у всіх сприймається по-різному. Проте, за визнанням усіх, ким би не було те, що вони вважають вищою істотою, у результаті це одна і та ж природа, божественній силі і величі якої угода всіх народів надає першість над усім. Втім, мало-помалу утопійці відходять від цих різноманітних марновірств і приходять до одностайного визнання тієї релігії, яка, мабуть, перевершує інші розумністю. Немає сумніву, що інші релігії вже давно б зникли у них; але якщо хто задумає змінити релігію, а доля пошле йому в цей час яку-небудь невдачу, то страх тлумачитиме її так, що вона сталася не випадково, а послана з неба, саме – ніби то божество, культ якого залишають, мстить за нечестивий намір проти нього.

Але утопійці почули від нас про ім'я Христа, про його вчення, характер і чудеса, про не менш дивовижну завзятість стількох мучеників, добровільно пролита кров яких привела до віри на величезному просторі так багато народів. Важко повірити, як легко й охоче вони визнали таке вірування; причиною цьому могло бути або таємне навіювання боже, або християнство виявилось найбільш відповідним до тієї ересі, яка у них є переважною. Щоправда, на мою думку, чималу роль виконало тут почуте ними, що Христу подобалося спільне життя, подібне існуючому у них, і що воно зберігається і дотепер у найчистіших християнських общинах. Але, якою б не була причина цього, велика кількість їх перейшла в нашу релігію і прийняла обмивання святою водою.

Тим часом з нас шести двоє померло, а з чотирьох, що залишилися, жоден, на жаль, не був священиком. Тому посвячені в інші таїнства утопійці позбавлені тих, які у нас роблять лише священики. Проте утопійці розуміють ці таїнства і дуже сильно прагнуть їх. Більш того, вони старанно обговорюють між собою питання, чи може який-небудь обранець з їх середовища одержати сан священика без посилення до них єпископа. І, мабуть, вони схилилися до обрання, але, коли я виїжджав, нікого ще не вибрали. Навіть ті, хто не згоден з християнською релігією, все ж таки нікого не відлякують від неї, не нападають на жодного її прихильника. Тільки одну особу з нашого середовища карали у моїй присутності з цього приводу. Це людина, яка недавно прийняла хрещення, стала з більшою старанністю, ніж розсудливістю, публічно розмірковувати про поклоніння Христу, хоча ми радили йому не робити цього. У таких бесідах він став захоплюватися до того, що не тільки віддавав перевагу нашим святиням, але піддавав безупинній критиці всі інші; голосно кричав, що всі вони – язичницькі, прихильники їх –

нечестивці і святотатці і повинні бути покарані вічним вогнем. Він довгий час говорив на цю тему, але був заарештований і підданий суду, і засуджений як винний не в презирстві до релігії, а у підбурюванні народу до смуту. Після вироку його засудили до вигнання. Зокрема, серед найдавніших законів утопійців є такий, що нікому його релігія не ставиться у вину. Дійсно, Утоп з самого початку взяв, що до його прибуття тубільці вели між собою постійну релігійну боротьбу; разом з тим він помітив, що при загальному розбраті кожна секта боролася за вітчизну уроднів, і ця обставина дала йому можливість легко перемогти усіх. Тому, одержавши перемогу, він узаконив, що кожному дозволяється належати до тієї релігії, яка йому подобається, якщо ж він намагатиметься обернути до неї інших, то може це робити тільки мирним і покірливим шляхом, силою доказів; якщо ж він не досягне цього порадами, то не повинен відвертати від інших вірувань суворості; він не повинен застосовувати ніякого насильства, і йому треба утримуватися від будь-яких лайок. Кожного зухвалого сперечальника з цього питання вони карають смертю або рабством. Утоп провів цей закон не тільки з поваги до внутрішнього світу, який, як він бачив, абсолютно знищується від постійної боротьби і непримиренної ненависті; ні, думка законодавця була та, що ця ухвала необхідна на користь самої релігії. Утоп не ризикнув винести про неї яку-небудь необдуману ухвалу. Для нього було неясно, чи не вимагає бог різноманітного і багатобічного поклоніння і тому вселяє різним людям різні релігії. В усякому разі законодавець визнав безглуздістю і нахабством змусити всіх визнавати те, що ти вважаєш істинним. Але, допускаючи той випадок, що істинна тільки одна релігія, а всі інші суєтні, Утоп все ж таки легко передбачав, що сила цієї істини, врешті-решт, впливе і виявиться сама собою; але для досягнення цього необхідно діяти розумно і покірливо. Якщо ж справа дійде до хвилювань і боротьби із зброєю в руках, то найкраща і найсвятіша релігія загине під п'ятою суєтних марновірств, як ниви серед тернини і бур'яну, оскільки всі погані люди відрізняються найбільшою завзятістю. Тому Утоп залишив це питання невирішеним і надав кожному свободу вірувати, у що забажає. Але він з невблаганною строгістю заборонив кожному втрачати гідність людської природи, щоб доходити до визнання, що душі гинуть разом з тілом і що світ існує марно, без жодної участі провидіння. Тому, за їх віруваннями, після справжнього життя за вади призначене покарання, а за чесноти – нагороди. Мислячого інакше вони не визнають навіть за людину, оскільки подібна особа прирівняла піднесену частину своєї душі до ганебної і низької плоті звірів. Таку людину вони не вважають навіть громадянином, оскільки вона, якби її не стримував страх, не визнавала б жодних статутів та звичаїв. Дій-

сно, якщо ця людина не боїться нічого, окрім законів, сподівається лише на своє тіло, то який може бути сумнів у тому, що вона, догоджаючи лише своїм особистим пристрастям, постарается або майстерно обійти державні закони своєї вітчизни, або переступити їх силою? Тому людину з такими думками утопійці не поважають, не дають жодної важливої посади і взагалі ніякої служби. Її скрізь вважають за істоту непотрібну і низьку. Але її не карають через переконання, бо ніхто не вільний над своїми почуттями. Разом з тим утопійці не змушують погрозами приховувати свій настрій; вони не допускають нещирості і брехні, до яких, як найближчих тому, що межує з обманом, відчувають страшну ненависть. Але вони забороняють їй вести диспути на користь своєї думки, щоправда, тільки перед народною масою: окремі ж бесіди із священиками та серйозними людьми їй не лише дозволяються, але навіть і заохочуються, оскільки утопійці впевнені у тому, що це безумство повинне врешті-решт поступитися доводам розуму.

Є там й інша секта, доволі численна і не зустрічаюча ніякої заборони, оскільки прихильники її не вважаються людьми поганими і по своєму не зовсім позбавлені розуму. Зокрема, вони тримаються абсолютно протилежної хибної думки, нібито й душі худоби існують вічно, хоча вони все ж таки по достоїнству незрівняні з нашими і не народжені для рівного щастя. Що ж до душ людей, то майже всі утопійці вважають правильним і непорушним їхнє невимірне блаженство. Тому хворих вони оплакують всіх, а небіжчиків – нікого, окрім тих, хто, за їх спостереженням, розлучається з життям зі страхом і проти волі. Зокрема, вони вважають це дуже поганою ознакою і припускають, що така душа боїться кінця, оскільки безнадійно тужить від якогось таємного передчуття майбутнього покарання. Більше того, на їх думку, Богу зовсім не сподобається прихід такої людини, яка не біжить охоче на заклик, а тягнеться проти волі й упирається. Ті, хто дивиться на таку смерть, приходять у жах і тому виносять покійних із сумом і в мовчанні і заривають труп у землю після молитви милостивому до душ Богу, щоб він за своєю добротою пробачив їх слабкості.

Навпаки, ніхто не тужить за тими, хто помер бадьорим і сповненим доброї надії. Похорони таких осіб вони супроводжують співом, доручають їхні душі Богу з великою любов'ю і, врешті-решт, спалюють їх тіла швидше з повагою, аніж із скорботою, і споруджують на цьому місці стовп з вирізаними на ньому заслугами померлого. Після повернення додому вони обговорюють риси його характеру і вчинки, і ніщо не згадується так часто і так охоче, як його радісна кончина. Ці спогади про високі якості померлого, на їх думку, служать для живих

дієвим заохоченням до чеснот; разом з тим вони вважають таку пошану дуже приємною і для покійних; вони, за припущенням утопійців, є присутніми при розмовах про них, але, внаслідок притупленого людського зору, невидимі. Дійсно, з долею блаженства не може бути пов'язане позбавлення волі переселятися куди завгодно, а з іншого боку, померлі виявили б повну невдячність, відмовившись абсолютно від бажання бачити своїх друзів, з якими їх зв'язувала за життя взаємна любов і прихильність, а це почуття, – здогадуються утопійці, – подібно іншим благам, швидше збільшується після смерті, аніж зменшується. Отже, за їх віруваннями, мертві перебувають серед живих, спостерігаючи за їх словами і діями. Тому, немов би опираючись на таких захисників, утопійці приступають до своїх справ з великою сміливістю, а віра в присутність предків утримує їх від таємних ганебних вчинків.

Утопійці абсолютно зневажають і висміюють прикмети та інші ворожіння, що дуже поважаються іншими народами, але засновані на порожньому марновірстві, а схиляються перед чудесами, що відбуваються без жодної допомоги природи, вважаючи їх діями, котрі свідчать про присутність божества. За їх словами, подібні чудові знамення часто бувають і в їх країні. Іноді, у важливих і сумнівних випадках, утопійці закликають їх суспільними молитвами, твердо покладаючи надії на їх дію, і досягають цього.

Утопійці визнають, що спостерігати за природою і потім вихвалити її – справа свята і бажана Богу. З іншого боку, серед них є особи, і притому їх багато, які, керуючись релігією, відкидають науки, не піклуються ні про яке знання, і, в той же час, не мають абсолютно ніякого дозвілля: вони вирішили заслужити майбутнє блаженство після смерті тільки діяльністю і добрими послугами іншим. Тому одні піклуються про хворих, інші ремонтують дороги, чистять рови, лагодять мости, копають дерен, пісок, каміння, валять дерева і розрубують їх, возять до міст дрова, зерно та інше і не тільки по відношенню до держави, але і до приватних осіб поводяться як слуги і стараються більше за рабів. Вони охоче і весело беруть на себе де б то не було будь-яку справу, неприємну, важку, брудну, від якої більшість ухиляється через її складність, огиду до неї та її безнадійність. Іншим вони доставляють спокій, а самі постійно працюють та все ж не засуджують, не клеймлять життя інших, але не возвеличують і свого. Чим більше виконують вони рабську працю, тим більшу шану одержують від інших.

Ця секта має два різновиди. Одні – неодружені, які не тільки абсолютно утримуються від насолоди Венери, але і від вживання м'яса, а інші і від будь-якої тваринної їжі; вони відкидають, як шкідливі, задоволення справжнього життя, прагнучи через відсутність сну і піт

лише до майбутнього, і зберігають все ж таки веселість і бадьорість, сподіваючись на його швидке досягнення. Інші при не меншому прагненні до праці віддають перевагу шлюбу; вони не заперечують утіх його і вважають, що повинні виконати обов'язок природи в цьому відношенні і дати вітчизні потомство. Вони не ухиляються ні від якого задоволення, якщо воно не утримує їх від праці. Вони люблять м'ясо чотириногих з тієї причини, що, на їх думку, ця їжа робить їх сильнішими для будь-якої роботи. Цих других сектантів утопійці вважають розсудливішими, а перших чистішими. Якби сектанти першого роду засновували на доводах розуму свою перевагу безшлюбності – шлюбу і життя суворого – життю спокійному, то вони піддалися б осміянню; тепер же за своє визнання, що вони керуються тут релігією, вони зустрічають шану і повагу. Утопійці з особливим старанням стежать за тим, щоб не виказати якої-небудь необачної думки про яку-небудь релігію. Такі ті люди, яким вони дають на своїй мові особливу назву – бутреські; це слово можна перекласти на латину “релігійні”.

Священики утопійців відрізняються особливим благочестям, і тому їх дуже небагато, а саме – не більш тринадцяти в кожному місті при однаковій кількості храмів, за винятком тих випадків, коли можлива війна. Тоді семеро з них відправляються з військом і стільки ж тимчасово заміщують їх. Але кожен з тих, хто повернувся, одержує назад своє місце. Заступники залишаються тимчасово в світі первосвященика і замінюють по порядку перших, коли ті вмирають. Первосвященик стоїть на чолі інших. Священиків вибирає народ, і притому, подібно іншим урядовцям, таємним голосуванням, щоб уникнути пристрасті. Вибрані одержують посвячення від своєї колегії. Вони завідують богослужінням, виконують релігійні обряди і є, так би мовити, охоронцями чеснот. Великою ганьбою вважається, якщо вони викликають кого до себе з приводу його недосить етичного життя або роблять йому догану.

Умовляння і навіювання є обов'язком священиків, а виправлення і покарання злочинців належать князю й іншим урядовцям. Але священики відлучають від участі в богослужінні тих, кого вони визнають за безнадійно зіпсованих. Жодного покарання утопійці не бояться більше за це. Зокрема, особи, що піддалися йому, зазнають найбільшої ганьби, мучаться таємним релігійним страхом, і навіть їхня особа не залишається довго в безпеці. Якщо вони не поспішать довести священикам своє розкаяння, то піддаються арешту і несуть від сенату кару за своє безчестя.

Священики займаються освітою хлопчиків та юнаків. Але вони так само піклуються про навчання, як і про розвиток моральності і че-

сноти. Зокрема, вони докладають значних зусиль для того, щоб до ще ніжного і гнучкого розуму хлопчиків увійшли думки, добрі і корисні щодо збереження держави. Запавши в голову хлопчиків, ці думки супроводжують їх все життя і після змужнілості приносять велику користь для охорони державного ладу, який розпадається лише від вад, що виникають від мінливих думок.

Священиками можуть бути і жінки. Ця стать не є винятком, але вибирається рідше, і це бувають тільки вдови, і притому немолоді. І дружини священиків належать до найвидатніших жінок у країні. Взагалі жоден посадовець не користується в утопійців більшою шанобою, і навіть у випадку здійснення якого-небудь ганебного вчинку священики не підлягають суду суспільства, а залишаються на розсуд лише Богу і собі. Утопійці вважають гріховним торкатися смертною рукою такої людини, яка, яким би вона не була лиходієм, присвячена Богу, як своєрідна священна жертва. Дотримуватися цього звичаю утопійцям тим легше, що священиків дуже мало і вибір їх відбувається з особливою ретельністю. Та й важко припустити, що псуванню і ваді може піддатися краща з кращих людина, піднесена в такий сан з поваги до її добродетності. А вже якби це дійсно трапилося через мінливість людської природи, то все ж таки не слід занадто боятися, що священики можуть згубити державу, зважаючи на їх незначну кількість і відсутність у них будь-якої влади, окрім шани. Така мала кількість їх встановлена в утопійців саме для того, щоб від розподілу пошани між багатьма не падала гідність їхнього стану, якому надається тепер така висока повага. Особливо ж важко, визнають утопійці, знайти у великій кількості таких гарних людей, які відповідали б цьому сану; для носіння його недостатньо володіти посередніми чеснотами.

Утопійські священики користуються у чужих народів не меншою повагою, аніж у себе вдома. Це легко видно з того, з чого, на мою думку, ця повага і виникає. Зокрема, під час рішучого бою вони не дуже далеко стають окремо на коліна, одягнені в священний одяг; здійнявши до неба руки, вони моляться передусім про загальний мир, потім про перемогу для своїх, але без кровопролиття для тієї й іншої сторони. Коли війська утопійців починають перемагати, священики біжать у центр битви і забороняють лютувати проти переможених. Якщо вороги подивляться на священиків і звернуться до них безпосередньо, то цього достатньо для порятунку життя переможеного, а дотик до їх одягу, що розвіюється, захищає навіть і його майно від всяких втрат, пов'язаних з війною. Тому всі сусідні народи відчують до них величезну повагу і так високо цінують їхню велич, що священики так же часто рятували своє військо від ворогів, як ворогів від своїх громадян.

Зокрема, бували іноді такі випадки, коли військо утопійців починало подаватися, становище ставало відчайдушним, вони готувалися навіть тікати, а вороги збиралися бити і грабувати їх, і ось тут втручання священників переривало різанину, обидва війська розмикалися й уклали між собою міцний мир на справедливих умовах. Ніколи не було жодного народу, настільки дикого, жорстокого і варварського, хто б не визнавав особу утопійських священників недоторканною і не підлягаючою образам.

Утопійці вважають святковими перший і останній день кожного місяця, а також роки, які ділять на місяці; термін їх обмежений обігом Місяця, а рік визначається круговоротом Сонця. Перші дні кожного місяця вони називають на своїй мові цинемерними, а останні – трапемерними; ці слова можна перекласти: перші свята і кінцеві свята. Храми їхні видовищні; вони не лише збудовані з великою майстерністю, але і можуть вміщувати величезну кількість народу, що є необхідним при крайній їх нечисленності. Всі вони, проте, темнують. За словами утопійців, це відбулося не від нещастя в архітектурі, а влаштовано за порадою священників. Зокрема, на їх думку, непомірне світло розсіює думки, а мізерний і, так би мовити, сумнівний зосереджує релігійне почуття. Релігія в Утопії не у всіх однакова, але її види, не зважаючи на свою різноманітність і численність, різними шляхами немов би сходяться всі до однієї мети – шанування божественної природи. Тому в храмах не видно і не чути нічого такого, що не підходило б до всіх релігій взагалі. Священнодійства, властиві кожній секті окремо, кожен влаштовує в стінах свого дому. Суспільні богослужіння відбуваються таким чином, які ні в чому не суперечить службам окремих сект.

Тому в храмі не видно ніяких зображень богів, через те кожен вільно може уявляти собі Бога в якій завгодно формі, так би мовити з погляду своєї релігії. Звертаючись до Бога, вони не називають його ніяким особливим ім'ям, окрім Митри; цим найменуванням всі визнають єдину природу його божественної величі, якою б вона не була. Утопійці не говорять ніяких молитов, які кожен не міг би вимовити без образи своєї секти.

Отже, в кінцеві свята вони натщесерце увечері збираються до храму для того, щоб подякувати Господу за благополучно проведений рік або місяць, останній день якого складає це свято. Наступного дня, тобто в перше свято, вони рано вранці приходять до храму для спільної молитви про благополуччя і щастя в наступному році або місяці, який вони готуються освятити цим святом. Але в кінцеві свята, перед походом до храму, дружини припадають до ніг чоловіків, діти – батьків, визнають свої гріхи у тому, що вони чи то зробили що-небудь

неналежне, чи то недбало ставилися до своїх обов'язків, і благають про прощення своїх помилок. Отже, кожна хмарка, що затьмарювала домашнє вогнище, розсіюється від подібного вибачення, і вони можуть брати участь у богослужінні з чистим і ясним настроєм. Присутність же там з нечистою совістю вважається гріховною. Тому людина, що усвідомлює за собою ненависть або гнів на кого-небудь, йде на богослужіння, тільки примирившись і очистившись; інакше вона наражається на швидку і тяжку відплату.

Після приходу до храму чоловіки прямують на праву сторону його, а жінки – окремо, на ліву. Потім вони розміщуються так, що чоловіки кожного дому сідають попереду батька сімейства, а ряд жінок замикає мати сімейства. Це робиться для того, щоб всі рухи кожного поза домом підлягали спостереженню з боку тих, чий авторитет і нагляд керує ними вдома. Окрім того, вони старанно стежать також за тим, щоб молодші сиділи там всюди пліч-о-пліч зі старшими, інакше діти, доручені дітям же, проводитимуть у дитячих витівках той час, коли вони повинні особливо проїнятися релігійним страхом до божества, а це служить найголовнішим і майже єдиним заохоченням до доброчесності.

Утопійці не заколюють на богослужінні ніяких тварин і не думають, щоб Бог, що дарував у своєму милосерді життя людям для життя, знаходив задоволення в крові та вбивствах. Вони запалюють ладан, а також інші пахощі, і, крім цього, приносять багато воскових свічок. Їм добре відомо, що це, так само як і молитви людей, зовсім не потрібно для природи божества, але їм подобається подібний нешкідливий вид вшанування Бога, і вони відчувають, що цей запах, освітлення, так само як і інші обряди, якимсь незрозумілим чином прославляють людей і пробуджують у них велику бадьорість для поклоніння Богу. Народ у храмі одягнений у біле плаття; священник вдягається в різнокольорове, дивовижне за роботою і формою. Матерія його не дуже дорога: вона не виткана із золота і не прикрашена рідкісними камінчиками, але дуже уміло і майстерно вироблена з пташиного пір'я, так що вартість роботи не може зрівнятися ні з якою матерією. До того ж, за словами утопійців, у пір'ї і пуху цих птахів і в їх певному розташуванні, в якому вони чергуються на одязі священника, полягає якесь таємниче значення. Тлумачення його, яке ретельно передається священнослужителями, повинне нагадувати про благодіяння боже до них, так само як і про їхню богобоязливість, і про взаємні обов'язки один до одного. Коли священник у такому наряді вперше з'являється з святилища, всі негайно з благоговінням падають ниць на землю. При цьому з усіх боків панує найглибше мовчання, так що сама зовнішність цього обряду вселяє відомий страх, неначе від присутності якогось божества. По-

лежавши трохи на землі, вони підіймаються за даним священиком знаком. Потім вони співають хвалу Богу, яку чергують з грою на музичних інструментах, здебільшого іншої форми, аніж ті, які є у нас. Більшість з цих інструментів своєю приємністю перевершують ті, які використовують у нас, їх не можна навіть і порівнювати з нашими. Але в одному відношенні, без сумніву, утопійці значно перевершують нас; вся їхня музика, чи гримить вона на органах, чи виконується голосом людини, дуже вдало відображає і виражає природні відчуття; звук повністю пристосовується до змісту, чи є це мова молитви, чи то радість, умилювання, тривога, печаль, гнів; форма мелодії досконало передає певне значення предмету. У результаті вона дивовижним чином хвилює, проникає, запалює серця слухачів.

Наприкінці священик, так само як і народ, урочисто вимовляє святкові молитви. Вони складені так, що читане всіма разом кожен окремо може відносити до себе. У цих молитвах кожен визнає Бога за творця, правителя і, крім того, подавця всіх інших благ; віддає йому шану за стільки одержаних благодійнь, а особливо за те, що потрапив до такої держави, яка є найщасливішою, одержав у долю таку релігію, яка, як він сподівається, є найбільш істинною. Якщо ж той, хто молиться, помиляється в цьому відношенні, або якщо існує що-небудь краще даного державного ладу і релігії, і Бог схвалює це більше, то він просить, щоб по доброті божій йому дозволили пізнати це; він готовий слідувати, в якому б напрямі Бог не повів його. Якщо ж цей вид держави є найкращим і вибрана ним релігія – найпристойніша, то хай пошле йому Бог силу триматися того й іншого і хай приведе він всю решту смертних до тих же правил життя, до того ж уявлення про Бога. Щоправда, можливо, несповідима воля знаходить задоволення в подібній різноманітності релігій. Нарешті, утопієць молиться, щоб Бог прийняв його до себе після легкої кончини; звичайно, той, хто молиться, не наслідуються визначити, чи буде це швидко, чи пізно. Отже, наскільки це дозволено поєднувати з величчю божою, для утопійця буде набагато приємнішим перейти до Бога після найважчої смерті, ніж вести довге вдале життя далеко від нього. Після промови цієї молитви вони знову падають ниць на землю і, вставши через короткий проміжок часу, йдуть обідати, а залишок дня проводять в іграх і в заняттях військовими науками.

ДЖОН ЛОК

(1632-1704)

Англійський філософ і політичний діяч. Народився у родині суддівського чиновника. Вчився в Оксфордському університеті і, після його закінчення, певний час працював там викладачем. У 1667 році поступив на службу до лорда Ешлі (графа Шефтсбері), відомого політичного діяча Англії тієї епохи, видатного лідера супротивників режиму реставрації. Лок став безпосереднім учасником політичного життя і боротьби проти феодального абсолютизму в Англії, певний час займаючи адміністративні посади. У процесі цієї боротьби неодноразово був змушений залишати Англію, емігруючи на континент (у Францію або Нідерланди). Не залишаючи весь цей час наукової діяльності як природодослідник і філософ, Лок стає найбільш видатним політичним ідеологом партії вігів (ліберали). Через деякий час після “славетної революції” 1688 року, коли англійським королем став нідерландський штатгальтер Вільгельм Оранський, Лок повертається до Англії й один за одним видає свої філософські та політичні твори, що були розроблені ним раніше – “Досвід про людський розум” (1689), “Листи про віротерпимість” (1689), “Два трактати про врядування” (1690).

Уривки з твору “Два трактати про врядування” подаються за *джерелом*: Лок, Джон. Два трактати про врядування [Текст] / пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. – К. : Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 265 с.

“ДВА ТРАКТАТИ ПРО ВРЯДУВАННЯ”

Розділ II

Про стан природи

4. Щоб правильно зрозуміти, що таке політична влада, і простежити її витоки, ми мусимо розглянути стан, притаманний усім людям за природою, – а це є *стан повної свободи* у керуванні своїми діями, порядкуванні власним майном та особою так, як вони вважають за потрібне, у межах закону природи, ні в кого не питаючи дозволу й не залежачи від чиясь волі.

Це також *стан рівності*, за якого вся влада та компетенція є взаємними; нікому не належить більше, ніж іншим: бо ніщо не є настільки очевидним, ніж те, що створіння одного виду та клас, які довільно народжуються для одних і тих самих переваг природи і користуються одними й тими самими здібностями, мають також бути рівними між собою, без будь-якого підпорядкування чи підлеглості, хіба що тільки Господь та Владика над усіма ними якимось чином відкрито виголосить свою волю, щоб поставити одного над іншим, і надасть йому ясним та очевидним призначенням безсумнівне право на панування та верховну владу.

5. Цю *рівність* людей за природою розсудливий *Гукер* вважає самою по собі настільки очевидною й безсумнівною, що бере її за основу того зобов'язання взаємної любові між людьми, на якому буде взаємні обов'язки людей і з якого виводить величні принципи *справедливості* та *милосердя*. Ось що він каже:

“Та сама природна спонука привела людей до усвідомлення того, що любов до інших є не меншим їхнім обов'язком, аніж любов до себе, бо для бачення речей, що є рівними, треба, аби всі мали одну й ту саму міру; бо якщо я не можу навіть побажати отримати хоча б стільки блага, скільки має кожен і скільки кожен може побажати в душі своїй, то як же мені прагнути задовольнити хоч якусь частину свого бажання, якщо сам я не потурбуюсь, аби задовольнити таке саме бажання, безсумнівно, притаманне й іншим людям, природа яких є однаковою? Коли те, що їм запропоновано, несумісне з їхнім бажанням, це неодмінно їх засмутить, так само як і мене, а тому, якщо я чиню кривду, то мушу очікувати на страждання, бо чому ж інші мають вказувати любов до мене більшою мірою, ніж вказую до них я; таким чином, моє бажання, щоб мене, наскільки це можливо, любили рівні мені за природою, накладає на мене природний обов'язок виявляти до них абсолютно таке саме почуття; з цього відношення рівності між нами й тими, хто є такими, як ми самі, природний розум вивів задля спрямування життя декілька правил і канонів, відомих кожному”. (Закони церковної політики, кн. 1).

Але, хоч це є *станом свободи*, це все-таки *не стан свавілля*, бо, хоча людина в цьому стані має безконтрольну свободу розпоряджатися своєю особою та майном, вона все ж не має свободи знищувати себе чи будь-яке інше створіння, підвладне їй, крім тих випадків, коли більш гідне його використання, ніж просте збереження, вимагає цього. *Станові природи* притаманний закон природи, який ним керує і який зобов'язує кожного; і розум, який є цим законом, навчає все людство, всіх, хто звертається до нього: оскільки всі є рівними й незалежними,

ніхто не повинен завдавати шкоди життю, здоров'ю, свободі чи майну іншого. Бо всі люди є витвором одного всемогутнього й безмежно мудрого Творця, слугами одного Всевадного Господаря, посланими у світ за його наказом і в його справі; вони є власністю того, хто їх створив, і послані на той термін, на який йому, а не комусь іншому, буде завгодно. І позаяк ми наділені схожими здібностями й поділяємо все в єдиній природній спільноті, то не можна уявити, щоб поміж нами існувала якась така *субординація*, яка б могла уповноважити нас знищувати одне одного, так, неначе нас було створено для використання одне одним, на кшталт того, як створено менш досконалих істот для нашого використання. Кожен, оскільки він є *зобов'язаний зберігати себе*, а не залишати самовільно свій пост, за таким саме розсудом, коли його власне життя не є під загрозою, мусить, у міру своїх можливостей, *зберігати решту людства* й не може, якщо тільки це не означає чинити по справедливості з кривдником, відбирати життя чи шкодити йому або тому, що сприяє збереженню життя, свободи, здоров'я, частин тіла чи майна іншого.

7. І, щоб усіх людей можна було втримати від посягання на права інших та завдання шкоди одне одному, щоб дотримувався закон природи, який вимагає миру і *збереження всього людства*, виконання закону природи в цьому стані вкладено в руки кожній людині, через що кожен має право карати порушників цього закону такою мірою, аби це могло не допустити порушення цього закону. Бо *закон природи* був би, як і всі інші закони, що стосуються людей у цьому світі, марним, якби не було нікого, хто мав би у стані природи *владу виконувати* цей закон і таким чином оберігати невинних та стримувати образників, і якщо хто-небудь може покарати іншого за будь-яке зло, яке той вчинив, то так і слід йому робити. Бо в *стані абсолютної рівності*, де за природою не існує зверхності чи влади одного над іншим, те, що може робити задля виконання цього закону хтось один, так само має право робити кожен.

8. Отже, у стані природи *одна людина набуває якоїсь влади над іншою*; але це не є абсолютною чи необмеженою владою карати злочинця, коли той опиняється в її руках, згідно зі своїми бурхливими пристрастями чи нестримною уявою власної волі, а лише владою карати його тою мірою, як це наказують спокійний розум та совість, аби покарання відповідало скоєному переступу і було саме таким, щоб могло служити для *покути* та *приборкання*. Бо тільки з огляду на ці дві причини одна людина може законно заподіяти шкоду іншій, тобто вчинити те, що ми називаємо *покаранням*. Порушуючи закон природи, зловмисник тим самим заявляє, що живе за правилом, відмінним від

правила *розуму* і загальної рівності, котре є мірилом, встановленим Богом для вчинків людей заради їхньої взаємної безпеки; і, таким чином, він стає небезпечним для людства, послабивши і розірвавши ті узи, які захищають людей від ушкодження та насильства. І в силу того, що це є злочин проти всього роду людського, проти його миру й безпеки, Гарантованих законом природи, кожна людина, завдяки праву, яке вона має задля збереження людства в цілому, може стримувати або, там, де це необхідно, – знищувати речі, шкідливі для людей, а відтак може завдавати таку міру зла будь-якому порушникові цього закону, яка примусить того розкаятись у своїх діях, і таким чином утримати його, а на його прикладі й інших, від подібних злодіянь. І в цьому випадку, і на такій підставі кожна людина має право покарати переступника й бути виконавцем закону природи.

9. Я не сумніваюся, що декому це видасться дуже дивною доктриною; але, перш ніж вони її осудять, я б хотів, щоб мені роз'яснили, за яким правом той чи той державець або держава можуть засудити на смерть чи *покарати чужинця* за злочин, який він вчинить у їхній країні. Ясна річ, їхні закони, чинні завдяки постановам, отриманим через виражену волю законодавчого органу, не поширюються на чужоземця. Вони йому нічого не говорять, а якби й казали, то він не зобов'язаний їх слухати. Орган, наділений законодавчими повноваженнями, завдяки якому закони мають силу над підданими цього спільнотворення, не має влади над ним. Ті, хто мають повноваження створювати закони в *Англії, Франції чи Голландії*, залишаються для *індіанця, як і для решти світу*, людьми без влади. Отже, якщо за законом природи кожна людина не має влади карати за порушення цього закону так, як, на її тверезий розсуд, цього вимагають обставини, то я не бачу, яким чином судді якої-небудь громади можуть *покарати чужинця*, оскільки по відношенню до нього вони мають не більше влади, ніж кожен за природою має над іншим.

10. Окрім злочину, який полягає у порушенні закону та відступництві від справедливого правління розуму, коли людина настільки вироджується, що заявляє про відхід від принципів людської природи й стає шкідливою істотою, нерідко трапляються випадки, коли завдається *шкода* тій чи іншій особі і водночас, це порушення призводить до кривди ще якоїсь людини. У таких випадках той, хто зазнав кривди, крім права покарання, спільного з іншими людьми, має ще й особливе право вимагати *відшкодування* від того, хто завдав йому кривди. І будь-яка інша особа, яка вважає це справедливим, також може приєднатися до того, хто зазнав кривди, й надати йому допомогу в отриманні від зловмисника компенсації, сумірної із завданою кривдою.

11. Існування цих *двох відмінних одне від одного прав* (перше – це право *покарання* злочину *задля приборкання* й запобігання подібних переступів, ним володіє кожен; друге – це право на стягнення *відшкодування*, яке належить лише тому, хто зазнав кривди) призводить до того, що суддя, який, будучи суддею, має в своїх руках загальне право на покарання, може – там, де суспільне благо не вимагає беззаперечного виконання закону, – завдяки своїм повноваженням *відміни ти* покарання за переступ закону, але він не може *відмінити* того обов’язкового відшкодування, яке має отримати будь-яка приватна особа за кривду, якої вона зазнала. Той, хто зазнав кривди, має право від власного імені вимагати компенсування, і лише він може від нього відмовитись. Потерпілий має право на привласнення речей чи послуг переступника з огляду на *самозбереження*, оскільки кожен має право карати за злочин, запобігати його повторенню – *завдяки притаманному йому праву зберігати все людство*, – й заради цієї мети робити все, що може бути розумного. І так воно є, що кожен у стані природи має право знищити вбивцю, як для того, щоб показати, яке покарання чекає на кожного, і утримати інших від подібних дій, яких не зможе виправдати ніяке відшкодування, так і для того, щоб *убезпечити* людей від замахів злочинця, котрий, всупереч здоровому глузду, всезагальним законам та нормам, встановленим Богом для людства, оголосив через несправедне насильство та вбивство однієї людини війну всьому людству, а відтак може бути знищений, як *лев* чи *тигр* – один із тих диких звірів, з якими люди не можуть укласти ні суспільного життя, ні угоди. І на цьому ґрунтується великий закон природи: “Хто вилле кров людську з людини, то виллята буде його кров”. А *Каїн* був настільки переконаний у тому, що кожен має право знищити такого злочинця, що після вбивства свого брата він вигукує: “Кожен, хто стріне мене, той уб’є мене”, – настільки ясно було це записано в серцях усього людства.

12. Через ту саму причину людина у стані природи може *карати і за менш тяжкі порушення* цього закону. Можуть запитати: чи буде це покарання смертю? Я відповім, що кожний переступ може бути *покараний* тією мірою і з такою *суворістю*, щоб переступник відчув усю ницість свого вчинку й дістав нагоду розкаятися, а інші щоб мали в собі страх чинити так, як вчинив він. Кожне порушення, яке може чинитися в етапі природи, у тому стані природи може бути покаране тією ж мірою і в такому самому розмірі, що й у спільнотворенні; бо, хоча зараз я не маю наміру заглиблюватись у подробиці закону природи чи у пов’язані з ним *міри покарання*, все ж є певним, що такий закон існує і що він настільки ж зрозумілий і ясний для розумної істоти і для дослідника цього закону, як і точно та чітко викладені закони

спільнотворень, бо навіть ясніший, – настільки, наскільки розум легше зрозуміти, ніж дивацтва та мудровані вигадки людей, котрі прагнуть досягти протилежних та прихованих інтересів, одягнутих у слова; бо справді, такими здебільшого є *громадянські закони* країн, які лише настільки правильні, наскільки вони ґрунтуються на законі природи, на підставі якого вони мають бути вироблені та витлумачені.

13. До цієї дивної доктрини, а саме, що у *стані природи кожен має виконавчу владу* закону природи, без сумніву, будуть висунуті заперечення стосовно нерозумності того, щоб люди були суддями у своїх власних справах, бо себелюбство позбавить людей об'єктивності щодо самих себе та своїх друзів, а з іншого боку – лиха вдача, пристрасть та мстивість заведуть їх надто далеко у покаранні інших, і звідси нічого, крім плутанини та безладу, не вийде, і, безумовно, через це Бог призначив уряд, щоб стримувати людську упередженість та насильство. Я з певністю гарантую, що *громадянське врядування* є тим відповідним засобом, що певною мірою усуває незручності стану природи, які, звісно, мають бути величезними, коли люди є суддями у власних справах, бо неважко уявити, що той, хто був настільки несправедливим, що завдав шкоди своєму братові, навряд чи буде настільки справедливим, аби осудити за це самого себе. Ще я б хотів, щоб ті, хто висуватиме це заперечення, пам'ятали, що *абсолютні монархи* – це всього-на-всього люди, і якщо врядування має бути засобом від зла, яке неминуче виникає тоді, коли люди є суддями у власних справах, і стан природи через це є нестерпним, то я хочу знати, що це за врядування і наскільки воно краще за стан природи, коли одна людина, поведліваючи багатьма, має можливість бути суддею у власній справі і робити зі своїми підданими все, що забажає, й ніхто в жодному разі не може поставити під сумнів чи проконтролювати дії тих, хто здійснює примхи цієї людини? І в усьому, що ця людина робить, керована розумом, помилкою чи пристрастю, необхідно їй підкорятися? Набагато краще тоді у стані природи, коли люди не зобов'язані підкорятися несправедливій волі іншого; і якщо той, хто судить, судить хибно у своїй чи в якійсь іншій справі, то він відповідає за це перед рештою людства.

14. Часто як найвагомніше заперечення висувують таке запитання: “*Де саме люди перебувають* чи коли-небудь перебували у *такому стані природи?*” На це зараз достатньо буде відповісти, що, оскільки всі *державці* та правителі *незалежних* урядів у цілому світі перебувають у стані природи, то, зрозуміло, на землі завжди було і завжди буде так, що в цьому етапі перебуває величезна кількість людей. Я назвав усіх правителів *незалежних* спільнот, не зважаючи на те, чи перебувають вони у спілці з іншими, чи ні, бо не кожна угода кладе край стану природи

між людьми, а лише та, за якої люди взаємно погоджуються увійти до однієї спільноти й утворити один політичний організм; адже люди можуть давати одне одному інші обіцянки, укладати одне з одним інші угоди і все одно залишатися в стані природи. Обіцянки та угоди, пов'язані з обміном речами тощо між двома людьми на безлюдному острові, про що згадує *Гарсіласо де ла Вега* у своїй “*Історії Перу*”, чи між *швейцарцем* та *індіанцем* у лісах *Америки*, є для них зобов'язувальними, хоча вони повністю перебувають у стані природи стосовно одне одного, – бо правдивість і довір'я властиві людям як людям, а не як членам суспільства.

15. Тим же, хто каже, що ніколи жодна людина не перебувала у стані природи, я протиставлю не лише авторитет розсудливого *Гукера* (Закони церковної політики, кн. I, розд. 10), який каже: “Закони, про які досі згадувалось, – тобто закони природи, – справді повністю пов'язують людей, навіть якщо серед них ніколи й не було ні тривкого товаришування, ані урочистої домовленості стосовно того, що можна робити, а що ні; але через те, що ми самі не в змозі достатньо забезпечити себе речами, потрібними для життя, яких вимагає наша природа, життя, яке відповідає гідності людини, аби покрити ті недоліки та недосконалість, які ми маємо, коли живемо окремо й відрубно, самі по собі, ми, природно, схильні шукати спілкування й товаришування з іншими. Це було першою причиною об'єднання людей у політичні суспільства”. Але, крім цього, я ще стверджую, що всі люди за своєю природою перебувають у цьому стані і залишаються в ньому доти, доки за власною згодою не зроблять себе членами певного політичного суспільства; і я не маю сумніву, що в ході цієї розвідки я зможу переконливо це довести.

Розділ VII

Про політичне і громадянське суспільство

77. Бог створив людину такою істотою, якій, на його розсуд, не добре залишатися самотньою, тому, заклавши в ній міцні узи необхідності, зручності та схильності, скерував у ній потяг до *суспільства*, до того ж наділив її розумінням та мовою, аби людина неперервно перебувала у суспільстві й насолоджувалась ним. *Перше суспільство* складалося з чоловіка та жінки, що започаткувало суспільство батьків і дітей; з часом до нього додалося суспільство, яке складалося з господаря та його слуги. І хоча всі вони могли (й так загалом і відбувалося) збиратися та утворювати одну сім'ю, в якій господар чи господиня були наділені певного роду правом правління, властивим для сім'ї, однак жодне з цих суспільств чи всі вони разом не становили *політичного*

суспільства, і це ми з'ясуємо, коли розглянемо всі цілі, зв'язки та межі кожного з них.

78. *Шлюбна спілка* створюється за допомогою добровільної угоди між чоловіком та жінкою; і хоча вона переважно полягає у такому спілкуванні та праві чоловіка й дружини на тіла одне одного, яке необхідне для здійснення головної мети – народження потомства, – вона, крім того, є причиною взаємної підтримки та допомоги, а також єднання інтересів, оскільки існує потреба не лише об'єднати їхню турботу та любов, але й забезпечити їхнє спільне потомство, яке має право на споживок і підтримку з їхнього боку, доки не буде спроможне піклуватися про себе саме.

79. Бо метою *союзу між чоловіком та жінкою* є не просто народження потомства, а продовження роду; цей союз між чоловіком та жінкою мусить продовжуватися й після народження потомства – стільки, скільки необхідно для вигодування та підтримки малюків, яких мають утримувати ті, хто їх породив, аж поки вони не будуть здатні самотійно себе забезпечувати. Ми бачимо, що нижчі істоти неухильно дотримуються цього правила, яке безмежно мудрий Творець установив для всіх витворів рук своїх. У травоядних живородних тварин *союз між самцем та самкою* триває не довше, ніж власне сам статевий акт, бо сосків самки вистачає, аби прогодувати малюка, поки він спроможеться їсти траву; самець лише здійснює зачаття і не дбає ні про самку, ні про малюка, для утримання яких він нічого не може зробити. Але в хижаків цей *союз* триває довше, бо самка не здатна самотійно підтримувати своє існування та годувати численне потомство виключно своєю здобиччю; це складніший і небезпечніший засіб існування порівняно з годуванням травною; тут для підтримання спільної родини необхідна допомога самця, бо малята неспроможні утримувати себе доти, доки вони не навчаться здобувати їжу для себе, отже, для їхнього утримання необхідне спільне піклування самця та самки. Те саме можна спостерігати й у всіх птахів (за винятком деяких домашніх видів, – наприклад, достатня кількість їжі звільняє півня від необхідності годувати молоде потомство та піклуватися про нього), чиї малюки потребують їжі, коли сидять у гнізді, і самець та самка перебувають разом доти, доки малюки не навчаться самотійно літати й самі себе забезпечувати їжею.

80. І в цьому, на мою думку, полягає головна, якщо взагалі не єдина причина того, чому *чоловік і жінка зв'язані тривалішим союзом*, ніж інші істоти, а саме тому, що жінка здатна на зачаття і *de facto* вагітніє знову та народжує нове потомство задовго до того, як попередня дитина перестане потребувати підтримки та допомоги своїх батьків

і буде спроможна самотійно себе забезпечувати; тобто вона все ще потребує допомоги, яку їй зобов'язані надавати батьки. Внаслідок цього батько, який має піклуватися про тих, кого він зачав, мусить перебувати у шлюбному союзі з тією самою жінкою довше, ніж то є в інших істот, чиє потомство здатне на забезпечення власного існування раніше, ніж знову настане період дітонародження, і чий шлюбний зв'язок розпадається сам собою та вони вільні доти, доки щорічний шлюбний період не закличе їх знов обрати нових партнерів. При цьому не можна не захоплюватися мудрістю великого Творця, який наділив людину даром передбачення й здатністю заготовляти на майбутнє, так само як і задовольняти нагальні потреби, а також зробив необхідним, щоб *суспільство чоловіка й жінки було тривалішим*, ніж самця та самки в інших істот; щоб їхня працьовитість заохочувалась, а їхні інтереси поєднувались і далі заради забезпечення всім необхідним та створення запасів для спільного потомства, якому могли б дуже зашкодити випадкові зв'язки чи легкий та частий розрив шлюбного союзу.

81. Та хоча *людство* пов'язане всіма цими узами, що роблять *шлюбні зв'язки* людини міцнішими й тривалішими порівняно з іншими істотами, все ж є привід спитати, чому цей *договір*, за якого забезпечується народження та виховання потомства і спадкоємство, не обмежується, як інші добровільні договори, – чи згодою, чи певним проміжком часу, чи певними обставинами? Адже в самій його природі, так само як і в меті, немає необхідності, щоб він тривав протягом усього життя. Я маю на увазі зв'язок, який не підлягає обмеженням будь-якого закону, що велить, аби всі такі договори були вічними.

82. Втім, і чоловік, і дружина, хоча й мають одну спільну турботу, все ж, з огляду на різне бачення, іноді неминуче матимуть різні бажання; тож, оскільки необхідно, щоб остаточне рішення, тобто керівництво, було на когось покладене, воно природно випадає на долю чоловіка як спроможнішого та сильнішого. Але це стосується лише речей, що складають їхній спільний інтерес і власність, залишаючи у повному й вільному володінні дружини все, що за договором складає її особливе право, і дає чоловікові не більше влади над її життям, ніж вона має над його. *Влада чоловіка* настільки далека від влади абсолютного монарха, що його *дружина*, у певних випадках, може скористатися правом *розлучитися* з ним, якщо природне право чи їхній договір допускають це, байдуже, чи був цей договір укладений ними самими у стані природи, чи за звичаями або законами країни, в якій вони живуть; і діти у випадку такого розлучення відходять до батька чи матері, відповідно до того, як це визначено у договорі.

83. Оскільки всі цілі *шлюбу* можуть досягатися за певного політичного врядування так само, як і в стані природи, то громадський посадовець ніяк не зменшує права чи влади кожного, хто природно необхідний для таких цілей, а саме – для народження потомства та для взаємної підтримки й допомоги, – поки вони залишаються разом; він тільки приймає рішення щодо будь-якої суперечки, яка може виникнути між чоловіком і дружиною з цього приводу. Якщо б це було інакше й абсолютне *верховенство* та влада над життям і смертю природно належали чоловікові та були *необхідними для суспільства чоловіка і дружини*, то в жодній з тих країн, де чоловікові не дозволяється мати таку абсолютну владу, не могло б бути шлюбу. Але цілі шлюбу не потребують, аби чоловік мав таку владу, умови *шлюбного суспільства* не надають її, бо для такого стану вона не є необхідною. *Шлюбне суспільство* може існувати й досягати своєї мети і без цього; ще більше, спільність майна і влада над ним, взаємна допомога та підтримка і все інше, що стосується *шлюбного суспільства*, можуть змінюватися й регулюватися договором, який об'єднує чоловіка та жінку в це суспільство лише тією мірою, якою це пов'язано з народженням і вихованням дітей, аж доки вони не зможуть подбати про себе самостійно; ніщо не є необхідним ні для жодного суспільства, що не є необхідним для мети, задля якої це суспільство створюється.

84. *Суспільство, яке утворюють батьки і діти*, та різні права й види влади, що відповідним чином їм належать, я настільки детально розглянув у попередньому розділі, що не маю потреби говорити щось про них тут. На мою думку, абсолютно очевидно, що це суспільство значно відрізняється від політичного суспільства.

85. *Господар і слуга* – назви ці старі, як історія, але стосуються вони людей, що перебувають у дуже різних умовах; так, наприклад, вільна людина робить себе слугою іншого, продаючи йому на певний час ті послуги, які вона береться зробити, в обмін на платню, яку вона отримуватиме; й хоча таким чином вона входить у сім'ю її господаря та підкоряється встановленому там порядку, все ж це дає господареві лише тимчасову владу над нею, до того ж не більшу, ніж зумовлено укладеним між ними *договором*. Але існують слуги іншого кшталту, яких ми називаємо особливим іменем: раби; це полонені, взяті в справедливій війні та згідно з правом природи підкорені абсолютному пануванню й деспотичній владі своїх господарів. Ці люди, зрозуміло, втратили своє право на життя, а з ним також і право на свободу та майно; перебуваючи у *стані рабства*, вони не в змозі мати будь-яку власність, і через це не можна вважати, що вони становлять певну частину *громадянського суспільства*, головною метою якого є збереження власності.

86. Розгляньмо тепер *господаря сім'ї* з усіма залежними [від нього] відносинами між *дружиною, дітьми, слугами та рабами*, об'єднаними під домашнім правлінням сім'ї; все це, хоч як воно за своїм порядком, установами та кількістю нагадує маленьке спільнотворення, все ж є далеким від нього як за своїм устроєм, владою, так і за метою; або ж, якщо сім'ю розглядати як монархію, а *голова родини* – як абсолютного в ній монарха, то подібна абсолютна монархія матиме дуже нестійку та нетривку владу, оскільки, як було сказано раніше, *господар сім'ї* володіє чітко визначеною й по-різному обмеженою, як щодо часу, так і щодо розміру, владою над тими декількома особами, які складають його сім'ю; бо, за винятком раба (а сім'я є сім'єю, і влада її господаря як *голова родини* однаково велика, незалежно від того, чи є в його сім'ї раби, чи ні), він не має законодавчої влади над життям і смертю нікого з них і взагалі не має в сім'ї жодної влади, якої б не мала так само, як і він, *господиня*. І вже безперечно не може мати абсолютної влади над всією *сім'єю* той, хто має дуже обмежену владу над кожною окремою особою, що входить до сім'ї. Але наскільки *сім'я* чи будь-яка інша людська спільнота відрізняється від того, що називається власне *політичним суспільством*, ми побачимо краще, коли розглянемо, з чого ж складається саме *політичне суспільство*.

87. Як було вже доведено, людина народжується з правом на повну свободу й на безконтрольне користування всіма правами та привілеями закону природи нарівні з будь-якою іншою людиною чи багатьма людьми у світі, і за природою вона має право не лише оберігати свою власність, тобто своє життя, свободу та майно, від ушкоджень та зазіхань з боку інших людей, але й робити судження щодо порушень іншими цього закону та карати за це – тою мірою, як цього заслуговує скоєний злочин, навіть карати смертю, – у тих випадках, коли, на її думку, цього вимагає мерзотність вчинку. Але через те, що жодне *політичне суспільство* не може ні створитись, ні підтримувати своє існування без наявності в собі влади оберігати власність і з цією метою карати злочини всіх членів суспільства, то *політичне суспільство* існує там, і тільки там, де кожен з його членів відмовився від цієї природної влади, передавши її до рук суспільства в усіх випадках, що не перешкоджають йому звертатися по захист до встановленого цим суспільством закону. Таким чином, виключається будь-який приватний суд кожного окремого члена, а суспільство стає третейським суддею і судить за встановленими постійними правилами, які є неупередженими й однаковими для всіх сторін; за допомогою людей, яким надаються повноваження для виконання цих правил, суспільство ухвалює рішення щодо всіх суперечок, які можуть статися між його членами

стосовно будь-якого правового питання, а також карає за злочини, які скоїв будь-який член суспільства проти всього суспільства, використовуючи при цьому види покарання, встановлені законом. Тому неважко вирізнити, хто належить, а хто не належить до *політичного суспільства*. Ті, що об'єдналися в одне ціле й мають спільно встановлений закон і судову владу, до якої можна звертатися і яка має повноваження ухвалювати рішення щодо суперечок, які виникають між ними, і карати злочинців, ті *перебувають у політичному суспільстві*; а ті, що не мають такого спільного місця, до якого можна звертатися, я маю на увазі – в реальному світі, ті все ще перебувають у стані природи, і кожен з них, коли немає нікого іншого, є суддею і катом для захисту самого себе; і це, як я показав раніше, є цілковитий *стан природи*.

88. Отже, спільнотворення виникає тоді, коли з'являється влада, яка встановлює міру покарання за різні порушення, вчинені членами цього суспільства, а також визначає, які порушення на це заслуговують (це *влада створювати закони*); спільнотворення також має владу карати за будь-яке ушкодження, завдане будь-кому з його членів будь-яким не членом (це *влада війни та миру*); за мету ставиться збереження власності всіх членів цього суспільства, наскільки це можливо. Та хоча кожна людина, що ввійшла до громадянського суспільства і стала членом якогось спільнотворення, таким чином відмовилась від своєї влади карати за злочини, скоєні проти закону природи, і здійснювати свій власний, приватний вирок, все ж разом із правом виносити вирок щодо злочинів, яке вона віддала законодавчій владі в усіх випадках, коли вона може звертатися до суду, вона віддала спільнотворенню своє право застосовувати її силу для виконання вироків завжди, коли її до цього прикличуть; бо вирокі спільнотворення є насправді її власними вирокіми, які вона робить сама або за допомогою свого представника. І тут ми маємо виток *законодавчої та виконавчої влади* громадянського суспільства, призначенням якого є, згідно зі сталими законами, обирати міру покарання за злочини, скоєні у межах спільнотворення, а також визначати за допомогою вироків, які приймаються в кожному окремому випадку на підставі фактів даної справи, якою мірою слід відшкодовувати ушкодження, завдані ззовні, і в обох цих випадках – завжди, коли це буде потрібно, – застосовувати силу всіх членів спільнотворення.

89. Отже, там, де будь-яка кількість людей об'єднується в одне суспільство таким чином, що кожен зрікається своєї виконавчої влади, яка йому належить за законом природи, і передає її суспільству, там і тільки там існує *політичне чи громадянське суспільство*. І це відбувається всюди, де будь-яка кількість людей, що перебувають у стані

природи, вступає у спільноту, щоб утворити один народ, одне політичне тіло під владою одного верховного уряду, або ж коли хто-небудь приєднується до них і стає частиною якоїсь уже створеної системи врядування. І таким чином він уповноважує суспільство або, що те ж саме, законодавчу владу цього суспільства створювати для нього такі закони, які вимагатиме суспільне благо цього суспільства; причому він бере на себе зобов'язання сприяти виконанню цих законів (як своїх власних постанов). І це, тобто встановлення на землі судді, наділеного повноваженнями приймати рішення стосовно всіх суперечок і відшкодовувати всі ушкодження, що можуть трапитись із будь-яким членом спільнотворення, *виводить людей* із стану природи у стан *спільнотворення*; цим суддею є законодавча влада або призначена нею посадова особа. А коли існує певна кількість людей, які, можливо, й пов'язані чимось між собою, але не мають такої вирішальної влади, до якої можна звернутися, то ці люди все ще перебувають у стані природи.

90. Звідси зрозуміло, що *абсолютна монархія*, яку деякі люди вважають єдиною формою врядування у світі, насправді *несумісна з громадянським суспільством* і, отже, взагалі не може бути формою громадянського врядування. Бо *мета громадянського суспільства* – уникати й виправляти ті незручності стану природи, які неминуче випливають з того, що кожна людина є суддею у своїй власній справі. Це досягається створенням відомого органу влади, до якого кожен у цьому суспільстві може звернутися з приводу завданої шкоди чи суперечки, що може виникнути, і якому кожен у цьому суспільстві мусить коритися. І коли є такі особи, що не мають органу влади, до якого вони могли б звернутися по рішення щодо якої-небудь суперечки, що виникла між ними, то ці особи все ще перебувають у *стані природи*. І в такому стані перебуває кожен *абсолютний державець* по відношенню до тих, над ким він *панує*.

91. Адже передбачається, що він один володіє всією, як законодавчою, так і виконавчою владою, і неможливо знайти іншого судді, й немає до кого звернутися, хто б міг справедливо й неупереджено, та ще маючи необхідні повноваження, приймати рішення й від чийого рішення можна було б очікувати допомоги та відшкодування будь-якої шкоди чи утиску, заподіяних самим державцем або його наказом. Отже, така людина, як би вона не називалася – *цар*, чи *можновладний сеньйор*, чи ще якимось, – так само перебуває у *стані природи* по відношенню до всіх, хто їй підвладний, як і по відношенню до решти людства. Бо де б не знайшлося будь-яких двоє людей, що не мають ні чинного закону, ні спільного судді, до якого вони могли б звернутися щодо вирішення їхніх суперечок з приводу того, на чиєму боці правда, вони продовжують перебувати у *стані природи* й зазнають усіх його

незручностей, з однією лише сумною різницею для підданого, чи, скоріше, раба абсолютного державця: у звичайному стані природи він має свободу сам судити про своє право та захищати його, наскільки це в його силах; тепер же, коли його власністю розпоряджається воля та наказ монарха, він не тільки не має можливості звернутися [по допомозі] – можливості, яку повинен мати той, хто живе в суспільстві, – але й позбавлений свободи судити про своє право чи захищати його, неначе він опинився на ступінь нижче звичайного для розумних істот стану, а відтак став беззахисним проти всіх лих та утисків, незручностей, яких із жахом може очікувати людина від того, хто, перебуваючи в нічим не обмеженому стані природи, до того ж є розбещений лестоцями та озброєний владою.

92. А тому, хто вважає, що *абсолютна влада очищає кров людську* й виправляє ницість людської натури, щоб переконатися у протилежному, варто було б прочитати історію нашої чи будь-якої іншої епохи. Той, хто був би зухвалим і несправедливим у лісах *Америки*, не став би набагато кращим і на троні, де, можливо, застосують ученість та релігію, щоб виправдати всі його вчинки по відношенню до своїх підданих, а меч миттєво примусить замовчати тих, хто насмілиться в цьому сумніватися. Бо до чого призводить *захист абсолютної монархії*, яких отців своїх країн робить вона з державців і до якого рівня щастя й безпеки вона доводить громадянське суспільство, в якому досяг досконалості цей тип урядування, легко побачить той, хто ознайомиться з недавніми подіями на *Цейлоні*.

93. Справді, в *абсолютних монархіях*, так само як і в інших наявних у світі формах врядування, піддані мають право звертатися до закону, а судді – приймати рішення щодо будь-яких суперечок і стримувати будь-яке насильство, яке може виникнути серед самих підданих. Такий стан речей кожен вважає необхідним і вірить, що той, хто готовий скасувати його, заслуговує, щоб його оголосили ворогом суспільства та людства. Але чи іде це від справжньої любові до людства та суспільства й від того милосердя, яке ми маємо проявляти одне до одного, – в цьому є причини сумніватися. Бо це не що інше, як те, що кожна людина, яка любить власну могутність, вигоду чи велич, може й, природно, повинна робити, – не давати калічити чи знищувати одне одного тим тваринам, які трудяться й надриваються заради її задоволення та вигоди; й тому про них дбають не через любов господаря до них, але через його любов до себе й заради вигоди, яку вони йому дають. Бо якби спитали, який захист, яка *безпека* існує у такому стані *проти насильства та гніту з боку цього абсолютного правителя?* Навіть саме це запитання навряд чи може постати. Вони скажуть вам,

що вже саме прохання про безпеку заслуговує на смерть. З вами погодяться, що між підданим і підданим повинні існувати засоби, закони та судді, що гарантуватимуть взаємний мир і безпеку, що ж до *правителя*, то він має бути *абсолютним* і стояти над такими речами; а оскільки він має владу завдавати більше шкоди і зла, то це робить з повним правом. Якщо ви запитаете про можливість бути захищеним від кривди з того боку, звідки завдає її найсильніша десниця, то це назвуть голосом непокори та бунту. Таке враження, ніби люди, покинувши стан природи і вступивши до суспільства, погодилися на те, що всі вони, окрім одного, мусять підлягати дії законів, а в того одного має й надалі залишатися вся свобода стану природи, тільки ще збільшена завдяки владі та перетворена на розбещеність через безкарність. Це все одно що думати, ніби люди настільки дурні, що дбають про уникнення шкоди, якої можуть заподіяти їм тхори чи лисиці, але згодні, бо навіть вважають це за безпечне, коли їх пожирають *леви*.

94. Але що б там не говорили лестуни з метою позбавити людей розуміння, це не заважає людям відчувати; і коли вони відчувають, що якась людина, незалежно від свого стану, вийшла поза межі громадянського суспільства, в якому вони живуть, і що в них немає ні до кого в світі звернутися по захист від усіякої кривди, якої ця людина може їм завдати, то вони ладні думати, що й самі перебувають у стані природи по відношенню до того, хто, як вони вважають, також перебуває у такому стані, й намагаються якомога швидше подбати про *безпеку та захист у громадянському суспільстві*, заради яких воно й було створене й заради яких вони до нього увійшли. Ось чому, хоча, можливо, спочатку (як буде показано детальніше у подальшій частині цієї розвідки) якійсь одній чудовій людині, що вирізнялась поміж інших, через повагу до її позитивних якостей і чеснот як до певного природного авторитету, за мовчазної згоди було дано в руки кермо влади й право ухвалювати рішення щодо їхніх спорів без будь-яких інших заходів перестороги, крім упевненості в справедливості та мудрості цієї людини, все ж, коли час, що надає авторитету і (як намагаються перекопати нас деякі люди) святості звичаям, які започаткувалися завдяки недбалості та наївній непередбачливості перших віків, породив нащадків іншого складу, то народ побачив, що його власність не перебуває у безпеці при такій системі врядування (тоді як урядування не має іншої мети, ніж збереження власності) і що він не може бути ні в безпеці, ні у спокої, *ні вважати, що живе у громадянському суспільстві*, доки законодавча влада не буде передана колективному органу, який можна назвати сенатом, парламентом чи як завгодно. Внаслідок цього кожна окрема

особа стала, нарівні з іншими, найнезначнішими людьми, підданцем тих законів, які вона, як частина законодавчої влади, сама встановила; так само ніхто не міг ні завдяки своїй власній владі уникнути сили закону, після того як він був створений, ні, претендуючи на вищість, просити про виняток для власних порушень чи для порушень когось із своїх близьких. *Ні для кого у громадянському суспільстві не може бути зроблено виняток із законів цього суспільства.* Бо якщо будь-кому дозволено робити все, що він забажає, й ніде на землі не знайдеться до кого звернутися по відшкодування за завдану цією людиною шкоду чи захист від неї, то питається, чи не перебуватиме така людина все ще повністю у стані природи й, отже, поза можливістю бути *частиною чи членом громадянського суспільства?* Хіба що тільки хто-небудь скаже, що стан природи і громадянське суспільство – це одне й те саме. Але я не знайшов ще жодного настільки ревного захисника анархії, котрий став би на цьому наполягати.

Розділ X

Про форми спільнотворення

132. Як було показано, з моменту об'єднання людей у суспільство всією владою у спільноті, яка складалася з природної влади кожного члена цієї спільноти, володіла більшість; і тому вона могла час від часу використовувати свою владу для створення законів для цієї спільноти і для їх виконання призначеними нею посадовими особами; така *форма* врядування являє собою абсолютну *демократію*; або вона може передати владу створення законів до рук декількох обраних осіб та їхніх нащадків чи наступників – і тоді це буде *олігархія*; або ж – до рук однієї особи, і тоді це буде *монархія*; якщо ж влада дістається одній особі та її спадкоємцям, тоді це *спадкоємна монархія*; якщо ж – їй і тільки протягом її життя, а після її смерті право призначати наступника повертається до більшості, – тоді це *виборна монархія*. Таким чином, спільнота може утворювати складні та змішані форми врядування, відповідно до того, що члени цієї спільноти вважають за краще. І якщо законодавчу владу більшість спочатку передала одній чи декільком особам лише на період їхнього життя чи на який-небудь обмежений термін, а потім верховна влада має знову повернутися до більшості, то, коли вона таким чином повертається, спільнота може знову вирішити передати її в ті руки, в які вона забажає, і відтак започаткувати нову форму врядування. Бо, оскільки *форма врядування залежить від того, у кого перебуває* верховна влада, яка є *законодавчою* (бо неможливо припустити, щоб нижча влада керувала вищою чи щоб яка-небудь влада,

окрім верховної, створювала закони), то *форма спільнотворення* визначається залежно від того, хто має владу створювати закони.

133. Під *спільнотворенням* я завжди маю на увазі не демократію чи будь-яку іншу форму врядування, а *будь-яку незалежну спільноту*, яку *латиняни* позначали словом *civitas*; цьому слову в нашій мові найкраще відповідає слово “*спільнотворення*”, воно є найточнішим виразом для такого суспільства людей, а слова “*спільнота*” чи “*місто*” в *англійській* мові такого значення не мають, бо в системі врядування можуть бути підпорядковані спільноти, а “*місто*” у нас має зовсім інше значення, ніж “*спільнотворення*”. Ось чому, щоб уникнути двозначності, я буду й надалі використовувати слово “*спільнотворення*” в тому значенні, в якому, як я виявив, його використовував король *Яків I*, і я вважаю, що це є справжнє значення цього слова; якщо ж воно комусь не до вподоби, то я погоджуюся разом із ним замінити його на будь-яке краще.

Розділ XI

Про межі законодавчої влади

Законодавча влада, оскільки вона бере свої початки з народу через конкретний добровільний дар та встановлення, не може бути нічим іншим, як тим, що передано цим добровільним даром, а його було зроблено лише для створення *законів*, а не для створення *законодавців*, і *законодавчий орган* не має права передавати свої законодавчі повноваження в інші руки.

142. Ось *межі* повноважень, наданих законодавцям суспільством і законом Бога та природи, *встановлені для законодавчої влади* у будь-якому спільнотворенні, за будь-якої форми врядування.

По-перше, вони мають здійснювати правління за допомогою *прийнятих і проголошених законів*, які не повинні змінювались у кожному окремому випадку, а навпаки, має бути один закон для багатого й бідного, для фаворита при дворі й для селянина за плугом.

По-друге, ці *закони* повинні бути призначені тільки *для блага народу* і ні для якої іншої кінцевої мети.

По-третє, вони *не повинні підвищувати податки* на власність людей *без згоди народу*, даної ним самим або через його представників. Це, власне, стосується лише тих урядвань, де *законодавчий орган* діє неперервно чи принаймні де народ не зберіг якоїсь частини законодавчої влади за депутатами, котрих він час від часу обирає.

По-четверте, *законодавчий орган* ніколи не повинен і *не може передавати законодавчу владу* комусь іншому чи передовіряти її кому-небудь, окрім тих, кому її довірив народ.

Розділ XII

Про законодавчу, виконавчу та федеративну владу у спільнотворенні

143. *Законодавча* влада – це та влада, яка має право *вказувати*, як застосовувати *силу спільнотворення* для збереження спільноти та її членів. Але через те що закони, які повинні постійно виконуватись, чинність яких має бути постійною, можуть створюватися за короткий час, то немає потреби, щоб *законодавчий орган* існував повсякчас, тоді, коли йому нічого робити. До того ж, зважаючи на схильність слабкої людської природи хапатися за владу, для осіб, які вже мають право створювати закони, спокуса зосередити у своїх руках ще й право на їх виконання, аби таким чином зробити для себе виняток і не підкорятися створеним ними законам, а пристосовувати закон, як при його створенні, так і при виконанні, для своєї особистої вигоди і, отже, дійти до того, щоб мати інтереси, відмінні від інтересів решти спільноти, такі, що суперечать цілям суспільства і врядування, – може бути надто великою. Тому у добре впорядкованих спільнотвореннях, де благо цілого береться до уваги так, як це повинно бути, *законодавча* влада надається різним особам, які, зібравшись належним чином, отримують право самі чи вкупі з іншими створювати закони; виконавши цю справу, вони розходяться знову і відтак підпадають під дію створених ними законів; це нове й безпосереднє зобов'язання спонукає їх дбати про те, щоб створювати закони для блага суспільства.

144. Але через те що закони, які створюються один раз і за короткий термін, мають постійну та незмінну силу і потребують *неперервного виконання* або нагляду за цим виконанням, необхідно, щоб *завжди існувала влада*, яка б наглядала за виконанням створених і чинних законів. З цієї причини *законодавчу* й *виконавчу владу* часто доводиться розділяти.

145. У кожному спільнотворенні існує ще одна *влада*, її можна назвати *природною*, бо вона відповідає тому, що кожна людина має за природою, перш ніж вступити до суспільства. Хоча у спільнотворенні його члени є окремими особами одне щодо одного і, як такі, керуються законами суспільства, все ж стосовно решти людства вони складають єдиний організм, який все ще перебуває по відношенню до решти людства, як і кожен його член перед тим, у стані природи. Звідси випливає, що всі суперечки, які виникають між кимось із людей, котрі перебувають у суспільстві, й тими, хто перебуває поза ним, ведуться цілим народом, і шкода, якої зазнає один із членів суспільства, зачіпає, у питанні про її відшкодування, весь народ. Отже, з огляду на це, вся спільнота являє собою одне ціле, що перебуває у стані природи по

відношенню до всіх інших держав чи осіб, які перебувають поза цією спільнотою.

146. Сюди входить, отже, право війни та миру, право створювати коаліції та союзи й право вести справи з усіма особами та спільнотами поза межами даного спільнотворення; всю таку владу, якщо хтось бажає, можна назвати *федеративною*. Головне, щоб було зрозумілим, про що йдеться, а сама назва мене мало цікавить.

147. Ці дві влади, *виконавча* та *федеративна*, хоч насправді й відрізняються одна від одної, бо одна охоплює виконання *внутрішніх* законів суспільства, тобто стосовно всього того, що є його частинами, а друга містить у собі управління *зовнішньою безпекою та інтересами суспільства* у відносинах з усіма тими, від кого воно може отримати вигоду чи зазнати шкоди, – ці дві влади майже завжди об'єднані. При тому, що *федеративна влада* за доброго чи кепського її здійснення може мати величезне значення для спільнотворення, все ж вона значно менше піддається управлінню давніше ухваленими постійними конкретними законами, ніж влада *виконавча*; і тому для суспільного блага вона мусить бути залишена на розсуд та мудрість тих, у чиїх руках вона перебуває. *Закони*, які стосуються відносин підданих між собою, скеровуючи їхні дії, цілком можуть бути створені *заздалегідь*. Але те, що має бути зроблене по відношенню до *іноземців*, багато в чому перебуваючи в залежності від їхніх дій, а також від різних намірів та інтересів, мусить бути великого мірою *залишене розсудливості* тих, кому цю владу довірено, аби для блага спільнотворення при її використанні вони застосовували краще з того, на що здатні.

148. Хоча, як я сказав, *виконавча* та *федеративна влади* кожної спільноти дійсно відрізняються, все ж навряд чи можна їх розділити й передати в один і той самий час до рук різних осіб. Бо обидві вони вимагають для свого здійснення застосування всієї сили суспільства, а на практиці майже неможливо зосередити силу спільнотворення в руках різних і не підпорядкованих одна одній осіб або ж *зосередити виконавчу та федеративну владу* в руках осіб, які можуть діяти відокремлено, внаслідок чого сила суспільства перебуватиме під різним командуванням, а це може рано чи пізно спричинити безладдя та загибель.

Розділ XIII

Про підпорядкування влад у спільнотворенні

149. Хоча в існуючому спільнотворенні, яке спирається на власну основу і діє згідно з притаманною йому природою, тобто заради збереження спільноти, може бути лише *одна верховна влада*, а саме –

законодавча, якій всі інші повинні бути підпорядковані, все ж законодавча влада – це лише довірена влада, що покликана діяти заради визначеної мені, ось чому, коли народ бачить, що *законодавча влада* діє всупереч виявленій до неї довіри, *верховна влада* має право усувати чи змінювати *законодавчий орган*, що, як і раніше, залишається в його руках. Адже вся *влада*, *передана з довірою* для досягнення якоїсь *мети*, обмежується цією метою; коли ж цією *метою* явно нехтують чи протистоять їй, у такому разі *довіра втрачається* і влада повертається до рук тих, хто її надав, і вони можуть знову помістити її так, як, на їхню думку буде найкраще задля їхньої безпеки. Таким чином, *спільнота* постійно *утримує верховну владу*, щоб убезпечити себе від будь-яких зазіхань, навіть своїх законодавців, коли вони виявляться настільки нерозумними чи лихими, що створюватимуть та здійснюватимуть плани, спрямовані проти свободи і власності підданого. Зрештою, ні людина, ні суспільство людей не владні передавати справу свого *збереження* ані засобів для нього абсолютній волі та деспотичній владі іншого; а коли будь-хто намагатиметься привести громадян у таке рабське становище, вони завжди матимуть право зберігати те, з чим вони не повинні розлучатися, а також волю позбутися тих, хто зазіхає на цей основний, святий та незмінний закон *самозбереження*, заради якого вони вступили до суспільства. Тож можна сказати, що в цьому відношенні і *спільнота завжди є верховною владою*, але її не можна розглядати як таку тоді, коли вона підлягає певній формі врядування, бо влада народу ніколи не може здійснюватися, поки не розпущено уряд.

150. В усіх випадках, коли існує врядування, *законодавча влада є верховною владою*. Бо те, що може дати закони іншому, має бути вищим за нього; а оскільки законодавча влада є законодавчою владою у суспільстві лише тому, що вона має право створювати закони для всіх його частин і для кожного його члена, диктуючи їм правила поведінки та надаючи владу для покарання, коли ці закони порушено, то *законодавча влада* неодмінно повинна бути *найвищою*, і всі інші влади в особі будь-яких членів чи частин суспільства походять з неї й їй підлягають.

151. У деяких спільнотвореннях, де *законодавчий орган* діє не постійно, а *виконавчу владу* довірено одній особі, яка, крім цього, бере участь і в діяльності законодавчого органу, таку особу можна з деякими застереженнями також назвати верховною – не тому, що вона утримує в собі всю верховну владу, яка є владою законотворення, а тому, що вона має владу *верховного виконання*, з якої походять усі підпорядковані види влади для нижчих посадових осіб, або ж принаймні

найбільша їхня частина. Оскільки над нею також не стоїть жодний законодавчий орган, то не існує закону, створеного без її згоди, й оскільки навряд чи можна очікувати, щоб такий закон було створено і він підкорив би її іншій частині законодавчого органу, то *ця особа* з достатньою справедливістю може бути названа *верховною*. Однак слід зазначити, що, хоча їй складають *присягу на вірність* та відданість, але цю присягу складають їй не як верховному законодавцеві, а як *верховному виконавцеві* закону, створеного спільною владою її та інших; *присяга* – то не що інше, як *послух відповідно до закону*; коли ця особа порушує закон, то не має права вимагати послуху по відношенню до себе й не може претендувати на нього інакше як суспільний діяч, наділений владою закону; і тому цю особу слід вважати образом, уособленням чи представником спільнотворення, який діє за волею суспільства, декларованою в його законах; отже, вона не має ніякої іншої волі і влади, крім волі і влади закону. Та коли вона полишає своє представництво, цю суспільну волю, і діє вже за своєю приватною волею, вона втрачає свою вищість і стає лише окремою приватною особою, без влади й без волі, яка не має ніякого права на чийсь *послух*; члени суспільства зобов'язані *коритися* лише волі суспільства.

152. *Виконавча влада*, коли її надано кому завгодно, тільки не особі, яка бере участь і в законодавчому органі, безумовно, є підпорядкованою й підзвітною законодавчій владі, та її за бажанням можна змінити й усунути; отже, не *верховна виконавча влада* є вільною від *підпорядкування*, а *верховна виконавча влада*, довірена одній особі, яка, беручи участь у законодавчому органі, не має окремого вищого законодавчого органу, якому б вона підлягала і була підзвітна більшою мірою, ніж та, на яку вона сама погодиться; тож вона є підпорядкованою не більше, ніж сама вважає за потрібне, а це, можна з певністю сказати, буде дуже незначною мірою. Про інші *міністерські* та *підпорядковані влади* у спільнотворенні нам немає потреби говорити, оскільки їх існує так багато й вони у різних звичаях та установах окремих спільнотворень є такими різноманітними, що про всі детально розповісти неможливо. Ми торкнемося лише того, що необхідно для нашої мети, й відзначимо, що жодна з них не наділена іншими повноваженнями, крім тих, що передані їм через конкретний дар та доручення, і всі ці влади підзвітні вищій владі у спільнотворенні.

153. Немає особливої необхідності й навіть великої зручності в тому, щоб *законодавчий орган* діяв *постійно*. Однак для *виконавчої влади* це цілком необхідно, бо не завжди є потреба у створенні нових законів, але завжди є потреба у виконанні вже створених. Коли *зако-*

нодавчий орган передав виконання створених ним законів в інші руки, він усе ще має владу забрати це повноваження з тих рук, коли для цього з'явиться причина, й покарати за незугарне управління, яке порушує ці закони. Те саме справедливо й по відношенню до *федеративної* влади, бо як федеративна, так і виконавча влада – це влади *міністеріальні й підпорядковані законодавчій владі*, яка, як було показано, в існуючому спільнотворенні є верховною владою. У цьому випадку також передбачається, що *законодавчий орган* складається з кількох осіб (бо якби він складався з однієї особи, то не міг би не діяти постійно і, отже, будучи верховною владою, він об'єднав би верховну виконавчу владу разом із законодавчою), які можуть *збиратися і здійснювати свої законодавчі функції* у терміни, визначені або початковою конституцією, або рішенням, прийнятим на попередній сесії, або коли завгодно, якщо терміни не були визначені ніяк інакше чи не було іншого способу для визначення умов їхнього скликання. Адже верховна влада надана їм народом, вона є в них постійною, і вони можуть використовувати її завжди, коли забажають, якщо тільки їхня початкова конституція не обмежує їх певними періодами або якщо вони актом своєї верховної влади не перенесли це на певний термін, і тоді, коли настане цей термін, вони мають право *зібратися і діяти знову*.

154. Якщо *законодавчий орган* чи будь-яка його частина складається з представників, обраних на цей термін народом, які потім повертаються до звичайного становища підданих, якщо їх не переоберуть для подальшої участі в законодавчому органі, то ці вибори за правом також повинні здійснюватися народом або у певний призначений термін, або ж тоді, коли його для цього закличуть; в останньому випадку право скликати законодавчий орган звичайно належить виконавчій владі, і в цьому разі діє одне з двох обмежень щодо термінів: або початкова конституція вимагає, щоб представники *збирались і діяли* через певні проміжки часу, і тоді виконавча влада не робить нічого, крім службового видання настанов для обрання та зібрання цих представників у відповідності з належними формами, [яким мають відповідати процедури обрання та зібрання]; або ж на розсуд виконавчої влади полишено призначати для їхнього скликання нові вибори, коли обставини чи нагальна потреба вимагають виправлення старих або створення нових законів, чи усунення або запобігання будь-яких незручностей, яких зазнає народ або які йому загрожують.

155. Тут можуть запитати: що станеться, якщо в період, коли початкова конституція чи народні потреби вимагатимуть *скликання та роботи законодавчого органу*, виконавча влада, якій належить сила спільно-

творення, використає її силу для того, щоб цьому завадити? Я скажу, що застосування сили до народу без будь-яких на те повноважень і всупереч виявленій довірі ставить того, хто так робить, у стан війни з народом, який має право *переусталити* свій законодавчий орган, щоб він здійснював його владу. Бо народ встановив законодавчий орган для того, щоб той за правом народу творив закони, чи то у визначений час, чи тоді, коли в цьому є потреба; і якщо якась сила заважає йому робити те, що є необхідним для суспільства і від чого залежить безпека та збереження народу, народ має право силою ж її усунути. У будь-якому стані і за будь-якого устрою кращим засобом проти *сили свавілля* є протистояння їй *силою ж*. Використання *сили свавілля* завжди ставить того, хто її використовує, у *стан війни* як агресора і дає право на відповідне до нього ставлення.

156. Право на *скликання та розпуск законодавчого органу*, надане виконавчій владі, не вивичує її над законодавчим органом, а є [лише] довірчим повноваженням, наданим їй задля безпеки народу у випадку, коли непевність і мінливість людських справ не узгоджуватимуться з постійно закріпленими правилами. Адже неможливо, щоб перші будівники держави виявилися настільки передбачливими і впливовими стосовно майбутніх подій, що спромоглися точно встановити періоди скликань і тривалість роботи *законодавчих зборів* на всі часи в майбутньому, причому так, щоб це абсолютно відповідало всім невідкладним потребам спільнотворення. Найкращим засобом проти цього недоліку було б довірити таку справу розсудливості тих, чия присутність була б постійною і чий обов'язком був би нагляд за суспільним благом. *Часті* постійні збори *законодавчого органу* без особливої на те потреби, тривалість їхніх засідань не можуть не бути обтяжливими для народу і з часом неодмінно викликатимуть все більше обурення; і все-таки швидкий перебіг подій може іноді вимагати негайної допомоги цього органу, а будь-яке зволікання з його *скликанням* може піддати народ небезпеці; іноді ж питання, розгляд яких є справою цього органу, можуть бути настільки значними, що обмеженого часу засідань виявиться недостатньо для його роботи, і це позбавить народ того блага, яке він міг би отримати лише завдяки виваженому обговоренню цих питань. Що ж можна зробити у такому випадку, аби вберегти спільноту від того, щоб вона не зазнавала неминучого ризику з того чи іншого боку, який час від часу постає внаслідок існування фіксованих інтервалів та періодів у скликанні й роботі *законодавчого органу*, як не довірити це розсудливості тих, хто, будучи постійно присутніми і знайомими зі станом громадських справ, здатні використати цю прерогативу на благо суспільства? А куди ще можна цю прерогативу так

удатно помістити, як не до рук того, кому довірено виконання законів задля тієї самої мети? Таким чином, якщо визначення терміну для *скликання та засідань законодавчого органу* не встановлено початковою конституцією, то воно природним чином опиняється в руках виконавчої влади, причому не деспотичної влади, яка залежить від суб'єктивних настроїв, – ці повноваження завжди мають використовуватись тільки на благо суспільства, як того вимагають нагальні події та зміни у справах. Я не ставлю тут завдання досліджувати, коли виникає менше незручностей – тоді, коли існують *встановлені терміни скликання законодавчого органу*, чи тоді, коли це залишено на *вільний розсуд державця*, чи, можливо, тоді, коли існує поєднання того й іншого; я прагну лише показати, що хоча виконавча влада може мати прерогативу *скликати й розпускати* такі *сесії законодавчого органу*, однак це не робить її вищою за нього.

157. Речі у цьому світі перебувають у такому постійному плині, що ніщо не залишається довго в одному й тому самому стані. Так, народи, багатства, торгівля, влада змінюють своє місцезнаходження, могутні, квітучі міста перетворюються на руїни і з часом стають забутими безлюдними куточками, тимчасом як інші, віддалені місця перетворюються на заселені країни, багаті майном та людністю. Але речі не завжди змінюються рівномірно, і приватні інтереси часто зберігають звичаї та привілеї, коли причин для їх існування вже не існує; таке нерідко трапляється в державах, де частина законодавчого органу складається з *представників*, обраних народом: із плином часу це *представництво* стає дуже *нерівномірним* і не відповідає тим засадам, на яких воно було запроваджене. До якого величезного безглуздя призводить дотримання звичаю, в якому вже немає сенсу, ми можемо побачити, коли звернемо увагу хоча б на назву містечка, від якого залишилися самі руїни, в якому немає ніяких будівель, крім вівчарні, й жителів, крім пастуха; і це містечко шле *стільки ж представників* до великого зібрання законодавців, як ціле графство, густонаселене й багате. Чужоземці цьому дивуються, і кожен мусить визнати, що необхідно вдатися до відповідних заходів, хоча більшість вважає, що тут важко щось вдіяти, бо конституція, створена законодавчим органом, є початковим і верховним актом суспільства, який передує всім іншим законам цього суспільства й залежить повністю від народу, і жодна нижча влада неспроможна його змінити. І тому *народ*, після того, як одного разу було встановлено *законодавчий орган*, не має при такому врядуванні, про яке ми казали, ніякої *влади* що-небудь вдіяти – доти, доки існує це врядування; і вважається, що усунути цей недолік аж ніяк неможливо.

158. “*Благо народу – найвищий закон*” є, без сумніву, настільки справедливим і основоположним правилом, що той, хто щиро його дотримується, не може наробити небезпечних помилок. І якщо виконавча влада, яка має право скликати законодавчий орган, стежачи більше за дотриманням правильної пропорції, ніж за формою *представництва*, регулює – не за старим звичаєм, а раціонально – *кількість членів* в усіх місцях, які мають право самостійного представництва, на що ніяка частина народу, хоч би як об’єднана, не може претендувати інакше, як тільки пропорційно тій користі, що вона надає суспільству, – то в цьому випадку не слід вважати, що вона встановлює новий законодавчий орган, а навпаки, що відновлює старий і справжній для виправлення тих непорядків, що виникли з плином часу так само непомітно, як і неминуче. Бо інтереси й наміри народу вимагають справедливого й *рівного представництва*; той, хто сприяє цьому, безсумнівно, підтримує і зміцнює уряд, і він не може не дістати згоди та схвалення спільноти. *Прерогатива* – то є не що інше, як влада в руках державця для забезпечення суспільного блага у тих випадках, коли, у зв’язку з несподіваними й непевними подіями, чіткі й незмінні закони не можуть бути надійним керівництвом; все, що безсумнівно буде зроблено для блага народу і для встановлення влади уряду на його справжніх засадах, – все це є і завжди буде справедливою *прерогативою*. Право створювати нові об’єднання та, у зв’язку з цим, *нові представницькі органи* впливає з припущення, що з часом *норми представництва* можуть змінюватися й справедливе право бути представленими отримують ті місцевості, які раніше такого права не мали; і на тих самих підставах місцевості, які раніше мали таке право, втрачають його і стають занадто незначними для такого привілею. Не зміна теперішнього стану, що виникла, можливо, через продажність чи зіпсутість, становить загрозу урядові, а тенденція уряду кривдити й пригнічувати народ та утворювати одну групу чи партію, відмінну від решти суспільства, по відношенню до якої воно перебуває у нерівному становищі. Все, що не може не бути визнане вигідним для суспільства й народу взагалі та що здійснене на основі справедливих і тривких заходів, – завжди, коли буде зроблене, виправдає себе; і якщо народ обере своїх *представників* на справедливій і беззаперечній *рівнопропорційній* основі, що відповідатиме первісній структурі системи врядування, то це, безсумнівно, виражатиме волю і дію суспільства, незалежно від того, хто це дозволив чи спричинив.

Розділ XIV

Про прерогативу

159. Там, де законодавча та виконавча влада не зосереджені в одних і тих самих руках (як це має місце в усіх поміркованих монархіях та вдало сформованих системах урядування), благо суспільства вимагає, щоб деякі речі було залишено на розважливість того, хто має виконавчу владу. Оскільки законодавці не в змозі передбачити наперед та запровадити за допомогою законів усе, що може бути корисним для спільноти, то виконавець законів, тримаючи в своїх руках владу, має, завдяки загальному закону природи, право використовувати її на благо суспільства у багатьох випадках, коли чинний закон не дає жодних вказівок, поки не буде можливості зібрати законодавчий орган і видати відповідний закон. Існує багато моментів, які закон не може передбачити; і їх необхідно залишити на розсуд того, хто має у своїх руках виконавчу владу, аби він вирішив ці питання так, як того вимагають суспільне благо та вигода; ще більше треба, щоб у деяких випадках закони самі поступалися перед виконавчою владою, або, краще, перед основним законом природи та врядуванням, тобто щоб, наскільки це можливо, були *збережені всі члени суспільства*. Оскільки може виникнути багато небезпечних випадків, коли суворе й неухильне виконання законів може завдати шкоди (як, наприклад, не можна знищити будинок невинної людини, аби зупинити вогонь, коли горить сусідній будинок), а іноді людина може потрапити під дію закону, що не бачить різниці між людьми, за вчинок, який може заслуговувати на винагороду та прощення, тож треба, щоб у таких випадках правитель мав владу пом'якшувати суворість закону та прощати деяких переступників: бо *метою врядування є збереження всіх людей*, наскільки це можливо, навіть винних треба щадити, коли це не шкодить невинним.

160. Ця влада діяти на власний розсуд заради суспільного блага, незважаючи на норми закону, а іноді навіть проти нього, є тим, що називається *прерогативою*. Оскільки в деяких системах урядування влада законотворення не завжди є постійнодіючою і зазвичай належить надто великій кількості осіб, через що діє надто повільно у справах, де вимагаються швидкі рішення, до того ж ще й немає змоги передбачити наперед всі випадки й потреби, які можуть стосуватися громадськості, а отже, забезпечити для них законодавчу базу чи створити заздалегідь такі закони, які не завдавали б шкоди, при їх виконанні з неухильною суворістю в усіх випадках і стосовно всіх осіб, котрі можуть потрапити під дію закону, – то виконавчій владі надається певна свобода робити за власним вибором багато такого, чого не передбачає закон.

161. Ця влада, поки вона застосовується для блага спільноти й відповідно з повноваженнями та цілями врядування, *безсумнівно, є прерогативою* й ніколи не ставиться під сумнів. Бо ж люди дуже рідко або взагалі ніколи не виявляють прискіпливості чи допитливості в цьому питанні; вони далекі від того, щоб цікавитися *прерогативою*, поки вона певною допустимою мірою використовується для того, для чого призначена, тобто для блага народу, а не відверто проти нього. Та якщо у стосунках між виконавчою владою і народом виникає *сумнів відносно* чогось, що висувається як *прерогатива*, то легко вирішить цей сумнів тенденція використовувати таку *прерогативу* на благо чи на шкоду народові.

162. Неважко зрозуміти, що в часи дитинства урядів, коли спільнотворення кількістю людей не дуже відрізнялися від сімей, вони так само мало відрізнялися від них і кількістю законів. І оскільки правителі були для народу ніби отцями, що наглядали за ними задля їхнього блага, то врядування майже повністю було *прерогативою*. Вистачало кількох встановлених законів, а все інше забезпечувалось розсудливістю та піклуванням правителя. Однак, коли помилка чи лестощі зваблювали слабкого державця використовувати свою владу для приватних цілей, а не для громадського блага, народ став схилитися до того, щоб за допомогою чітко виражених законів визначити межі прерогативи в тих випадках, коли він зазнавав від неї шкоди. Отже, народ відчув необхідність у чітко проголошених *обмеженнях прерогативи* там, де він сам та його предки при ухваленні рішень надавали безмежної свободи мудрості тих державців, які завжди користувалися правом на прерогативу справедливо, тобто лише для блага свого народу.

163. Ось чому той, хто каже, що народ *зазіхає на прерогативу*, коли обмежує певними законами будь-яку частину її, має дуже хибне поняття про врядування. Адже, діючи так, народ не відбирає у державця нічого такого, що б належало йому по праву, він тільки проголошує, що влада, яку він на невизначених умовах передав до його рук чи до рук його предків – для того, щоб вони використовували її на благо народу, – не призначалася, аби її використовували для чогось іншого. Бо метою правління є благо спільноти, і яких би змін заради цієї мети не зазнавала спільнота, вони не можуть бути *зазіханням* на будь-що, оскільки ніхто в системі врядування не має права спрямовувати свої зусилля до іншої мети. А *зазіханням* є лише те, що шкодить або стає на заваді громадському благу. Ті, хто міркує інакше, говорять так, начебто державець має свої, відмінні від блага спільноти інтереси, а не був призначений заради них; а це є корінь та джерело, з яких походять майже всі ті біди та безлад, що трапляються при монархічному прав-

лінні. Й справді, якщо це так, то люди, котрі живуть під владою такого врядування, не можуть вважатися суспільством розумних істот, які ввійшли у спільноту заради взаємного блага, й не вони обрали собі правителів, аби ті охороняли це благо та сприяли йому, а відтак заслуговують, щоб їх розглядали як стадо нижчих істот, що перебувають під владою господаря, який утримує їх та використовує задля власних потреб та вигоди. Якби люди настільки втратили глузд та оскотинилися, що входили б у суспільство на таких засадах, тоді *прерогатива* й справді могла б бути тим, чим дехто хоче її бачити, – деспотичною владою, яка чинить на шкоду народів.

164. Та оскільки неможливо припустити, щоб розумна істота, будучи вільною, поставила себе у підданство до іншого собі ж на шкоду (хоча, коли вона знаходить достойного та мудрого правителя, то, можливо, не вважає ані за потрібне, ані за корисне в усьому встановлювати чіткі обмеження його влади), то *прерогатива* не може бути нічим іншим, як дозволом, що його дає народ своїм правителям робити деякі речі на власний розсуд, коли закон мовчить, а іноді й чинити всупереч букві закону заради громадського блага; і коли це зроблено, народ з цим погоджується. Так само, як добрий державець, котрий пам'ятає про виявлену до нього довіру й піклується про благо свого народу, не може мати занадто великої *прерогативи*, себто права робити благо, так і слабкий та поганий суверен, що претендує на владу, якою, не керуючись законом, користувалися його попередники, як на прерогативу, що належить йому за титулом і яку він може використовувати на свій розсуд, дбаючи про інтереси, відмінні від громадських, дає народові привід заявляти своє право й обмежувати цю владу, яку, поки вона використовувалася для його блага, народ мовчазно допускав.

165. Ось чому той, хто звернеться до *історії Англії*, побачить, що *найбільша* прерогатива завжди була в руках наших наймудріших та найудатніших державців, бо народ, спостерігаючи, що всі їхні дії були спрямовані на громадське благо, не опирався тому, що робилося поза межами закону задля цієї мети, або якщо якась людська слабкість чи помилка (бо ж державці – то лише люди, створені так само, як і інші) виявлялась у деяких невеликих відхиленнях від цієї мети, адже було видно, що в головному їхня діяльність була спрямована не на що інше, як на піклування про громаду. Тому народ мав підстави бути задоволеним цими державцями, незважаючи на те, що вони діяли не за законом або навіть всупереч букві закону, і погоджувався з тим, що вони робили, та без жодного нарікання дозволяв їм розширювати свою *прерогативу* настільки, наскільки ті вважали за потрібне, – роблячи правильний висновок, що вони не чинили нічого такого, що ставало б

на заваді законам [народу], оскільки діяли у повній відповідності із засадами та метою всіх законів – громадським благом.

166. Такі богоподібні державці дійсно володіли певним правом на деспотичну владу – у відповідності з тим аргументом, який доводить, що абсолютна монархія є найкращим урядуванням, оскільки Бог сам править Всесвітом у той самий спосіб; бо такі королі були наділені часткою його мудрості та благодаті. На цьому ґрунтується вислів: “Правління добрих державців завжди було найнебезпечнішим для свобод їхнього народу”. Бо коли їхні наступники, підходячи до справи врядування з іншими думками, зводили дії цих добрих правителів у ранг прецеденту й робили їх мірилом своєї *прерогативи* – так, ніби те, що робилося виключно для блага народу, давало їм, коли вони того захочуть, право чинити шкоду народові, – це часто викликало спротив, а іноді й громадські безпорядки, аж поки народ зміг повернути своє первісне право й домогтися, щоб *прерогативою* не оголошувалося те, що насправді нею ніколи не було, бо ніхто в суспільстві не має права чинити народові шкоду; хоча, можливо, народові було б розумно не встановлювати межі *прерогативи* для тих королів чи правителів, які самі не порушували межі громадського блага. Бо *прерогатива* – то є не що інше, як влада творити громадське благо без правил.

167. Право *скликати парламент* в Англії у тому, що стосується часу, місця й терміну, є, безсумнівно, *прерогативою* короля, але за тієї умови, що вона буде використовуватися задля блага нації, як того вимагатимуть час і обставини. Бо неможливо передбачити наперед, в якому місці буде найкраще зібратися парламентові і в який час; вибір цього залишено виконавчій владі, оскільки це найбільше сприяє громадському благому і найбільше відповідає цілям парламенту.

168. Щодо суті *прерогативи* ставитимуть старе запитання: “Але хто буде суддею, який визначатиме, коли цю владу застосовано правильно?” Я відповідаю: між чинною виконавчою владою, яка має таку прерогативу, і законодавчим органом, який залежить від її волі щодо його скликання, не може бути *на землі* жодного *судді* взагалі, бо не може бути жодного судді між законодавчим органом і народом, якщо виконавчий чи законодавчий орган, отримавши владу в свої руки, має намір поневолити або знищити народ. Народ не має проти цього ніякого іншого засобу – як і в усіх інших випадках, коли він не має судді на землі, – крім як *звернутися до неба*. Адже правителі у своїх спробах вчинити таке використовують владу, якої народ ніколи не вкладав їм до рук (бо неможливо запідозрити народ у згоді на те, щоб хто-небудь правив ним, завдаючи йому шкоди), і, відтак, роблять те, чого вони не мають права робити. Тому, коли група людей чи якась

окрема людина втрачають своє право або щодо них застосовується влада без права і вони не мають до кого звернутись на землі, тоді вони вільні звернутись до неба, якщо вважають, що для цього є досить вагома причина. Ось чому, хоча *народ* не може бути *суддею* – таким, що, за конституцією даного суспільства, має верховну владу призначати та виносити у цьому випадку чинний вирок, – все ж він зберігає, згідно із законом, який передує та перевищує всі позитивні закони людей, те остаточне визначення, яке належить усьому людству, коли немає до кого звернутися на землі, – тобто право судити про те, чи він має справедливу причину звернутися до неба. І цього судження вони втратити не можуть, оскільки це перевищує людську владу – підкорити себе іншому такою мірою, щоб дати йому право знищити себе; Бог і природа ніколи не дозволяють людині настільки занедбати себе, щоб знехтувати власним життям, а оскільки людина не має права позбавити себе життя, то не може й іншому надати таке право. Нехай ніхто не думає, що цим закладається основа для постійного безладу, бо до такого не звертаються доти, доки негаразди не зростуть настільки, що їх починає відчувати більшість, – і тоді всі обтяжені ними і вбачають необхідність у тому, щоб виправити становище. Але виконавчій владі чи мудрим державцям не слід ніколи доводити до такого небезпечного становища, і саме цього їм понад усе необхідно уникати, бо то є найнебезпечніша річ.

Розділ XVI Про завоювання

175. Хоч поява урядів не може мати інших причин, окрім тих, про які було згадано раніше, і *державні устрої* не можуть *бути засновані* на чомусь іншому, тільки на *згоді народу*, однак безладдя, що затопило світ через людське честолюбство, є таким, що в гуркоті війни, яка складає таку велику частину історії людства, на цю *згоду* звертається мало уваги. Ось чому багато хто плутає силу зброї зі згодою народу та вважає завоювання однією з першопричин виникнення врядування. Але *завоювання* таке ж далеке від початків будь-якого врядування, як руйнація будинку далека від побудови нового на тому самому місці. Дійсно, завоювання часто прокладає шлях для нової структури спільнотворення – через знищення попередньої. Втім, без згоди народу воно ніколи не зведе нової структури.

176. *Агресор*, що ставить себе у стан війни з іншим і *несправедливо зазіхає* на права іншої людини, *ніколи не зможе* шляхом такої несправедливої війни *домогтися юрисдикції над підкореним*. З цим легко погодиться кожен, хто не вважає, ніби грабіжники та пірати мають

право на владу над усіма, кого в них вистачить сили підкорити, або що люди зв'язані обіцянками, вирваними незаконною силою. Якщо в мій дім увірветься грабіжник і, приставивши мені до горла кинджал, примусить мене скріпити печаткою документ, у якому я зобов'язуюся передати йому мій маєток, то хіба це дасть йому якесь право? Саме таке право, добуте мечем, має *неправедний завойовник*, який силою змушує мене до покори. Кривда і злочин залишаються кривдою та злочином і тоді, коли вони вчинені вінценосцем, і тоді, коли їх вчинить дрібний негідник. Титул зловмисника та кількість його прибічників не змінюють характеру злочину, але обтяжують його. Єдина різниця полягає в тому, що великі розбійники карають дрібних, щоб тримати їх у покорі, а великих нагороджують лаврами та тріумфами, бо вони – занадто могутні для слабких рук правосуддя цього світу й самі наділені владою карати злодіїв. Що ж я можу вдіяти супроти розбійника, що вдерся у мій дім? *Звернутися до закону по правосуддя?* А якщо мені відмовлено у правосудді, або мене скалічено, і я не в змозі поворухнутися, або пограбовано, і я не маю коштів, щоб звернутися до правосуддя? Якщо Господь не дав мені жодної можливості знайти засоби для здійснення правосуддя, то мені не залишається нічого іншого, крім терпіння. Зате мій син, коли буде спроможний, шукатиме підтримки у законі, який відмовив мені; він сам чи його син зможе поновити свою *супліку* і, зрештою, поверне своє право. Але підкорені та їхні діти не мають на землі ні суду, ні судді, до якого вони могли б звернутися. І тоді вони можуть *звернутися*, як то зробив *Іфтах, до неба* і не вгавати зі своєю скаргою, аж доки не відновлять природженого права своїх предків, яке полягало в тому, щоб мати такий законодавчий орган, який більшість схвалила б та вільно визнала. Якщо ж на це скажуть, що таке спричинило б нескінченні заворушення, то я відповім: не більші, ніж спричиняє правосуддя – тоді, коли воно доступне всім, хто до нього звертається. Той, хто даремно нападає на свого сусіда, зазнає покарання судовим рішенням. А той, хто *звертається до неба*, мусить бути впевненим, що право – на його боці, до того ж право, яке варте турбот і витрат, пов'язаних із цим зверненням; бо він відповідатиме перед трибуналом, який неможливо обманути і який напевно відплатить кожному за кривди, завдані ним товаришам по підданству, тобто будь-кому з людей. З цього чітко видно, що *завойовник у несправедливій війні не може отримати права на покору й послух завойованих*.

177. Припустімо, однак, що перемога – на праведному боці, й розглянемо становище *переможця у справедливій війні* та подивимось, яку він отримує владу і над ким.

По-перше, він не отримує завдяки своєму завоюванню влади над тими, хто воював разом із ним. Це – безсумнівно. Ті, хто бився на його боці, не повинні зазнати втрат від цього завоювання і мають принаймні залишатися, як і раніше, вільними людьми. Найчастіше вони несуть службу за домовленістю і на тих засадах, що разом зі своїм командувачем ділитимуть [завойоване] і матимуть можливість скористатися частиною здобичі та іншими перевагами, що супроводжують переможний меч, або хоча б отримають частину підкореної країни. І народ-завойовник не стане, я сподіваюся, рабом через завоювання й не носитиме свої лаври лише для того, щоб показати, що він є жертвою триумфу свого вождя. Ті, хто засновує абсолютну монархію на праві меча, роблять зі своїх героїв – засновників таких монархій – страшених горло-різів і забувають, що з ними були офіцери та солдати, які билися на їхньому боці у переможних битвах чи допомагали їм у підкоренні ворогів та ділили з ними володіння завойованих країн. Дехто вважає, що англійська монархія заснована під час норманського завоювання, і через це наші королі мають право на абсолютну владу. Якби це було так (а історія свідчить про інше) і якби навіть Вільгельм мав право вести війну на цьому острові, то все одно його панування, досягнуте завдяки завоюванню, поширювалося б лише на саксів і бритів, які були тоді мешканцями цієї країни. Нормани, які прийшли з ним і допомагали завойовникові, та всі їхні нащадки – є люди вільні, вони не стали підданими внаслідок завоювання, яку б владу воно не принесло. І якщо я чи будь-хто станемо претендувати на свободу, оскільки виводимо свій рід від них, то дуже важко буде довести протилежне; і зрозуміло, що закон, який не робить різниці між одним і другим, не передбачає, що має бути хоч якась різниця в їхній свободі чи привілеях.

178. Але припустімо, хоча таке й рідко трапляється, що завойовники та завойовані так і не злилися в один народ, не підлягали одним і тим самим законам і не користувалися однаковою свободою. Погляньмо тепер, яку владу законний завойовник має над підкореними; я переконаний, що ця влада є суто деспотичною. Він має абсолютну владу над життям тих, хто через несправедливу війну його втратив, але він не має влади над життями чи майном тих, хто не брав участі у війні, й навіть над володіннями тих, хто таки брав у ній участь.

179. По-друге, я стверджую, що завойовник не отримує жодної влади, окрім влади над тими, хто дійсно допомагав його ворогам чи погоджувався з несправедливим застосуванням проти нього сили. Оскільки народ не давав своїм правителям влади чинити неправедні дії, як, наприклад, вести несправедливу війну (бо він сам ніколи не мав такої влади), то його не можна вважати винним у насильстві та

кривді, які чиняться у несправедливій війні, більшою мірою, ніж він насправді сприяв цьому; не можна також винуватити народ у насильстві чи утисках, яких його правителі завдавали своєму народові чи будь-чийм підданам, бо він однаково не уповноважував їх ні на те, ні на інше. Щоправда, завойовники рідко переймаються подібними розрізненнями, натомість залюбки допускають, щоб у сум'ятті війни все змішалось до купи; але це не відмінняє права. Адже влада завойовника над життями підкорених існує лише тому, що він вдався до сили, аби чинити чи підтримувати несправедливість, і він може мати владу лише над тими, хто брав участь у цьому застосуванні сили, решта людей – не винні; і він має не більше права на владу над тими людьми цієї країни, які не завдали йому шкоди й, таким чином, не втратили свого життя, ніж над будь-ким іншим, хто жив з ним у злагоді й не чинив нічого шкідливого чи провокативного.

180. *По-третє, влада, яку завойовник отримує над тими, кого він долає у справедливій війні, є абсолютно деспотичною:* він має абсолютну владу над життям тих, хто, поставивши себе у стан війни, втратив своє життя; але він не отримує таким чином права і влади над їхнім майном. Я не сумніваюся, що з першого погляду ця доктрина видаватиметься дивною, бо вона повністю суперечить тому, що практикується у світі. Немає нічого звичайнішого за те, щоб у розмові про володіння країнами сказати, що ось така країна її завоювала, неначе завоювання само по собі дає право на володіння. Однак треба зважити на те, і ми це бачимо скрізь, що сильні та могутні рідко керуються у своїх діях правом, хоча одним із проявів покори завойованих є те, що вони не протестують проти умов, окреслених для них переможним мечем.

181. Хоча для кожної війни характерне складне переплетіння насильства й матеріальних втрат і агресор рідко коли не завдає шкоди майну, використовуючи силу по відношенню до тих осіб, проти яких він воює, однак тільки використання сили ставить людину у стан війни. Бо незалежно від того, чи агресор завдає шкоди за допомогою сили, чи, завдавши її обманним шляхом, відмовляється компенсувати її й силоміць утримує захоплене (а це те саме, що з самого початку завдати шкоди за допомогою сили), саме несправедливе використання сили спричиняє війну. Бо той, хто вдерся у мій дім і силоміць виштовхнув мене за двері або ж, опинившись у моєму домі мирним шляхом, не пускає мене до власної домівки, – в обох випадках фактично робить одне й те саме. Припустімо, ми перебуваємо в такому стані, що не маємо спільного судді на землі, до якого я можу звернутися і якому

ми обидва зобов'язані коритися; бо саме про такий випадок я зараз веду мову. У цьому випадку саме *несправедливе використання сили ставить людину у стан війни* з іншим, і таким чином той, хто винен у цьому, втрачає право на своє життя. Бо, зрікшись розуму, який є правилом співжиття між людиною і людиною, та використовуючи силу, подібно до звірів, він підлягає знищенню тими, проти кого ця сила спрямована, як будь-який дикий хижий звір, небезпечний для життя людини.

182. Принагідно зауважимо, що за хибні вчинки батька не несуть відповідальності його діти, які можуть бути розумними й миролюбними, незважаючи на батькову брутальність та несправедливість, тобто батько за свої хибні вчинки та насильство може розплачуватися лише власним життям, не роблячи причетними дітей до своєї провини чи загибелі. Його майно, яке природа, прагнучи, наскільки це можливо, зберегти все людство, зробила власністю дітей, аби вберегти їх від загибелі, все ще належить його дітям. Бо якщо, за припущенням, вони не брали участі у війні, – чи то через свій дитячий вік, чи через відсутність, або через те, що таким був їхній вибір, – то вони не скоїли нічого, щоб втратити це майно; і *завойовник не має жодного права* відібрати його в них, обґрунтовуючи своє право тим, що він підкорив того, хто намагався силою його знищити; хоча, можливо, деякі права на це майно він має, щоб відшкодувати збитки, завдані йому війною, та через захист свого права, і ми ще побачимо далі, наскільки це поширюється на майно завойованих. Отже, той, *як завойовник, має право на особу людини*, яке полягає в тому, що, за бажанням, він може знищити її, *не має*, однак, через це права на володіння та користування її майном. Бо саме брутальна сила, застосована агресором, дає його супротивникові право позбавити його життя і знищити на свій розсуд, як шкідливу тварину, але тільки завдана шкода дає йому право на майно іншої людини. Хоч я можу вбити злодія, що напав на мене на широкій дорозі, однак я не можу (хоча це й видається меншою карою) відібрати в нього гроші й відпустити його: з мого боку це також було б пограбуванням. Застосування сили та стан війни, у який він себе поставив, можуть примусити його заплатити своїм життям, але не дають мені права на його майно. Отже, *право, отримане внаслідок завоювання, поширюється лише на життя тих, хто брав участь у війні, а не на їхнє майно*, хіба що для компенсації за завдані збитки й воєнні витрати, та при цьому, однак, зберігаються права невинних дружин і дітей.

183. Припустімо, що справедливість цілком на боці *завойовника*, і все одно він *не має права* захопити більше, ніж втрачає переможений; життя переможеного залежить від милості переможця, і його послуги та майно останній може привласнити як компенсацію за зазнану шко-

ду; але він не може взяти майно дружини та дітей переможеного; вони теж мають право на майно, яким той користувався, і свою частку в маєтку, яким він володів. Наприклад, я у стані природи (а всі спільнотворення перебувають у стані природи по відношенню одне до одного) завдав шкоди іншій людині й відмовляюся задовольнити її вимоги про відшкодування; це призводить до стану війни, коли я силою захищаю те, що отримав несправедливим шляхом, і це робить мене агресором. Мене завойовано; моє життя справді, як поставлене на кін, залежить від милості переможця, але ж не життя моєї дружини чи дітей. Вони не вели війни й не сприяли їй. Я не міг розплачуватись їхнім життям, вони не належать мені, щоб я міг ними розплачуватися. Моя дружина має частку в моєму маєтку, і цією часткою я також не міг розплачуватися. І мої діти також, будучи народженими від мене, мають право на те, щоб я утримував їх своїм трудом або ж забезпечував їхні потреби. Тоді постає така ситуація: завойовник має право на компенсацію за збитки, яких він зазнав, але діти також мають право на маєток їхнього батька для підтримання свого життя; що ж стосується частки дружини, то також; незалежно від того, чи має вона право на неї завдяки власному труду, чи завдяки договору, зрозуміло, що її чоловік не міг розплатитися тим, що належало їй. Як треба вчинити у цьому випадку? Відповідаю: з основного закону природи, який полягає в тому, що все, що тільки можна, слід зберегти, впливає: коли майна недостатньо, аби *задовольнити* обидві сторони, тобто *втрати завойовника* та потреби дітей, той, хто має всього достатньо, може відмовитися від чогось, не отримуючи, таким чином, повної компенсації, і поступитися нагальному та першочерговому праву тих, кому без цього загрожує загибель.

184. Але припустімо, що *втрати* та *шкода*, пов'язані з *війною*, мають бути компенсовані завойовникові до останнього фартинга, і що діти переможеного, втративши все майно свого батька, будуть полишені на голод і смерть; все ж відшкодування, яке у даному випадку отримає завойовник, навряд чи дасть йому *право на яку-небудь країну, яку він завоює*. Бо збитки, завдані війною, навряд чи зрівняються за вартістю з будь-якою значною ділянкою землі у будь-якій частині світу, де вся земля перебуває у чиємусь володінні й жодна її частина не залишається необробленою. І якщо я не забрав землю завойовника, чого зробити, як переможений, я ніяк не міг би, то навряд чи якась інша шкода, завдана йому мною, може дорівнювати цінності моєї землі, якщо припустити, що вона так само гарно оброблена і її розміри близькі до розмірів тієї його землі, якій я завдав шкоди. Знищення річного чи дворічного врожаю є найбільшою шкодою (бо вона рідко ся-

гає розмірів чотири- п'ятирічного врожаю). Що ж стосується грошей і подібних багатств та скарбів, які відібрано в переможеного, то вони не є природними продуктами, а мають лише фантастичну, уявну вартість: нічого такого природа їм не надала; згідно з її мірилом, вони мають не більшу цінність, ніж вампомпеке *американських індіанців* для *європейського* державця, чи, в минулі часи, срібні *європейські* гроші для *індіанця*. Продукт п'яти років з ділянки не дорівнює за своєю цінністю вічному спадковому володінню *землею* там, де вона вся перебуває у чиємусь володінні й де жодна частина її не залишається необробленою, щоб її міг узяти той, чиї права на володіння нерухомістю було порушено. І це легко довести: якщо не враховувати уявну цінність грошей, то диспропорція [між розміром завданої шкоди і вартістю землі] перевищить пропорцію п'яти до п'ятисот. Водночас там, де *землі* є більше, ніж мають і використовують її мешканці, і де кожному вільно використовувати необроблену землю, – піврічний продукт є ціннішим за спадкове володіння; але там завойовники не дуже поспішають заволодіти *землями переможених*. Отже, ніяка шкода, якої зазнають люди одне від одного у стані природи (а в такому стані перебувають між собою всі державці та уряди), не може дати завойовникові влади позбавити власності нащадків переможених та відібрати їхній спадок, який мусить належати їм та їхнім нащадкам в усіх поколіннях. Насправді завойовник буде схильним вважати себе господарем, а підкорені саме через своє становище не в змозі будуть відстоювати своє право. Та якщо навіть так, це все одно не дає ніякого іншого права, окрім того, яке гола сила дає сильнішому над слабшим. А на таких засадах найсильніший завжди буде мати право на все, що йому заманеться захопити.

185. Над тими ж, хто став на його бік у війні, і над тими мешканцями підкореної країни, які не чинили йому опору, і навіть над нащадками тих, хто чинив йому опір, завойовникові, хай і в справедливій війні, *його завоювання не дає права повелівати*; всі вони вільні від будь-якої підлеглості щодо нього, і якщо їхній попередній уряд розпущено, то вони мають право створити собі новий.

186. І справді, завойовник силоміць, приставивши меч їм до грудей, примушує їх схилитися перед його вимогами й підкоритися такому уряду, який він дозволить їм мати; але питання полягає в тому, яке право він має так чинити? Якщо буде сказано, що вони підкоряються за власною згодою, тоді допускається, що їхня *згода є необхідною, аби надати завойовникові право* на те, щоб *правити* ними. Залишається тільки з'ясувати, чи можуть *обіцянки, здобуті силою* без права, вважатися за згоду, і *наскільки вони зобов'язують*. На це я скажу, що вони *зовсім не зобов'язують*, бо що б не отримав від мене хтось завдяки

силі, в мене на це продовжує залишатися право, і він зобов'язаний негайно мені це повернути. Той, хто силою забирає в мене коня, мусить негайно повернути його, і я все ще маю право забрати його назад. На тих самих підставах той, хто *силою вирвав* у мене *обіцянку*, мусить негайно повернути її, тобто звільнити мене від цього зобов'язання, інакше я можу повернути її сам, вирішивши, буду я чи не буду цієї обіцянки дотримуватись. Адже закон природи, накладаючи на мене зобов'язання лише за тими правилами, які є природними настановами, не може мене до чогось зобов'язати через порушення цих правил, а саме це й відбувається, коли в мене виривають що-небудь силою. Ніщо не зміниться й тоді, коли сказати: “Я даю *обіцянку*”; це не більше вибачає силу й не більше обходить право, ніж коли я дістаю з власної кишені й віддаю свій гаманець грабіжникові, який вимагає його, приставивши мені до грудей пістоля.

187. З усього цього випливає, що *врядування*, яке *завойовник* нав'язав силою підкореним, вести війну проти яких він не мав права, чи тим, хто не воював проти нього у війні, вести яку він мав право, *не накладає* ні на тих, ні на тих *жодних зобов'язань*.

188. Але припустімо, що всі люди в цій спільноті, як члени одного й того самого політичного організму, всі разом брали участь у несправедливій війні, в якій їх було підкорено, і тепер їхні життя залежать від милості переможця.

189. Я стверджую, що це не стосується їхніх неповнолітніх дітей. Оскільки батько сам не має влади над життям чи свободою своїх дітей, то й ніякі його дії не в змозі їх цього позбавити. Тож, незважаючи на все, що може трапитися з батьками, діти є вільними людьми, й абсолютна влада *завойовника* простягається не далі, ніж на особи підкорених ним людей, і вмирає разом із ними; навіть якщо він правитиме ними як рабами, що перебувають у його абсолютній, деспотичній владі, він *не матиме* такого *права панування над їхніми дітьми*. І що б він не примушував їх говорити чи робити, він не в стані здобути над ними влади, окрім як з їхньої власної згоди; і він не матиме законних повноважень, доки не вибір, а сила змушує їх до покори.

190. Кожна людина від народження має подвійне право: *по-перше*, вона *володіє правом свободи своєї особи*, над якою ніхто інший не має влади, і лише сама ця людина має право вільно розпоряджатися собою; *по-друге*, в неї є *право успадковувати* зі своїми братами – раніше за будь-кого іншого – майно свого батька.

191. Згідно з першим із них, людина *за природою є вільною* від покори будь-якому урядові, хоча б і народилася у місці, яке перебуває під його юрисдикцією. Але, якщо вона не визнає законного уряду кра-

їни, де народилася, вона мусить також зректися права, яке належить їй за законами цієї країни, та володінь, успадкованих від предків, якщо цей уряд створений за їхньою згодою.

192. Згідно з другим, *мешканці* будь-якої країни, які походять і отримують право на свої маєтки від тих, хто був підкорений і кому нав'язали уряд силою, проти їхньої вільної згоди, *зберігають право на володіння своїх предків* , хоча й не дають вільної згоди на врядування, жорсткі умови якого були силою нав'язані володарям цієї країни. Оскільки перший *завойовник ніколи не мав права на цю землю* , то люди, які є нащадками або вважають себе нащадками тих, кого силою примусили підкоритися ярму нав'язаного уряду, завжди мають право скинути це ярмо й звільнитися від узурпації чи тиранії, які приніс їм меч, аж поки їхні правителі не створять для них таку структуру врядування, на яку вони погодяться з охотою та за власним вибором. Хто сумніватиметься в тому, що грецькі християни, нащадки давніх володарів цієї країни, можуть по праву скинути турецьке ярмо, під яким вони так довго стогнуть, щойно матимуть для цього силу? Бо ніякий уряд не може мати права на покору з боку людей, які не дали на це добровільної згоди; а припустити, щоб вони таке коли-небудь зробили, не можна доти, доки вони не набудуть стану повної свободи обирати свій уряд і своїх правителів, або хоча б доки вони не матимуть таких постійних законів, на які вони самі або їхні представники дали свою добровільну згоду, а також доки їм не буде дозволено мати певну власність, а це означає, що вони стануть власниками того, що вони мають, і ніхто без їхньої згоди не зможе забрати хоч яку частку цього майна, без чого люди за будь-якого врядування не перебувають у стані вільних людей, а є справжніми рабами під силою війни.

193. Та навіть якщо припустити, що *завойовник* у справедливій війні дістає право на маєтність переможених, так само як і владу над їхніми особами, – а зрозуміло, що жодного з цього він *не має* , – то при подальшому врядуванні нічого схожого на *абсолютну владу* з цього ще не випливає. Адже нащадки переможених, яким завойовник надає маєтки та володіння, аби вони жили в його країні (без чого вона не матиме жодної цінності), всі є вільними людьми, й тому все, що він їм надає, стає на певних засадах їхньою *власністю* , природа якої полягає в тому, що *без згоди людини* те, чим вона володіє, *не можна в неї відібрати* .

194. Згідно з природженим правом, їхні *особи є вільними* , й їхня *власність* , незалежно від обсягу, є *їхньою і перебуває у їхньому повному розпорядженні* ; інакше вона не є власністю. Припустімо тепер, що завойовник дає одній людині тисячу акрів, їй та її спадкоємцям *навічно* ; іншій людині він здає в оренду тисячу акрів *довічно* , з розрахунку

орендної плати 50 фунтів стерлінгів чи 500 фунтів стерлінгів *за рік*. Хіба, за умови сплати вказаної орендної плати, не має одна з них права на свою тисячу акрів навечно, а інша – довічно? І хіба не дістає довічний орендар у *власність* усе, що він отримує понад орендну плату завдяки своєму труду та працьовитості протягом вказаного терміну, якщо, припустімо, це перевищить орендну плату вдвічі? Хіба можна твердити, що король чи завойовник після свого пожалування може, спираючись на свою владу завойовника, відібрати всю землю чи певну частину у спадкоємців тієї чи тієї людини за її життя, якщо та сплачує орендну плату? Чи хіба може він відібрати за власною прихмою у кого-небудь з них майно або гроші, які вони нажили з цієї землі? Якщо він здатен це зробити, тоді всі вільні та добровільні *договори* у світі припиняються і стають недійсними; тоді досить застосування певної сили, аби їх розірвати; і всі *пожалування* та *обіцянки людей, які стоять при владі*, – то лише глузування й обман. Бо що може бути підступнішим, ніж сказати: “Я даю це вам і вашим дітям навечно”, – до того ж сказати це найпереконливіше і найурочистіше, а подумки вважати, що я маю право, якщо забажаю, відібрати це у вас завтра?

195. Я не буду обговорювати зараз, чи становлять державці виняток щодо законів своєї країни; але в чому я переконаний, так це в тому, що вони мають підкорятися законам Бога і природи. Ніхто, жодна влада не може звільнити їх від зобов’язань, які накладає цей вічний закон. Зобов’язання ці настільки великі й настільки сильні, що у випадку *обіцянок* ними може бути зв’язана сама Всемогутність. *Пожалування, обіцянки та присягання – це узи, котрі стримують Всемогутнього*, хоч би що деякі лестуни говорили державцям цього світу, котрі всі разом, з усіма своїми народами на додачу, у порівнянні з великим Богом – лише крапля в морі чи пилінка на терезах, незначне ніщо!

196. Якщо коротко, то *стан справ у випадку завоювання* можна викласти так: завойовник, якщо його діло є справедливим, має деспотичну владу над особами всіх тих, хто дієво допомагав та брав участь у війні проти нього; він має також право на відшкодування зазнаної ним шкоди та витрат на війну коштом їхнього труда та маєтності, але без утиску прав будь-кого іншого. Над рештою людей, якщо там були такі, що не згоджувалися на війну, а також над дітьми самих полонених, так само, як і над майном тих і тих, він не має влади; й, отже, ні *законного права панувати* над ними, ні [можливості] передати це право своїм нащадкам *завоювання як таке* дати йому не може; тому, якщо він зазіхає на чийсь майно, то він є агресором і, таким чином, ставить

себе у стан війни з ними; і ні він сам, ні будь-хто з його наступників не має більшого права на володарювання, ніж *данці Хінгар* чи *Хубба*, коли прийшли в *Англію*, чи *Спартак*, якби завоював *Італію*; а це означає, що, як тільки Бог надасть тим, хто перебуває у покорі до них, сміливості та нагоди, їхнє ярмо буде скинуто. Так, незважаючи на те право, яке мали на *Юдею* завдяки мечу царі *Асирії*, Бог допоміг *Єзекії* скинути панування цієї завойовницької імперії. “І був Господь із ним, – у всьому, куди він ходив, він мав поведження. І збунтувався він на асирійського царя, і не служив йому” (2 Цар., 18, 7). Звідси зрозуміло, що скинути владу, встановлену над ким-небудь не правом, а силою, хоч би це й називалося *бунтом*, все ж не є злочином перед лицем Господа, а саме тим, що він дозволяє і схвалює, нехай навіть на заваді цьому стояли добуті силою обіцянки й угоди. Бо для будь-кого, хто уважно читає історію *Ахаза* та *Єзекії*, дуже ймовірним є, що *асирійці* підкорили *Ахаза* й усунули його, а *Єзекію* зробили царем за життя його батька, і що *Єзекія* за домовленістю виявляв до нього пошану й увесь цей час сплачував йому данину.

Розділ XVII Про узурпацію

197. Так само як завоювання можна назвати іноземною узурпацією, так і *узурпацію* можна розглядати, як певного роду внутрішнє завоювання, з тією різницею, що узурпатор ніколи не може мати на своєму боці права, бо *узурпація* – це коли хтось *входить у володіння тим, на що має право інший*. Узурпація як така являє собою зміну лише осіб, а не форм і не правил урядування: бо якщо узурпатор поширює свою владу поза межі того, що по праву належало законним державцям чи правителям спільнотворення, то це означає, що до узурпації додається *тиранія*.

198. В усіх законних урядах призначення осіб на посади, пов’язані з обов’язками врядування, – це така ж природна та необхідна складова частина їх, як і сама форма врядування, і є тим, що з самого початку встановлено народом. Звідси випливає, що всі спільнотворення з усталеною формою врядування мають певні правила щодо призначення тих, хто мусить взяти на себе якусь частку громадських повноважень, та узвичаєні методи передачі їм відповідного права. Схоже, що анархії взагалі не пристало мати будь-яку форму врядування, або ж слід погодитися з тим, що це буде монархічна форма, однак вона не вказує, яким чином можна визначити особу, котра одержить владу і стане монархом. Той, хто використовує хоч яку частку влади іншим чином, ніж це ви-

значено законами спільноти, навіть коли при цьому форма спільнотворення зберігається, не має права на те, щоб йому корилися, оскільки він не є тією особою, яку призначили закони, а отже, – і тією особою, на яку дав згоду народ. Ані такий *узурпатор*, ані будь-хто з його наступників ніколи не матимуть права на владу доти, доки народ не зможе вільно висловити свою згоду й доки він дійсно не дасть її на те, щоб дозволити й утвердити владу того, хто досі цю владу узурпував.

Розділ XVIII

Про тиранію

199. Якщо узурпація – це захоплення влади, на яку має право інший, то *тиранія* – це *розпорядження владою поза правом*, на що не може мати права ніхто. І це – розпорядження владою, яку хтось має у своїх руках, не для блага тих, хто їй підлягає, а задля своєї приватної окремої вигоди, коли правитель, хоч би який він мав титул, ставить за правило не закон, а свою волю; і його накази та дії спрямовані не на збереження власності народу, а на задоволення свого честолюбства, мстивості, жадоби чи якоїсь іншої непогамовної пристрасті.

200. Коли хтось піддасть сумніву істинність чи розважливість сказаного через те, що воно виходить з-під сумнівного пера підданого, то, я сподіваюсь, авторитет короля зробить це для нього прийнятнішим. 1603 року король *Яків I* у своїй промові до парламенту висловився так: “Я завжди при створенні добрих законів і конституцій надаватиму перевагу благові народу і всієї держави перед будь-якими своїми приватними цілями. Я завжди вважав добробут і благо держави своїм найбільшим набутком і блаженством у цьому світі; саме цим законний король чітко відрізняється від тирана. Я повною мірою визнаю, що особлива і найістотніша відмінність між правочинним королем і тираном-узурпатором полягає в тому, що, тимчасом як погордливий і честолюбний тиран вважає, що його королівство та народ призначені лише для задоволення його бажань і непомірних апетитів, праведний і справедливий король, навпаки, визнає своїм призначенням забезпечення благополуччя народу та захист його власності”. І 1609 року у своїй промові до парламенту він знову про це говорить: “КОРОЛЬ зв’язує себе подвійною клятвою про дотримання основних законів свого королівства. Мовчазно, оскільки, будучи королем, він зобов’язаний охороняти і народ, і закони королівства, та вголос, складаючи присягу під час своєї коронації; так само кожен законний король в облаштованому королівстві зобов’язаний дотримуватися угоди, укладеної зі своїм народом за допомогою законів про створення урядової структури, узгодженої з народом, подібно до того договору, який Бог уклав з Ноем після потопу:

“Надалі, по всі дні землі сівба та жнива, і холоднеча та спека, і літо й зима, і день та ніч – не припиняться!” Ось чому король, який править в облаштованому королівстві, варто йому відмовитись правити згідно зі своїми законами, – перестає бути королем і вироджується у тирана”. І трохи далі: “Тому всі королі, які не стали ні тиранами, ні відступниками, охоче обмежать себе дією своїх законів. А ті, що підбурюють їх до противного і діють як проти них, так і проти держави, – суть мерзенні тварюки та гадини”. Ось як досвідчений король, котрий добре розумів сутність речей, з’ясовує відмінність між *королем* і *тираном*, яка полягає лише в тому, що один робить закони межами своєї влади, а благо громади – метою свого врядування, а інший примушує все навколо поступитися своїй волі та бажанням.

201. Було б помилкою вважати, що ця вада властива лише монархіям; інші форми врядування підвладні їй так само. Скрізь, де влада, вкладена до чийхось рук з метою врядування і збереження власності людей, застосовується для інших цілей та використовується для того, щоб розорити, занапастити чи підкорити народ деспотичному і безладному правлінню тих, хто має цю владу, – там вона одразу переростає в *тиранію*, незалежно від того, чи розпоряджається нею таким чином хтось один, чи таких є багато. Ми читаємо про тридцятьох тиранів в *Афінах* і те ж саме – про одного у *Сиракузах*; і нестерпне панування *децемвірів* у Римі аніскілочки не було кращим.

202. *Де закінчується закон, там починається тиранія*, якщо порушення закону завдає кривди людині. І коли той, хто стоїть при владі, перевищує надані йому законом повноваження й використовує силу, яка є в його розпорядженні, щоб вчинити по відношенню до підданого таке, чого закон не дозволяє, то він при цьому перестає бути посадовою особою, і, оскільки він діє без законних підстав, йому можна чинити опір, як і будь-якій іншій людині, яка, застосовуючи силу, посягає на права громадянина. Це визнається справедливим щодо нижчих посадових осіб. Тому, хто має повноваження схопити мене на вулиці, я можу чинити опір як злодію та грабіжнику; так само й коли він намагатиметься вдертись у мій дім, аби виконати наданий йому припис, – незважаючи на те, що я знаю, що він має ордер і такі юридичні повноваження, які дають йому право арештувати мене поза моїм домом. І я б дуже хотів дізнатися, чому це не повинно стосуватися вищих посадових осіб так само, як це стосується нижчих. Хіба це справедливо, щоб старший брат, який володіє найбільшою часткою батькового маєтку, мав через це право забрати будь-яку частку в своїх молодших братів? Або щоб багатій, який володіє цілим селом, через це мав право захопити, коли йому заманеться, будиночок і сад свого бідного сусіда?

Якщо людина на законних підставах має велику владу та багатства, що значно перевищують те, чим володіє переважна більшість синів *Адама*, то це ще далеко не привід, а тим більше не підстава для грабування та пригнічування, чим, власне, і є неправочинне завдання шкоди іншому; навпаки, це великою мірою обтяжує провину. Бо вища посадова особа має не більше права перевищувати межі своїх повноважень, ніж нижча; й це не більше дозволяється королеві, ніж констеблю. Це навіть гірше, коли стосується першого, – через те що на нього покладено більшу довіру, він уже отримав набагато більшу частку, ніж решта його братів, і вважається, що завдяки перевагам своєї освіти, роду занять та своїм радникам він краще знає міру справедливого та несправедливого.

203. Але хіба можна *чинити опір наказам державця*? Хіба можна чинити йому опір щоразу, коли хто-небудь відчує себе ображеним і йому, можливо, тільки здаватиметься, що з ним вчинили не за законом? Це розладнає і зруйнує будь-який політичний устрій, і, замість урядування та порядку, не залишиться нічого, крім анархії та сум'яття.

204. На це я відповідаю, що *силу слід протиставляти* лише несправедливій та незаконній *силі*; той, хто чинить опір у будь-якому іншому випадку, накликає на себе справедливий осуд Бога і людей; і тому жодної небезпеки чи сум'яття, як то часто припускають, з цього не буде, бо:

205. *По-перше*, у деяких країнах особа державця за законом є священною; і, таким чином, хоч би що він наказав чи вчинив, його особа залишається поза всілякими підозрами чи примусом; до неї не можна застосовувати ні силу, ні будь-який юридичний контроль чи осуд. І все ж дозволено чинити опір незаконним діям нижчої посадової особи чи інших уповноважених державця. Інша річ, коли він сам, поставивши себе, фактично, в етап війни зі своїм народом, розпустить уряд і залишить народів лише той спосіб захисту, який належить кожному у стані природи. І хто може сказати, до чого призведе такий стан речей? Сусіднє королівство дало світові дивний приклад. В усіх інших випадках *святість* особи державця *звільняє його від усіх незручностей*, завдяки чому він, поки стоїть уряд, захищений від усілякого насильства та шкоди, так що годі й шукати розумнішого устрою, [ніж монархія]. Навряд чи державець здатен часто завдати шкоди особисто, та й розмір такої шкоди не буде надто великим; не в змозі він також своєю особистою силою ні руйнувати закони, ні пригнічувати основну масу народу; якщо ж якийсь державець виявить таку слабкість і злу вдачу й запрагне цього, тоді шкода від окремих зловживань, які можуть мати місце у випадку, коли трон посідає невірноважений державець, достатньою мірою врівноважується миром у країні та безпекою вряду-

вання в особі головного посадовця, і, таким чином, небезпека усувається; для маси народу безпечніше, щоб іноді наражалося на небезпеку невелике число приватних осіб, ніж щоб голову держави можна було легко й за найменшої нагоди ставити під удар.

206. *По-друге*, цей привілей, належний лише королівській особі, не заважає тому, щоб піддавалися сумніву та зустрічали опір дії тих, хто неправедно використовує силу, хоча б вони й посилялися на королівські санкції, втім, не підкріплені законом. Це є очевидним у випадку, коли той, хто має королівський наказ арештувати людину й у кого є для цього всі повноваження, надані королем, не може, однак, аби виконати цей наказ, вдертися у приватне житло, так само як це повеління короля є неправочинним у певні дні й у певних місцях, хоча в отриманому ним розпорядженні не йдеться про існування подібних винятків; але це і є ті обмеження, що накладаються законом, і якщо виконавець їх порушує, то королівське доручення не стане цьому виправданням. Оскільки король отримує свої повноваження лише за законом, він не може уповноважити будь-кого діяти супроти закону або ж виправдати подібні дії тим, що він дав відповідне розпорядження. *Доручення чи наказ будь-якої посадової особи, який вона дала, не маючи на це повноважень*, так само *недійсний* і незначущий, як і наданий будь-якою приватною особою. Різниця між ними полягає в тому, що посадова особа має певну владу у певних межах і для певних цілей, а приватна особа не має її зовсім. Бо право діяти дає не *доручення*, а *влада*; але *жодна влада не може бути скерована проти законів*. Незважаючи на опір, і особа короля, і влада залишаються у безпеці, й, таким чином, *не існує загрози ні для правителя, ні для врядування*.

207. *По-третє*, припустімо, що існує врядування, за якого особа головного посадовця не є такою священною; все ж *доктрина* про законність *опору* будь-якому незаконному застосуванню ним влади за будь-якої незначної нагоди не загрожуватиме йому особисто і не *розхитуватиме врядування*. Адже там, де можна прийти на захист скривдженій стороні та, звернувшись до закону, відшкодувати завдану їй шкоду, не може бути приводу для застосування сили, яку слід використовувати тільки тоді, коли людині перешкоджають звернутися до закону. Бо лише сила, яка не дає можливості для такого звернення, може вважатися ворожою силою. І лише така *сила ставить* того, хто її застосовує, у *стан війни* і робить опір йому законним. Нападник на широкій дорозі з мечем у руці вимагає у мене гаманець, коли, можливо, я не маю в кишені й 12 пенсів; цю людину я можу законно вбити. Іншому я дав потримати 100 фунтів стерлінгів на час, поки зйду з коня, а коли я знову сів верхи, він відмовився їх мені віддати; коли ж я

спробував повернути їх собі, він витяг меча, аби силою утримати привласнені гроші. Шкода, якої мені завдає ця людина, у сто, а може, й у тисячу разів більша від тієї, що її, можливо, мала намір завдати перша людина (яку я вбив, перш ніж вона дійсно завдала мені якоїсь шкоди), однак я можу законно вбити першу й не можу навіть поранити на законних підставах другу. Причина цього очевидна: перша людина застосувала *силу*, яка загрожувала мені смертю, і я не мав *часу звернутися* до закону, щоб запобігти цьому, а якби я втратив життя, то звертатися до закону було б запізно. Закон неспроможний повернути життя моєму мертвому тілу, втрата була б непоправною; і, щоб відвернути цю втрату, закон природи дає мені право *знищити* того, хто поставив себе у етап війни зі мною та загрожував мені знищенням. Але у другому випадку моє життя не було під загрозою, я міг скористатися *перевагою звернення* до закону й таким чином повернути свої 100 фунтів стерлінгів.

208. *По-четверте*, якщо незаконні дії, що їх чинить посадова особа, продовжуються (завдяки отриманій нею владі), а застосуванню проти них передбачених законом засобів заважає ця ж сама влада, все ж *право опору*, навіть при явних актах тиранії, *не зруйнує*, водночас чи через низку інцидентів, систему врядування. Якщо це обмежується випадками стосовно деяких приватних осіб, хоч би ці особи й мали право захищати себе й повернути собі силою те, що було незаконно в них відібрано, все ж заради цього права не так легко буде втягти їх у боротьбу, де вони напевне загинуть; малоімовірно, щоб один чи кілька потерпілих від наруги *зруйнували врядування*, тимчасом як основна маса народу не вважає, що це її стосується, і так само несамовитий безумець чи невгамовний зловмисник не в силі зруйнувати добре впорядковану державу; народ однаково мало схильний підтримати як одного, так і іншого.

209. Та якщо такі незаконні дії зачіпають інтереси більшості народу або якщо зловживання владою та утиски торкнулися небагатьох, але у випадках, коли, з огляду на попередні обставини та наслідки, здавалося, що небезпека загрожує всім, і якщо всі глибоко переконані, що їхні закони, а з ними і їхні маєтність, свобода та життя перебувають у небезпеці, а можливо, і їхня релігія, – тоді я не знаю, що їм завадить чинити опір незаконній силі, яку проти них застосовують. Я визнаю, це – вада, *притаманна будь-якому врядуванню* тоді, коли правителі довели його до такого стану, що їх підозрює власний народ; для них це найнебезпечніше становище – і в цьому становищі вони менш ніж будь-коли достойні жалю, бо його легко можна було уникнути: якщо правитель справді бажає своєму народові блага і прагне зберегти його

разом із його законами – то навряд, щоб він не зумів домогтися, аби народ побачив та відчув його піклування; це все одно що діти не помічали б, як батько родини їх любить і піклується про них.

210. Але якщо весь народ бачитиме, що говориться одне, а робиться інше, що в обхід закону застосовуються хитрощі, що надана прерогатива (яка є необмеженою владою стосовно деяких речей і яку передано до рук державця, аби він робив народові благо, а не завдавав йому шкоди) використовується для цілей, протилежних тим, задля яких її було надано; якщо народ зрозуміє, що міністрів та підпорядкованих їм посадових осіб призначено так, аби вони підходили для таких цілей, і що до них чи благоволять, чи відсувають їх, залежно від того, наскільки вони сприяють цим цілям або чинять їм опір; якщо народ є свідком неодноразових виявів деспотичної влади й того, що потай надається підтримка певній релігії, яку вже готові запровадити (хоча публічно виступали проти неї); і що її провідники отримують усіляку підтримку, а коли це неможливо, то їх все одно схвалюють і радо вітають; якщо *ціла низка акцій демонструє, що всі органи влади схиляються до цього*, – то як може людина не бути в глибині своєї душі переконаною в тому, до чого все йде, або втримати себе від роздумів про те, як їй врятуватися, до яких вона в цей час вдається так само, як і тоді, коли не має сумніву в тому, що капітан корабля, на якому вона пливе, везе її й решту пасажирів до *Алжиру*, переконуючись, що він постійно тримається цього курсу, хоча зустрічні вітри, течя в кораблі й брак людей та провіанту часто змушують його на деякий час відхилятися від цього курсу, на який він уперто лягає знову, щойно дозволяють йому це вітер, погода та інші обставини?

ШАРЛЬ ЛУЇ МОНТЕСК'Є

(1689-1755)

Французький філософ, письменник, історик, політичний письменник, юрист. Монтеस्क'є походив з аристократичної родини, що жила у Бордо з початку XV століття. Його батько Жан де Секунда, як молодший син у сім'ї, не отримав родових земель, але мати, у дівочості Франсуаза де Пенель, отримала у придане і дала чоловікові замок Ла Бред. Шарль Луї був другим з шести дітей. Попередню освіту він здобув в ораторському коледжі в Жюї (1700-1705), потім, повернувшись до Бордо, вивчав право. У 1708 році став адвокатом, а в 1714 році – радником парламенту (вищої судової інстанції Бордо), а два роки потому успадкував від свого бездітного дядька барона де Монтеस्क'є, разом із титулом та ім'ям, посаду президента бордоського парламенту. Після смерті батька він став господарем Ла Бреда. У 1715 році одружився з Жанною де Латірг, від якої мав трьох дітей. У 1716 році Монтеस्क'є обирається членом Академії Бордо, і він пише велику кількість доповідей та промов з найрізноманітніших розділів природничих наук – “Про причини відлуння”, “Про призначення ниркових залоз”, “Про морські припливи та відпливи” тощо. Літературна слава викликала у Монтеस्क'є прагнення відвідати столицю. З великими зусиллями склавши з себе суддівські обов'язки та повноваження президента Академії Бордо, він у 1726 році перебрався до Парижу, час від часу приїжджаючи до родини в Бордо та Ла Бред. У 1728 році Монтеस्क'є став членом Французької Академії, а пізніше його було обрано до Лондонської та Берлінської Академій. У 1728-1731 рр. Монтеस्क'є відвідав країни Європи – Австрію, Угорщину, Італію, Швейцарію, Голландію та Англію (в останній прожив півтора року). Британські державні інститути справили на нього сильне враження, а діяльність парламенту викликала повагу до конституційного правління. Останні роки Монтеस्क'є прожив, удосконалюючи тексти трактатів “Про дух законів” і “Перські листи”. Помер від запалення легенів і похований у церкві Сен-Сюльпис (могила не збереглася). Найбільш відомий та фундаментальний труд – “Про дух законів” (1748), політико-правові ідеї містяться також в “Перських листах” (1721) та в “Міркуванні про причину злету і падіння римлян” (1734).

Уривки з твору “Про дух законів” перекладено за джерелом: Монтеस्क'є, Ш.-Л. О духе законов [Текст] // Избр. произв. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 159–730.

“ПРО ДУХ ЗАКОНІВ”

Книга друга

Про закони, що впливають безпосередньо з природи уряду

Глава 1

Про природу трьох різних образів правління

Є три образи правління: *республіканський, монархічний і деспотичний*. Щоб з'ясувати їх природу, достатньо і тих уявлень, які мають про них навіть якнайменше обізнані люди. Я припускаю три визначення або, правильніше, три факти: “республіканське правління – це те, за якого верховна влада знаходиться в руках або всього народу, або частини його; монархічне, – за якого управляє одна людина, але за допомогою встановлених незмінних законів; тоді як в деспотичному все рухається поза всякими законами і правилами волею і свавіллям однієї особи”.

Ось що я називаю природою правління. Слід розглянути, які закони, що безпосередньо впливають з цієї природи і, отже, мають значення основних наріжних законів.

Глава 2

Про республіканське правління і закони, що належать до демократії

Якщо в республіці верховна влада належить всьому народу, то це демократія. Якщо верховна влада знаходиться в руках частини народу, то таке правління називається аристократією.

У демократії народ іноді є державцем, а іноді – підданим.

Державцем він є тільки через голосування, яким він виявляє свою волю. Воля державця є сам державець. Тому закони, що визначають право голосування, є основними для цього виду правління. Насправді, для республіки також важливо визначити, як, ким, перед ким і про що відбуватимуться голосування, як для монархії – знати, хто державець і як він повинен управляти...

Народ, що володіє верховною владою, повинен робити все, що він може добре виконати, а те, чого він не може виконати, він повинен робити через своїх уповноважених.

Але ці уповноважені не будуть такими, якщо вони не призначені самим народом; тому основний принцип цього виду правління полягає у тому, що народ сам обирає своїх уповноважених, тобто посадовців держави.

Подібно монархам і навіть ще більше народ потребує керівництва з боку ради або сенату. Але щоб мати до них довіру, він повинен сам

обирати членів цих установ... Подібно тому як більшість громадян можуть бути виборцями, але не мають всіх потрібних якостей для того, щоб бути обраними, народ здатен контролювати діяльність інших осіб, але не здатен вести справи сам.

Необхідно, щоб справи йшли, і йшли не дуже швидко, і не дуже повільно; але народ завжди або занадто діяльний, або зовсім байдужий. Іноді він все скидає своїми сотнями тисяч рук, але буває й так, що на своїх сотнях тисяч ніг він повзе, як комаха.

У демократичній державі народ розділено на певні класи. Різними способами робити цей розподіл особливо наочно виявився геній великих законодавців. Саме від правильності такого розподілу і залежали завжди міцність і процвітання демократії...

Отже, розподіл на класи населення, що має право голосу, складає основний закон республіки. Іншим основним її законом є спосіб подачі голосів.

Призначення за жеребом властиве демократії; призначення за виборами – аристократії.

Жеребкування є найбільш безневинним способом обрання: він надає кожному громадянину можливість послужити вітчизні.

Але оскільки в цьому і полягає недолік цього способу, то великі законодавці приклали великих зусиль для того, щоб його виправити і упорядкувати...

До основних законів демократії належить і той, що влада видавати закони повинна належати тільки народу. Проте є тисячі випадків, коли бувають необхідні ухвали сенату; часто корисно навіть випробувати закон, перш ніж затвердити його остаточно. Конституції Риму й Афін відрізнялися в цьому відношенні великою мудрістю. Постанови сенату мали там силу закону протягом року і перетворювалися на постійний закон тільки з волі народу.

Глава 3

Про закони, що належать до природи аристократії

В аристократії верховна влада знаходиться в руках групи осіб. Ці особи видають закони і примушують виконувати їх; решта народу є стосовно них тим же, чим у монархії піддані стосовно державця...

Якщо кількість знатних є дуже великою, то є необхідність у сенаті для вирішення справ, які знать не в змозі вирішувати сама, і для підготовки тих справ, які підлягають її вирішенню. У цьому випадку можна сказати, що сенат являє собою аристократію, знать – демократію, а народ – ніщо...

Надмірна влада, раптово надана в республіці громадянину, утворює монархію і навіть більше ніж монархію. У монархії закони охороняють

державний устрій або пристосовуються до нього, так що тут принцип правління стримує державця; у республіці ж громадянин, що заволодів надзвичайною владою, має набагато більше нагод зловживати нею, оскільки тут він не зустрічає ніякої протидії з боку законів, що не передбачили цієї обставини...

Краща аристократія та, де частина народу, що не бере ніякої участі у владі, є настільки бідною і нечисленною, що пануюча частина народу не може отримати ніякої вигоди з того, щоб пригноблювати її. Так, Антіпатр своєю постановою, що позбавляла в Афінах права голосу всіх, у кого не було двох тисяч драхм, утворив кращу з можливої аристократії, тому що цей ценз був таким малим, що виключав лише дуже небагатьох і не торкнувся нікого з громадян, що користувалися деякою шанною в місті.

Отже, аристократичні роди повинні, наскільки це можливо, зближуватися з народом. Аристократія буде кращою, якщо вона більше наближається до демократії, і гіршою, якщо вона більше наближається до монархії.

Гірша з аристократії та, де частина народу, яка підкорюється, знаходиться в громадянському рабстві у тієї частини, яка повеліває, як, наприклад, аристократія Польщі, де селяни – раби дворянства.

Глава 4

Про закони з їх відношенням до природи монархічного правління

Влада є посередня, підлегла і залежна, яка утворює природу монархічного правління, тобто такого, де править одна особа за допомогою основних законів. Я сказав: посередня, підлегла і залежна тому, що в монархії джерелом будь-якої політичної і цивільної влади є сам державець. Ці основні закони припускають існування каналів, що є посередниками, якими рухається влада, оскільки якщо в державі немає нічого, окрім мінливої і капризної волі одного, то в ній нічого не може бути стійкого, а отже, не може бути і ніякого основного закону.

Найприродніша з цих влад, яка є посередньою і підлеглою, є влада дворянства. Вона певним чином міститься в самій суті монархії, основне правило якої: “Немає монарха, немає і дворянства, немає дворянства, немає і монарха”. У монархії, де немає дворянства, монарх стає деспотом.

Є люди, які в деяких державах Європи задумали повністю відмінити юрисдикцію сеньйорів. Вони не бачили, що добивалися того, що було зроблене англійським парламентом. Знищте в монархії прерогативи сеньйорів, духовенства, дворянства та міст, і ви скоро одержите в результаті державу або народну, або деспотичну...

Недостатньо, щоб у монархії була влада, яка є посередньою; вона ще потребує установи, що охороняє закони. Такою установою можуть

бути лише політичні колегії, які обнародуватимуть знову видані закони і нагадуватимуть про існуючі, коли про них забувають. Властиве знаті неуцтво, її неухажність і презирство до цивільної влади викликають необхідність в установі, яка постійно витягувала б закони з пітьми забуття, в якій вони були б поховані. Рада, що знаходиться при державці, не годиться для цієї мети. За своєю природою вона є виконавцем і охоронцем тих розпоряджень монарха, які мають тимчасовий характер, а не охоронцем основних законів. Більше того, рада державця постійно змінюється, вона не діє безперервно, не може бути численною, нарешті, вона не користується достатньо високою довірою народу і тому не в змозі ані напоумити його в скрутних обставинах, ані привести його до покори.

У деспотичних державах, де немає основних законів, немає також і установ, що їх охороняють. Цим пояснюється та особлива сила, якої в цих країнах зазвичай набуває релігія: вона замінює безперервно діючу охоронну установу; іноді ж місце релігії займають звичаї, які там шанують замість законів.

Книга третя **Про принципи трьох видів правління**

Глава 1

Про відмінності між природою правління і його принципом

Після розгляду законів, що впливають з природи кожного образу правління, треба розглянути ті, які впливають з їх принципу.

Відмінність між природою правління і його принципом у тому, що природа його є те, що робить його таким, як воно є; а принцип – це те, що змушує його діяти. Перша є його особливим ладом, а другий – людські пристрасті, які рухають ним.

Але закони повинні повністю відповідати принципу кожного уряду, як і його природі. Отже, треба знайти цей принцип.

Глава 2

Про принципи різних видів правління

Я сказав, що природа республіканського правління полягає у тому, що там верховна влада належить всьому народу або певній кількості сімейств; природа монархічного – у тому, що там цією владою володіє державець, котрий управляє відповідно до встановлених законів; природа деспотичного образу правління – у тому, що там управляє одна особа за своєю волею і примхами. Ось усе, що мені потрібно для з'ясування принципів цих трьох видів правління; вони природно впливають з цих визначень. Я почну з республіканського образу правління і передусім з його демократичної форми.

Глава 3 Про принципи демократії

Для того, щоб охороняти і підтримувати монархічний або деспотичний уряд, не потрібно великої чесності. Все визначає і стримує сила законів у монархії та завжди піднята долоня державця в деспотичній державі. Але народна держава потребує додаткового двигуна; цей двигун – доброчесність.

Сказане мною підтверджується всією сукупністю історичних даних і повністю узгоджується з природою речей.

Адже ясно, що монархія, за якої особа, що примушує виконувати закони, вважає себе вище за закони, не має такої потреби в чесноті, як народне правління, за якого особа, що примушує виконувати закони, відчуває, що сама підлягає їм і сама несе відповідальність за їх виконання.

Ясно також, що державець, який унаслідок недбалості або поганих порад перестав би слідкувати за виконанням законів, може легко виправити породжене цим зло: для цього йому варто лише взяти інших радників або самому виправитися від своєї недбалості. Але якщо законів перестають дотримуватися в народній державі, то вона вже загинула, оскільки причина цього зла може бути тільки в зіпсованості самої республіки.

Повчальне видовище показали нам у минулому столітті безсилі спроби англійців встановити у себе демократію. Оскільки особи, що приймали тут участь у справах правління, далеко не відрізнялися чеснотою, а честолюбство їхнє розпалювалося успіхами особи, що відрізнялася найбільшою відвагою, і оскільки прагнення однієї партії могли бути приборкані тільки прагненнями іншої, то уряди постійно мінялися, і народ, що усюди шукав демократію, до здивування свого, не знаходив її ніде. Нарешті, після багатьох рухів, поштовхів і потрясінь довелося зупинитися на тому самому виді правління, який до цього був знехтуваний. Коли Сулла захотів повернути Риму свободу, Рим вже не міг прийняти її. Він зберіг лише слабкий слід колишньої чесноти, і оскільки надалі чеснота продовжувала угасати, Рим замість того, щоб прокинутися після Цезаря, Тиберія, Кая, Клавдія, Нерона, Доміціана, все більше грузнув у рабстві; всі удари падали на тиранів, і жоден – на тиранію.

Політичні діячі Греції, що жили за часів народного правління, не визнавали для нього ніякої іншої опори, окрім чесноти. Нинішні ж тільки й говорять, що про мануфактуру, торгівлю, фінанси, багатства і навіть про розкіш.

Коли ця чеснота зникає, честолюбство опановує всіма серцями, які можуть вміщати його, і всі заражаються користолюбством. Предмети бажань змінюються: що раніше любили, того вже не люблять; раніше була свобода за законами, тепер хочуть свободи протизаконної; кожен громадянин поводить ся, як раб, що втік від свого пана; що було правилом, те стало здаватися строгістю; що було порядком, то стало ускладненням, обачність називають боязкістю, користолюбство бачать в помірності, а не в прагненні зажерливості. Раніше майно приватних осіб складало суспільну скарбницю, тепер суспільна скарбниця стала надбанням приватних осіб. Республіка стає здобиччю, а її сила – це влада небагатьох і свавілля усіх.

Глава 4 *Про принципи аристократії*

Чеснота, що становить умову народного образу правління, потрібна також і для аристократичного. Щоправда, в останньому вона не так настійно необхідна.

Народ, який стосовно знаті є тим же, чим піддані стосовно свого державця, стримується її законами. Тому чеснота менш необхідна для нього, ніж для народу демократичної держави. Але що ж стримуватиме саму знать? Ті її представники, яким доведеться застосовувати закони проти рівних собі, відразу ж відчують, що вони діють проти себе. Отже, чеснота необхідна для аристократії за самою природою цього державного устрою.

Аристократичний уряд за самою своєю природою володіє деякою силою, якої немає у демократії. Знать є в ньому таким станом, який через свої прерогативи і заради своїх власних інтересів стримує народ; отже, стосовно цього, оскільки закони існують, вони виконуються.

Але наскільки легко цьому стану приборкувати інші, настільки важко йому приборкувати самого себе. Природа цього державного ладу така, що він неначе в один і той же час і ставить людей під владу закону, і звільняє їх від неї.

Такий стан може приборкувати себе двома способами; або за допомогою великої чесноти, яка за деяких обставин немов би зрівнює знать з народом, що може послужити основою великої республіки; або за допомогою меншої чесноти, яка полягає в деякій помірності, і найменш зрівнює знать в її середовищі, що і складає охоронну силу. Помірність є тому душею цих правлінь. Зрозуміло, помірність, яка заснована на чесноті, а не та, джерело якої в боязкості і духовній ліні.

Глава 5

Про те, що чеснота не є принципом монархічного образу правління

У монархіях політика робить великі справи за мінімальної участі чеснот, подібно тому як найкращі машини здійснюють свою роботу за допомогою мінімуму коліс та рухів. Така держава існує незалежно від любові до вітчизни, від прагнення до істинної слави, від самовідданості, від здатності жертвувати найдорожчим і від всіх героїчних чеснот, які ми знаходимо у прадавніх і про які знаємо тільки з розповідей.

Закони замінюють тут всі ці чесноти, що стали непотрібними; держава звільняє всіх від них: будь-яка дія, що не чинить шуму, там певним чином залишається без наслідків...

Прочитайте, що писали історики всіх часів про двори державців; пригадайте, що говорять у всіх країнах про мерзотну природу придворних; це не змогляд, а плоди сумного досвіду.

Честолюбне неробство, низька зарозумілість, бажання збагатитися без праці, огида до правди, лестощі, зрада, віроломство, забуття всіх своїх обов'язків, презирство до обов'язку громадянина, страх перед чеснотою державця, надія на його вади і, що найгірше, вічне знуцання над чеснотою – ось, вважаю я, риси вдачі більшості придворних, що наголошувалися усюди й у всі часи. Але важко уявити, щоб нижчі були чесні там, де більшість вищих осіб у державі люди ганебні, щоб одні були обманщиками, а інші задовольнялися роллю простаків.

Якщо ж у народі і знайдеться яка-небудь нещаслива чесна людина, то кардинал Ришельє в своєму політичному заповіті натякає, що державцю слід остерігатися користуватися його послугами. Ось до якої міри непорушна істина, що чеснота не є рушійною засадою цього виду правління. Звичайно, вона може зустрітися і в ньому, але не вона управляє його діяльністю.

Глава 6

Чим поповнюється відсутність чесноти у монархічному правлінні

Лечу вперед поспішними кроками, щоб попередити підозру, ніби я пишу сатиру на монархічне правління. Ні, замість одного двигуна у нього є інший. *Честь*, тобто забобони кожної особи і кожного стану, замінює в ньому політичну чесноту, про яку я говорив вище, й усюди її представляє. Честь може там надихати людей на найпрекрасніші діяння і в поєднанні з силою законів вести їх до цілей уряду не гірше за саму чесноту.

Тому в упорядкованих монархіях будь-яка людина буде більш-менш добрим громадянином, але рідко хто буде людиною добродійною, оскільки для того, щоб бути людиною добродійною, треба мати бажання бути таким і любити державу не стільки заради себе, скільки заради її самої.

Глава 7

Про принципи монархії

Отже, в добре керованих монархіях майже будь-яка людина є добрим громадянином, і ми рідко знайдемо в них людину, що має політичну чесноту, бо, щоб бути людиною, котра володіє політичною чеснотою, треба мати намір стати такою і любити державу більше заради неї самої, аніж заради власної користі.

Монархічне правління, як ми сказали, припускає існування чинів, переваг і навіть родового дворянства. Природа *честі* вимагає переваг і відмінностей. Отже, честь за самою своєю природою знаходить собі місце в цьому образі правління.

Честолюбство, шкідливе в республіці, може бути благотворне в монархії; воно одушевляє цей образ правління і притому має ту перевагу, що безпечно для нього, тому що може постійно приборкуватись.

Все це нагадує систему світу, де є сила, що постійно віддаляє тіла від центру, і сила тяжіння, що привертає їх до нього. Честь приводить у рух всі частини політичного організму; дією своєю вона зв'язує їх, і кожен, який думає переслідувати свої особисті інтереси, по суті справи, прагне до загального блага.

Правда, з філософської точки зору ця честь, що приводить у рух всі сили держави, є помилкова честь, але ця помилкова честь так само корисна для суспільства, як була б корисна істинна честь для окремої особи.

Глава 8

Про те, що честь не є принципом деспотичних держав

Честь не може бути принципом деспотичних держав: там всі люди рівні і тому не можуть звеличитись один над одним; там всі люди раби і тому не можуть звеличитись ні над чим.

Більше того, оскільки честь має свої закони і правила, від дотримання яких вона не може відхилитися, оскільки вона залежить від своїх власних примх, а не від чужих, то через це вона може бути лише в державах з певним устроєм і твердими законами.

Чи може деспот терпіти її в своїй державі? Вона вважає свою славу в презирстві до життя, а вся сила деспота тільки у тому, що він

може позбавляти життя. Як вона сама могла б стерпіти деспота? У неї є неухильні правила і недоторканні примхи, а деспот не має ніяких правил і не визнає ніяких примх, окрім своїх власних.

Честь, невідома в деспотичних державах, де часто немає навіть і слова для її позначення, панує в монархіях; там вона вносить життя у все: у політичний організм, у закони і навіть у чесноти.

Глава 9

Про принципи деспотичного правління

Як для республіки потрібна *чеснота*, а для монархії *честь*, так для деспотичного уряду потрібен *страх*. У чесноті він не має потреби, а честь була б для нього небезпечна...

Уряд помірний може за бажанням і без небезпеки для себе ослабити кермо влади: він тримається власною силою і силою законів. Але якщо в деспотичній державі державець хоча б на мить опустить загрозову руку, якщо він не може негайно знищувати осіб, що займають перші місця в державі, то все пропало...

У цьому, мабуть, значенні і говорили кадії, що великий повелитель не зобов'язаний дотримуватися даного ним слова або клятви, якщо він обмежує цим свою владу.

Потрібно, щоб народ судили за законами, а вельмож – за примхою державця; щоб життя останнього з підданих було захищене, а життя пашів – у постійній небезпеці. Не можна говорити без жаху про це страшне правління...

Історія говорить нам, що Доміціан своєю страшною жорстокістю до того налякав своїх урядовців, що народ відчував деяке полегшення під час його царювання.

Глава 11

Міркування про все це

Такі принципи трьох видів правління. Це не означає, що в такій-то республіці люди добродійні, але це означає, що вони повинні бути такими. З цього не випливає також, що в такій-то монархічній державі панує честь, а в такій-то деспотичній – страх; з цього випливає лише, що так повинно бути, бо інакше ці держави не будуть досконалими...

Книга восьма

Про розкладення принципів трьох видів правління

Глава 16

Відмінні властивості республіки

Республіка за своєю природою вимагає невеликої території, інакше вона не утримається. У великій республіці будуть і великі багатства, а отже, і непомірні бажання. Коло суспільних справ, що доручаються

турботам громадянина, стане занадто великим. Посиляться особисті інтереси. Спочатку людина відчує, що вона може стати щасливою, великою і славною за межами своєї вітчизни, а незабаром переконається, що вона може досягти величі лише одна на руїнах вітчизни.

У великій республіці загальне благо підлягає тисячі різних міркувань; не всі можуть ним користуватися; воно залежить від випадковості. У невеликій республіці загальне благо краще відчувається, ясніше усвідомлюється, ближче до кожного громадянина; зловживання зустрічають там менше простору, а отже, і менше заступництва.

Глава 17

Відмінні властивості монархії

Монархічна держава повинна бути середньої величини. Якби вона була малою, вона сформувалася б як республіка; а якби вона була дуже обширною, то перші особи в державі, сильні за своїм станом, знаходячись оддалік державця, маючи власний двір окремо від його двору, забезпечені від швидких каральних заходів законами і звичаями, могли б перестати йому підкорятися; їх не злякала б загроза дуже віддаленої та сповільненої кари.

Тому тільки Карл Великий встиг заснувати свою імперію, як йому негайно ж довелося розділити її; чи тому, що начальники провінцій не підкорялися, або ж для того, щоб змусити їх краще підкорятися, імперію було необхідно розділити на декілька держав.

Після смерті Олександра імперія його розпалася. Що могло примусити підкорятися вельмож Греції та Македонії, вільних і звияжних вождів, розсіяних по величезному простору завойованих земель?

По смерті Аттілі його царство розпалося: державці, що звільнилися від підпорядкування, не могли довше миритися з своїми ланцюгами.

У таких випадках розпаду держави може запобігти швидке встановлення необмеженої влади, тобто нового зла, що йде за злом завоювання! Річки прагнуть злитися з морем; монархії прагнуть розчинитися в деспотизмі.

Глава 19

Відмінні властивості деспотичного образу правління

Обширні розміри імперії – передумова для деспотичного управління. Треба, щоб віддаленість місць, куди розсилаються накази правителя, врівноважувалася швидкістю виконання цих наказів; щоб перешкодою, стримуючою недбалість з боку начальників віддалених областей і їх урядовців, служив страх; щоб уособленням закону була одна людина; щоб закон безперервно змінювався з урахуванням всіляких випадків, число яких завжди зростає з розширенням меж держави.

Глава 20
Висновки з попередніх глав

Якщо невеликі держави за своєю природою повинні бути республіками, держави середньої величини – підкорятися монарху, а обширні імперії – бути під владою деспота, то звідси випливає, що для збереження принципів правління держава повинна зберігати незмінними свої розміри і що дух цієї держави змінюватиметься залежно від розширення або звуження меж його території.

Книга дев'ята
Про закони у їх відношенні до оборонної сили

Глава 1
Як республіки охороняють свою безпеку

Невеликі республіки гинуть від зовнішнього ворога, а великі – від внутрішньої язви.

Ці дві біди властиві і демократії, і аристократії, незалежно від того, добрі вони чи погані. Зло лежить у самій суті речей, і ніяка зміна форми не може його викоренити.

Тому дуже вірогідно, що люди виявилися б врешті-решт вимушеними жити завжди під управлінням одного, якби вони не винайшли особливого ладу, який з усіма внутрішніми перевагами республіканського правління поєднує зовнішню силу монархічного правління. Я говорю про федеральну республіку.

Ця форма правління є договір, за допомогою якого декілька політичних організмів зобов'язуються стати громадянами однієї значнішої держави, яку вони побажали утворити. Це суспільство суспільств, що складають нове суспільство, яке може збільшуватися приєднанням до нього нових членів до тих пір, поки воно не стане достатньо сильним, щоб забезпечити безпеку вхідних до нього державних одиниць.

Греція була зобов'язана своїм довгим процвітанням цим союзам. Завдяки йому римляни змогли виступити проти всього світу, і лише завдяки їм світ зміг захищатися від Риму. І коли Рим досяг вершини своєї величі, саме завдяки таким союзам, що виникли за Дунаєм і Рейном під впливом страху, варвари змогли йому чинити опір.

Завдяки їм Голландія, Німеччина і швейцарські союзи славляться в Європі вічними республіками.

У минулі часи союзи міст були більш необхідні, ніж тепер. Місто, недостатньо могутнє, наражалося на велику небезпеку. У разі завоювання воно позбавлялося не тільки, як нині, виконавчої і законодавчої влади, але ще і всього того, що складає власність людей.

Такого роду республіка, здатна чинити опір зовнішній силі, може зберігати свої розміри, не піддавшись внутрішньому псуванню. Форма цього суспільства рятує його.

Людина, яка прагне до захоплення влади, не могла б там користуватися однаковою довірою з боку всіх держав, що входять до союзу. Якби вона надмірно посилилася в одній з них, то порушила б тривогу всіх інших; і якби вона підпорядкувала своїй владі якусь частину союзу, то інша, що залишилася вільною частиною могла б їй опиратися, використовуючи сили, незалежні від тих, які вона захопила, і здолати її перш, ніж вона встигла б затвердитися.

Якщо трапиться яка-небудь смута в одному з членів союзу, то інші можуть припинити її. Якщо де-небудь виникнуть які-небудь зловживання, то вони можуть бути виправлені вільними від подібних зловживань членами федерації. Одна частина цієї держави може руйнуватися без руйнування іншої частини; союз може розпастися, а члени його залишитися незалежними державами.

Складаючись з невеликих республік, федерація користується благами внутрішнього управління кожної з них, а для відносин зовнішніх вона має в своєму розпорядженні завдяки об'єднанню сил всі вигоди великих монархій.

Книга одинадцята

Про закони, що встановлюють політичну свободу у її відношенні до державного устрою

Глава 4

Продовження тієї ж теми

Демократія і аристократія не є державами, вільними за своєю природою. Політична свобода має місце лише за помірною правління. Проте вона не завжди зустрічається і в помірних державах; вона буває в них лише тоді, коли там не зловживають владою. Але досвід століть доводить, що будь-яка людина, що володіє владою, схильна зловживати нею, і вона йде в цьому напрямі, поки не досягне встановленої їй межі. А в межі – хто б це міг подумати! – має потребу і сама чеснота.

Щоб не було можливості зловживати владою, необхідний такий порядок речей, за якого різні влади могли б взаємно стримувати одна одну. Можливий такий державний лад, за якого нікого не примушуватимуть робити те, до чого його не зобов'язує закон, і не робити того, що закон йому дозволяє.

Глава 5

Про мету різних держав

Хоча у всіх держав є одна спільна для всіх мета, котра полягає в охороні свого існування, проте у кожній з них є і своя особлива, тільки їй властива мета. Так, у Римі була мета – розширення меж держави, у Лакедемона – війна, у законів іудейських – релігія, у Марсея – торгівля, у Китаю – суспільний спокій, у родосців – мореплавство; природна свобода є предметом турботи дикунів, мета деспотичних держав – насолода державця, мета монархій – слава державця і його держави, мета законів Польщі – незалежність кожної окремої особи і впливаюче звідси пригноблення всіх.

Є також на світі народ, безпосереднім предметом державного устрою якого є політична свобода. Звернемося до розгляду загальних засад, на яких він її затверджує. Якщо вони добрі, то свобода відобразиться в них, як в дзеркалі.

Нам не потрібно багато праці для того, щоб знайти в конституції політичну свободу. Якщо можна побачити її там, де вона є, якщо вона вже знайдена, то навіщо надалі шукати її?

Глава 6

Про державний устрій Англії

У кожній державі є три роди влади: влада законодавча, влада виконавча, що відає питаннями міжнародного права, і влада виконавча, що відає питаннями права громадянського.

За допомогою першої влади державець або установа створює закони, тимчасові або постійні, і виправляє або відмінює існуючі закони. За допомогою другої влади він оголошує війну або укладає мир, посилає або приймає послів, забезпечує безпеку, запобігає нашествю. За допомогою третьої влади він карає злочини і вирішує суперечки приватних осіб. Останню владу можна назвати судовою, а другу – просто виконавчою владою держави.

Для громадянина політична свобода є душевний спокій, заснований на переконанні в своїй безпеці. Щоб мати цю свободу, необхідне таке правління, за якого один громадянин може не боятися іншого громадянина.

Якщо влада законодавча і виконавча будуть поєднані в одній особі або установі, то свободи не буде, оскільки можна побоюватися, що цей монарх або сенат стане створювати тиранічні закони для того, щоб так само тиранічно застосовувати їх.

Не буде свободи і в тому випадку, якщо судова влада не відокремлена від влади законодавчої та виконавчої. Якщо вона об'єднана із законодавчою владою, то життя і свобода громадян опиняться у владі

свавілля, бо суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднана з виконавчою, то суддя дістає можливість стати гнобителем.

Все загинуло б, якби в одній і тій же особі або установі, що складається із сановників, з дворян або простих людей, були об'єднані ці три влади: влада створювати закони, влада приводити у виконання ухвали загальнодержавного характеру і влада судити злочини або тяжби приватних осіб.

У більшості європейських держав встановлено помірний образ правління, тому що їхні державці, маючи перші дві влади, надають своїм підданим відправлення третьої.

У турок, де ці три влади об'єднані в особі султана, царює страхотливий деспотизм.

У республіках Італії, де ці три влади також з'єднані, свободи менше, аніж в наших монархіях. Тому там уряд потребує в цілях самозбереження таких же лютих заходів, як турецький, про що свідчать державні інквізитори і ящик, куди всякий донощик може у будь-який час кинути свою звинувачувальну записку.

Подумайте, в якому становищі знаходиться громадянин такої республіки. Кожне відомство володіє там, як виконавець законів, всією повнотою влади, яку надало собі, як законодавець. Воно може зруйнувати державу своєю волею, набувши форми загальнообов'язкових законів; володіючи, крім того, судовою владою, воно може згубити кожного громадянина своєю волею, яку отримає як форми окремого вироку.

Всі три прояви влади є тут в нероздільній єдності; і хоча там і немає тієї зовнішньої пишноти, яка відрізняє деспотичного державця, але дух його відчувається щохвилини.

Тому державці, які прагнули до деспотизму, завжди починали з того, що об'єднували в своїй особі всі окремі влади, а багато королів Європи – з того, що привласнювали собі всі головні посади в своїй державі.

Звичайно, чисто спадкова аристократія італійських республік не відтворює в точності азіатського деспотизму. Численність посадовців іноді пом'якшує там саму посаду; проте не всі дворяни бувають згодні зі своїми намірами; там існують різні суди, що взаємно обмежують один одного. Так, у Венеції Велика рада володіє законодавчою владою, прегадія – виконавчою, а квантії – судовою. Але поганим є те, що всі ці різні трибунали складаються з посадовців одного і того ж стану, внаслідок чого вони являють собою, по суті, одну і ту ж владу.

Судову владу слід доручати не постійно діючому сенату, а особам, які у різні пори року відповідно до закону способом обираються

з народу для утворення суду, тривалість дії якого визначається вимогами необхідності.

Отже, судова влада, така страшна для людей, не буде пов'язана ані з певним становищем, ані з певною професією; вона стане, так би мовити, невидимою і як би неіснуючою. Люди не бачать постійно перед очима суддів і страшаються вже не судді, а суду.

Необхідно навіть, щоб у разі важливих звинувачень злочинець користувався б згідно із законом правом самому обирати своїх суддів або принаймні відводити їх у числі настільки значному, щоб на інших можна було б вже дивитися як на них самим обраних.

Інші ж дві влади можна доручити посадовцям або постійним установам з огляду на те, що вони не стосуються ніяких приватних осіб, оскільки одна з них є лише виразом загальної волі держави, а інша – виконавчим органом цієї волі.

Але якщо склад суду не повинен бути незмінним, то у вироків його повинна панувати незмінність, так щоб вони завжди були лише точним застосуванням тексту закону. Якби в них висловлювалася лише приватна думка судді, то людям довелося б жити в суспільстві, не маючи певного поняття про обов'язки, що накладаються на них цим суспільством.

Потрібно навіть, щоб судді були одного суспільного стану з підсудним, рівними йому, щоб йому не здалося, що він потрапив до рук людей, схильних гнобити його.

Якщо влада законодавча надасть виконавчій право ув'язнювати громадян, які можуть надати в забезпечення своєї поведінки поручительство, то свобода буде знищена, за винятком випадків, коли людину заарештують для того, щоб без жодної відстрочки притягти до відповідальності за звинуваченням у кримінальному злочині. У цих останніх випадках арештовані насправді вільні, оскільки вони підкоряються лише владі закону.

Але якщо законодавча влада опинилася в небезпеці внаслідок якої-небудь таємної змови проти держави або яких-небудь стосунків із зовнішнім ворогом, то вона могла б дозволити виконавчій владі заарештувати на короткий і обмежений час підозрілих громадян, які у такому разі втратили б свободу на якийсь час для того, щоб зберегти її назавжди.

І це – єдина згідна з розумом заміна тиранії ефорів і такої ж деспотичної влади державних інквізиторів Венеції.

Зважаючи на те, що у вільній державі будь-яка людина, яка вважається вільною, повинна управляти собою сама, законодавча влада повинна б належати там всьому народу. Але оскільки у великих державах

це неможливо, а в малих пов'язано з великими незручностями, то необхідно, щоб народ робив за допомогою своїх представників все, чого він не може робити сам.

Люди набагато краще знають потреби свого міста, аніж потреби інших міст; вони краще можуть судити про здібності своїх сусідів, аніж про здібності інших своїх співвітчизників. Тому членів законодавчих зборів не слід обирати з усього населення країни в цілому; жителі кожного великого населеного пункту повинні обирати в ньому свого представника.

Велика перевага представників, яких обрали, полягає у тому, що вони здатні обговорювати справи. Народ для цього зовсім непридатний, що і складає одну із слабких сторін демократії.

Немає необхідності в тому, щоб представники, одержавши від своїх виборців загальну інструкцію, одержували від них ще і приватні вказівки з кожної особливої справи, як це робиться на сеймах у Німеччині. Щоправда, в останньому випадку слова депутата були б правильним відгомоном голосу нації; але це призвело б до нескінченної тяганини, дало б кожному депутату владу над усіма іншими, і в найбільш невідкладних випадках вся сила народу могла б бути паралізована чийсь капризом.

Сідней абсолютно правий, говорячи, що якщо депутати є представниками станів, як у Голландії, то вони повинні звітувати перед тими, хто їх уповноважив; але інша справа, коли вони є представниками міст і містечок, як в Англії.

Право надавати голос у своєму окрузі для вибору представників повинні мати всі громадяни, за винятком тих, стан яких є дуже низьким, що на них дивляться як на людей, що нездатні мати власної волі.

Більшість стародавніх республік мали один великий недолік: народ мав тут право ухвалювати активні рішення, пов'язані з виконавчою діяльністю, до чого він зовсім нездібний. Вся його участь у правлінні повинна бути обмежена обранням представників. Останнє йому повністю під силу, якщо і небагато є людей, які здатні встановити точні межі здібностей людини, то кожен здатен вирішити взагалі, чи є його обранець більш здатним і досвідченим, аніж більшість інших.

Представницькі збори слід також обирати не для того, щоб вони виносили які-небудь активні ухвали, – завдання, яке вони не можуть добре виконати, – але для того, щоб створювати закони або спостерігати за тим, чи добре дотримуються тих законів, які вже ними створені, – справа, яку вони – і навіть тільки вони – можуть дуже добре виконати.

У кожній державі є люди, що відрізняються перевагами народження, багатства або почестей; і якби вони були змішані з народом, якби вони, як і всі інші, мали тільки один голос, то загальна свобода стала б для них рабством, і вони зовсім не були б зацікавлені у тому, щоб захищати її, оскільки велика частина рішень була б спрямована проти них. Тому частка їх участі в законодавстві повинна відповідати іншим перевагам, які вони мають у державі, а це може бути досягнуто в тому випадку, якщо вони складуть загальні збори, які матимуть право відмінити рішення народу, як і народ має право відмінити їхнє рішення.

Таким чином, законодавча влада була б доручена і зборам знатних, і зборам представників народу, кожен з яких мав б свої окремі від іншої наради, свої окремі інтереси й цілі.

З трьох влад, про які ми говорили, судова у відомому значенні зовсім не є владою. Залишаються дві перші; для того, щоб утримати їх від крайнощів, необхідна регулююча влада; цю задачу дуже добре може виконати та частина законодавчого корпусу, яка складається із знаті.

Законодавчий корпус, що складається із знатних, повинен бути спадковим. Він є таким вже за своєю природою. Крім того, необхідно, щоб він був дуже зацікавлений у збереженні своїх прерогатив, які самі по собі ненависні й у вільній державі неминуче знаходяться в постійній небезпеці.

Але оскільки влада спадкова може бути залучена до переслідування своїх окремих інтересів, забуваючи про інтереси народу, то необхідно, щоб у всіх випадках, коли можна побоюватися, що є важливі причини для того, щоб її розбестити, як, наприклад, у разі законів про податки, вся її участь у законодавстві полягала б у праві відмінити, але не ухвалювати.

Під *правом ухвалювати* я розумію право наказувати самому або виправляти те, що було наказано іншим. Під *правом відмінити* я розумію право обернути у ніщо рішення, винесене кимсь іншим, – право, в якому полягала влада трибунів Риму. І хоча той, хто має право відмінити, має також і право схвалювати, проте це схвалення в даному випадку є нічим іншим, як заява про відмову користуватися своїм правом відміни, і впливає з цього права.

Виконавча влада повинна перебувати в руках монарха, оскільки цей бік правління, що майже завжди вимагає швидких дій, краще виконується одним, аніж багатьма; навпаки, все, що залежить від законодавчої влади, часто краще влаштовується багатьма, аніж одним.

Якби не було монарха і якби законодавча влада була надана певній кількості осіб з числа членів законодавчих зборів, то свободи вже не було б: обидві влади виявилися б об'єднаними, оскільки одні і ті ж особи іноді користувалися б – і завжди могли б користуватися – і тією, й іншою владою.

Свободи не було б і в тому випадку, якщо б законодавчі збори не збиралися протягом значного проміжку часу, оскільки тоді відбулося б одне з двох: або законодавча діяльність зовсім припинилася б, і держава потрапила б до стану анархії, або цю діяльність прийняла б на себе виконавча влада, унаслідок чого ця влада стала б абсолютною.

Немає жодної потреби в тому, щоб законодавчі збори були постійно діючими. Це було б незручно для представників і дуже ускладнювало б виконавчу владу, якій у такому разі довелося б піклуватися вже не про те, щоб виконувати свої обов'язки, а лише про те, щоб захищати свої прерогативи і своє право на виконавчу діяльність.

Крім того, якби законодавчі збори були постійно діючими, то могло б трапитися, що всі зміни в його особовому складі звелися лише до заміщення померлого депутата новим. У такому разі, якби виявилося, що законодавчі збори не відповідають своєму призначенню, цьому вже нічим не можна було б зарадити. При зміні одного складу законодавчих зборів іншим народ, не прихильний до даних законодавчих зборів, небезпідставно покладає свої надії на ті, що прийдуть їм на зміну, тоді як при беззмінності цих зборів він, у разі зіпсованості останніх, не чекає вже нічого гарного від їхніх законів і починає лютувати або не звертати уваги.

Законодавчі збори повинні збиратися за власним розсудом, оскільки будь-який політичний організм визнається таким, що володіє волею лише тоді, коли він вже знаходиться в зборі. Якби вони зібралися не одностайно, то не можна було б вирішити, яка частина є дійсно законодавчими зборами: чи та, яка зібралася, чи та, яка не зібралася. Якщо ж вони мали б право самі розпустити себе, то могло б трапитися, що вони ніколи не ухвалили б цього розпуску, що було б небезпечним у випадку, якщо б вони замислили який-небудь замах на виконавчу владу. До того ж одні часи більш сприятливі для діяльності законодавчих зборів, ніж інші; тому необхідно, щоб час скликання і тривалість засідання цих зборів визначала виконавча влада, ґрунтуючись на відомих їй обставинах.

Якщо виконавча влада не матиме права зупиняти дії законодавчих зборів, то останні стануть деспотичними, оскільки, маючи нагоду

надати собі будь-яку владу, яку вони тільки побажають, вони знищать всі інші влади.

Навпаки, законодавча влада не повинна мати права зупиняти дії виконавчої влади. Оскільки виконавча влада обмежена за своєю природою, то немає потреби ще якось обмежувати її; крім того, предметом її діяльності є питання, що вимагають швидкого рішення. Одним з головних недоліків влади римських трибунів полягав у тому, що вони могли зупиняти діяльність не тільки законодавчої, але навіть виконавчої влади, що заподіювало великі лиха.

Книга двадцять шоста

Про закони з точки зору їх відношення до різного кола питань, що входять до постанов

Глава 1

Ідея цієї книги

Люди керуються різними законами: правом природним; божественним правом, яким є право релігії; правом церковним, інакше – канонічним, яким є право релігійної дисципліни; правом міжнародним, яке можна розглядати як вселенське цивільне право, в тому значенні, що кожен народ є громадянином всесвіту; загальним державним правом, предметом якого є людська мудрість, що створила всі людські суспільства; приватним державним правом, що має на увазі кожне окреме суспільство; правом завоювання, яке засноване на уявленні, що один народ хотів, міг або повинен вчинити насильство над іншим народом; цивільним правом окремих суспільств, за допомогою якого громадянин може захищати своє майно і життя проти будь-якого іншого громадянина; нарешті, сімейним правом, яке є наслідком розподілу суспільства на окремі сімейства, що вимагають особливого управління.

Існують, отже, різні розряди законів, і вища задача людського розуму полягає в тому, щоб точно визначити, до якого з названих розрядів переважно відносяться ті або інші питання, що підлягають визначенню закону, щоб не внести безладу до тих засад, які повинні управлятися людьми.

Глава 2

Про божественні та людські закони

Не слід ані робити предметом ухвал божественного закону те, що відноситься до законів людських, ані вирішувати за допомогою людського закону те, що підлягає законам божественним.

Ці два види законів відрізняються один від одного своїм походженням, своєю метою і своєю природою.

Глава 3

Про цивільні закони, що суперечать природному праву

“Якщо раб, – говорить Платон, – захищаючись, уб’є вільну людину, його слід судити як батьковбивцю”. Ось цивільний закон, який карає за природний самозахист.

Закон, згідно з яким при Генріху VIII ухвалювався обвинувальний вирок над людиною без очної ставки зі свідками, суперечить природному самозахисту. Дійсно, для того, щоб засудити людину, необхідно, щоб свідки впевнилися, що людина, проти якого вони свідчать, і обвинувачений – одна і та ж особа, і щоб обвинувачений мав право сказати: той, про кого ви говорите, зовсім не я...

Багато говорили про англійський закон, який дозволяв семирічній дівчинці обирати собі чоловіка. Закон цей був обурливий з двох причин: він абсолютно випустив з уваги як час, визначений природою для розумової зрілості, так і час, визначений нею для зрілості фізичної.

У римлян батько міг змусити дочку розлучитися з чоловіком, хоча б шлюб був укладений за його згодою. Тим часом зовсім не відповідає природі те, щоб розлучення могло відбутися за волею третьої особи.

Якщо розлучення і виправдовується природою, то лише за умови згоди обох сторін або принаймні однієї з них; якщо ж немає згоди ані тієї, ані іншої сторони, розлучення є чимось жахливим. Нарешті, право розлучення може бути надане тільки самим особам, які випробовують на собі незручність шлюбу і які знають час, коли їм краще всього звільнитися від цієї незручності.

Глава 4

Продовження тієї ж теми

Бургундський король Гундобад ухвалив, що дружина або син злодія, які не донесуть про вчинений ним злочин, повинні бути перетворені на рабів. Закон цей суперечив природі. Чи могла дружина бути обвинувачкою чоловіка? Чи міг син зробитися обвинувачем батька? Щоб покарати одну злочинну дію, він наказував інше, ще більш злочинне.

Закон Ресессуїнда дозволяв дітям жінки, винної в перелюбстві, або дітям її чоловіка виступити проти неї обвинувачами і піддати домашніх рабів допиту із застосуванням тортур. Цей закон був також несправедливий, бо він відкидав у цілях охорони моральності саму природу, від якої веде свій початок моральність.

ЖАН-ЖАК РУССО

(1712-1778)

Французський філософ-просвітитель, політичний мислитель, письменник. Народився в родині годинникового майстра. Систематичної освіти не одержав. Прибув до Парижу на початку 40-х років, зблизився з Д. Дидро, д'Аламбером та іншими просвітителями. Широку популярність Руссо отримав після виходу “Міркувань про науки і мистецтва”, невеличкого твору, надісланого на конкурс, оголошений академією Діжона на тему: “Чи сприяло відродження наук і мистецтва покращенню чеснот?” Слава оригінального мислителя закріпилася за Руссо після виходу його інших творів, зокрема “Міркування про походження і обґрунтування нерівності між людьми” (1755). Найбільш відомим та найвпливовішим твором Руссо був трактат “Про суспільний договір, або Принципи політичного права” (1762), який витримав велику кількість видань у Франції та перекладів на низку європейських мов невдовзі після виходу. Проте у Франції його було відразу ж заборонено і спалено на вогнищі. Крім того, було віддано наказ про арешт Руссо, і мислитель був змушений тікати до Швейцарії. На той момент він розійшовся з основною групою французьких просвітителів (особливо запеклою була його полеміка з Вольтером). Останні роки життя філософ провів у Франції на самоті та в бідності.

Уривки з твору “Про суспільний договір” перекладено за джерелом: Руссо, Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права [Текст] // Трактаты. – М. : Наука, 1969. – С. 151–256.

“ПРО СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР, АБО ПРИНЦИПИ ПОЛІТИЧНОГО ПРАВА”

Книга 1

Розділ I

Предмет цієї першої книги

Людина народжується вільною, але всюди вона перебуває в кайданах. Дехто уявляє себе володарем інших, але це не заважає йому бути рабом ще більшим, ніж вони. Як відбувається ця зміна? Не знаю.

Що може додати їй законності? Вважаю, що це питання я зможу вирішити.

Якби я розглядав лише питання про силу і результати її дії, я б сказав: поки народ змушений підкорятися і підкоряється, він вчиняє добре; але якщо народ, як тільки-но отримує можливість скинути з себе ярмо, скидає його, – він робить ще краще; бо, повертаючи собі свободу за тим же правом, за яким її у нього вкрали, він або має усі підстави повернути її, або ж не було жодних підстав її у нього віднімать. Але суспільний стан – це священне право, яке служить основою для всіх інших прав. Це право, проте, не є природним; отже, воно ґрунтується на угодах...

Розділ VI

Про суспільну угоду

“Знайти таку форму асоціації, яка захищає й убезпечує всією своєю силою особу і майно кожного з членів асоціації, і завдяки якій кожен, з’єднуючись з усіма, підкоряється, проте, тільки самому собі і залишається таким же вільним, як і раніше”. Таким є основне завдання, яке вирішує Суспільний договір.

Статті цього Договору..., якщо їх правильно розуміти, зводяться лише до одного, а саме: повне відчуження кожного з членів асоціації з усіма його правами на користь всієї общини; бо, по-перше, якщо кожен віддає себе повністю, то створюються умови, рівні для всіх; а раз умови рівні для всіх, то ніхто не зацікавлений у тому, щоб робити їх обтяжливими для інших.

Далі, оскільки відчуження здійснюється без будь-яких вилучень, то єднання настільки є повним, наскільки це можливо, і жодному з членів асоціації нічого більше вимагати. Бо, якби у приватних осіб залишалися які-небудь права, то, оскільки тепер не було б такого старшого над усіма, хто мав би право вирішувати суперечки між ними і всім народом, кожен був би певним чином суддею самому собі, почав би незабаром домагатися того, щоб стати таким з усіх поглядів; природний стан продовжував би існувати, і асоціація неминуче стала б тиранічною або безкорисною.

Нарешті, кожен, підкоряючись всім, не підкоряється нікому окремо. І оскільки немає жодного члена асоціації, стосовно якого інші не набували б тих же прав, якими вони поступилися йому стосовно себе, то кожен отримує еквівалент того, що втрачає, і одержує більше сили для збереження того, що має.

Отже, якщо ми усунемо з суспільної угоди те, що не становить його суті, то ми знайдемо, що воно зводиться до наступних положень:

“кожний з нас передає в спільне надбання і ставить під вище керівництво спільної волі свою особу і всі свої сили, і в результаті для нас всіх кожен член перетворюється на нероздільну частину цілого”.

Негайно замість окремих осіб, що вступають у договірні відносини, цей акт асоціації створює умовне колективне Ціле, яке складається з такої кількості членів, скільки голосів мають загальні збори. Це Ціле одержує в результаті такого акту свою єдність, своє спільне я, своє життя і волю. Це особа юридична, яка утворюється в результаті об'єднання всіх інших, колись іменувалося Громадянською общиною, нині ж іменується Республікою, або Політичним організмом: його члени називають цей Політичний організм Державою, коли він пасивний, Сувереном, коли він активний, Державою у порівнянні його з йому подібними. Щодо членів асоціації, то вони в сукупності одержують ім'я народу, а окремо називаються громадянами, якщо беруть участь у верховній владі, і підданими Держави, якщо підкоряються законам. Але ці терміни часто змішуються й ототожнюються; достатньо вміти їх розрізняти, коли вони вживаються у всьому їх точному значенні.

КНИГА 2

Розділ I

Про те, що суверенітет невідчужуваний

Першим і найважливішим наслідком зі встановлених вище принципів є те, що лише одна спільна воля може управляти силами Держави відповідно до мети її встановлення, яка є спільним благом. Якщо протилежність приватних інтересів зробила необхідним заснування суспільства, то саме узгодження означених інтересів і зробило це можливим. Суспільний зв'язок утворює якраз те, що є спільного в цих різних інтересах; і не будь такого пункту, з яким згодні всі інтереси, жодне суспільство не могло б існувати. Отже, суспільством слід правити, керуючись винятково цим спільним інтересом.

Отже, я стверджую, що суверенітет, який є лише реалізацією спільної волі, не може ніколи відчужуватися, і що суверен, який є нічим іншим, як колективна істота, може бути представлений тільки самим собою. Передаватися може влада, але аж ніяк не воля.

Насправді, якщо можливо, що воля окремої людини в якомусь пункті узгоджується із спільною волею, то вже ніяк не можливо, щоб ця згода була тривалою і постійною, бо воля окремої людини за своєю природою прагне до переваг, а загальна воля – до рівності. Ще менш можливим є те, щоб хто-небудь поручився за такого роду згоду, хоча

такий поручитель і повинен би завжди існувати; це було б справою не мистецтва, а випадку. Суверен повністю може заявити: “Сьогодні я хочу того ж, чого хоче або, принаймні, говорить, що хоче, така-то людина”. Але він не може сказати: “Я захочу також і того, чого захочеться цій людині завтра”, тому що безглуздо, щоб воля сковувала себе в майбутньому, і тому від жодної волі не залежить погоджуватися на що-небудь противне благу істоти, котра має волю. Отже, якщо народ просто обіцяє підкорятися, то цим актом він себе знищує; він перестає бути народом. У ту саму мить, коли з’являється пан, – більш нема суверена; і з того часу Політичний організм знищено. Це зовсім не означає, що накази правителів не можуть вважатися виявленнями спільної волі у тому випадку, коли суверен, будучи вільний опиратися їм, цього не робить. У такому випадку спільне мовчання слід вважати ознакою згоди народу. Це буде пояснено нижче більш детально.

Розділ II

Про те, що суверенітет неподільний

Через ту ж причину, за якою суверенітет невідчужуваний, він є неподільним, бо воля або є спільною, або нею не є; вона виявляє собою волю народу як цілого, або – лише його однієї частини. У першому випадку ця проголошена воля є актом суверенітету і створює закон. У другому випадку – це лише приватна воля або акт магістрату; це, найвірогідніше, – декрет...

Розділ IV

Про межі верховної влади суверена

Якщо Держава або Громадянська община є чимось іншим, аніж умовною особою, життя якої полягає в союзі її членів, і якщо найважливішою з її турбот є турбота про самозбереження, то їй потрібна сила загальна і спонукальна, щоб рухати і управляти кожною частиною найзручнішим для цього способом. Подібно тому, як природа наділяє кожну людину необмеженою владою над усіма членами її тіла, суспільна угода дає Політичному організму необмежену владу над усіма його членами, і ось ця влада, що спрямовується спільною волею, носить, як я сказав, ім’я суверенітету.

Але, окрім суспільства як особи юридичної, ми повинні брати до уваги і приватних осіб, що хоча й складають його, але чиє життя і свобода, природно, від нього незалежні. Отже, йдеться про те, щоб чітко розрізнити відповідно права громадян і суверена; а також обов’язки, які перші повинні нести як піддані, і природне право, яким вони повинні користуватися як люди.

Усі згодні з тим, що все те, що кожна людина відчужує за суспільною угодою зі своєї сили, свого майна і своєї свободи, складає лише частину всього того, що має істотне значення для общини. З цим усі згодні; але треба також погодитися з тим, що лише один суверен може судити про те, наскільки це значення є істотним.

Все те, чим громадянин може служити Державі, він повинен зробити негайно ж, як тільки-но суверен цього зажадає, але суверен, зі свого боку, не може накладати на підданих узи, даремні для общини; він не може навіть бажати цього, адже як через закон розуму, так і через закон природи ніщо не робиться без причини.

Зобов'язання, що пов'язують нас з Суспільним організмом, непо-рушні лише тому, що вони взаємні, і природа їх така, що, виконуючи їх, не можна діяти на користь інших, не діючи також на користь собі. Чому спільна воля завжди спрямована прямо до однієї мети, і чому усі люди постійно бажають щастя кожному з них, якщо не тому, що немає нікого, хто не відносив би цього слова кожен на свій рахунок і хто не думав би про себе, голосуючи на користь усіх? Це доводить, що рівність у правах і породжуване нею уявлення про справедливість витікає з переваги, яку кожен надає самому собі і, отже, з самої природи людини; що спільна воля, для того, щоб вона була справді такою, повинна бути спільною як за своєю метою, так і за своєю суттю; що вона повинна виходити від усіх, щоб відноситися до всіх, і що вона втрачає притаманний їй від природи правильний напрям, якщо спрямована до якої-небудь індивідуальної і суто обмеженої цілі, бо тоді, оскільки ми виносимо ухвалу про те, що є для нас стороннім, нами вже не керує ніякий істинний принцип рівності...

Виходячи з цього, треба визнати, що волю робить спільною не стільки число голосів, скільки спільний інтерес, об'єднуючий голосуючих, бо при такого роду устрої кожен з власної потреби підкоряється умовам, які він робить обов'язковими для інших: тут чудово узгоджуються вигода і справедливість, що додає рішенням у справах, котрі стосується всіх, риси рівності, які негайно ж зникають при розгляді будь-якої приватної справи, зважаючи на відсутність тут того спільного інтересу, який об'єднав і ототожнював би правила судді з правилами з боку позовника. З якого б боку ми не підходили до основного принципу, ми завжди дійдемо одного і того ж висновку, саме: суспільна угода встановлює між громадянами такого роду рівність, за якої усі вони беруть на себе зобов'язання на одних і тих же умовах і всі повинні користуватися однаковими правами. За самою природою цієї угоди будь-який акт суверенітету, тобто будь-який справжній акт спільної волі, накладає зобов'язання на всіх громадян або дає однаково

рівні переваги всім; отже, суверен знає лише Націю як ціле і не розрізняє жодного з тих, хто її складає. Що ж, власне, таке акт суверенітету? Це не угода вищого з нижчим, але угода Цілого з кожним його членом; угода законна, бо вона має за основу Суспільний договір; справедлива, бо вона спільна для всіх; корисна, оскільки вона не може мати іншої мети, окрім загального блага; і міцна, оскільки поручителем за нього виступає вся сила суспільства і вища влада. Доти, поки піддані підкоряються тільки такого роду угодам, вони не підкоряються нікому, окрім своєї власної волі; і питати, якими є відповідно межі прав суверена і громадян, це означає питати, до якої межі тягнуться зобов'язання, які ці останні можуть брати стосовно самих себе – кожен відносно всіх і все відносно кожного з них.

З цього виходить, що верховна влада, якої б необмеженою, священною, недоторканною вона не була, не переступає і не може переступати межі спільних угод, і що кожна людина може повністю розпоряджатися тим, що їй ці угоди надали з її майна й її свободи; отже, суверен не має жодного права накласти на одного з підданих більший тягар, аніж на іншого. Бо тоді суперечка між ними набуває приватного характеру, і тому влада суверена тут більше не є компетентною.

Якщо ж ми припустили ці відмінності, абсолютно неправильно було б стверджувати, що Суспільний договір справді вимагає від приватних осіб відмови від чого-небудь; становище останніх у результаті дії цього договору насправді набуває більше переваг, аніж було раніше, оскільки вони не відчужують що-небудь, але вчиняють лише вигідний для них обмін способу життя невизначеного і схильного до випадковості на інше – краще й надійніше; природну незалежність – на свободу; можливість шкодити іншим – на власну безпеку; і свою силу, яку інші могли б перевершити, на право, яке об'єднання в суспільстві робить незборимим...

Розділ VI

Про закон

Суспільною угодою ми дали Політичному організму існування і життя; зараз йдеться про те, щоб за допомогою законодавства надати йому рух і наділити волею. Бо первинний акт, за допомогою якого цей організм утворюється і стає єдиним, не визначає ще нічого з того, що він повинен робити, щоб себе зберегти.

Те, що є благом і що відповідає порядку, є таким за природою речей і не залежить від угод між людьми. Будь-яка справедливість – від Бога, Він один – її джерело; але якби ми вміли одержувати її з такої висоти, ми б не потребували ані уряду, ані законів. Поза сумнівом,

існує загальна справедливість, що впливає лише з розуму, але ця справедливість, щоб бути прийнятою нами, повинна бути взаємною. Якщо розглядати речі з людської точки зору, то за відсутності природної санкції закони справедливості безсилі поміж людьми; вони приносять благо лише ганебному і нещастя – праведному, якщо цей останній дотримується їх у відносинах з усіма, а ніхто не дотримується їх у своїх відносинах з ним. Отже, необхідними стають угоди і закони, щоб об'єднати права й обов'язки і повернути справедливість до її предмету. У природному стані, де все є спільним, я нічим не зобов'язаний тим, кому я нічого не обіцяв; я визнаю за чуже лише те, що мені непотрібно. Зовсім не так у громадянському стані, де всі права визначені Законом...

...Закон може встановити, що існуватимуть привілеї, але він не може надати їх ніякій певній особі; Закон може створити декілька класів громадян, може навіть встановити такі якості, які дадуть право належати до кожного з цих класів; але він не може конкретно вказати, що такі-то й такі-то особи будуть віднесені до того чи іншого з цих класів; він може встановити королівське Правління і зробити корону спадковою; але він не може ані обирати короля, ані проголошувати яку-небудь сім'ю правлячою, – словом, будь-яка дія, об'єкт якої носить індивідуальний характер, не відноситься до законодавчої влади.

З'ясувавши собі це, ми відразу ж зрозуміємо, що тепер даремно питати про те, кому слід створювати закони, бо вони суть актів спільної волі; і про те, чи стоїть державець вище законів, бо він член Держави; і про те, чи може Закон бути несправедливим, бо ніхто не буває несправедливим відносно самого себе; і про те, як можна бути вільним і підкорятися законам, бо вони суть лише записів виявлень нашої волі.

І ще з цього видно, що раз у Законі повинні поєднуватися спільний характер волі і такий же її предмету, то всі розпорядження, які самовладно робить яка-небудь приватна особа, ким би вона не була, жодним чином законами не є. Навіть те, що наказує суверен з приватного приводу, – це теж не закон, а декрет; і не акт суверенітету, а акт магістрату.

Отже, я називаю Республікою будь-яку Державу, керовану за допомогою законів, яким би не був при цьому спосіб управління нею; бо тільки тоді інтерес спільно править Державою, і спільне благо щось означає. Будь-яке Правління за допомогою законів є республіканським: що таке Правління, я роз'ясню нижче.

Закони, власне, – це лише умови громадянської асоціації. Народ, що підкоряється законам, повинен бути їх творцем: лише тим, хто

вступає в асоціацію, належить визначати умови співіснування. Але як вони їх визначають? Зроблять це із спільної згоди, з раптовим натхненням? Чи є у Політичного організму орган для виявлення його волі? Хто надасть йому передбачливості, необхідної, щоб прояви його волі перетворити на акти і завчасно їх обнародувати? Як інакше проголосить він їх у потрібний момент? Як може сліпий натовп, який часто не знає, чого він хоче, бо він рідко знає, що йому корисне, сам зробити таку велику і таку важку справу, як створення системи законів? Сам по собі народ завжди хоче блага, але сам він не завжди бачить у чому воно. Спільна воля завжди спрямована правильно і прямо, але рішення, яке нею керує, не завжди буває освіченим. Їй слід показати речі такими, якими вони є, іноді – такими, якими вони повинні їй уявлятися; треба показати їй той правильний шлях, який вона шукає; захистити від того, що зводить її з цього шляху волі приватних осіб; розкрити перед нею зв'язок країн та епох; урівноважити привабливість близьких і відчутних вигод небезпекою віддалених і прихованих лих. Приватні особи бачать благо, яке відкидають; народ хоче блага, але не відає в чому воно. Всі однаковою мірою потребують поводитирів. Треба зобов'язати перших узгоджувати свою волю з їхнім розумом; треба навчити другого знати те, чого він хоче. Тоді результатом просвіти народу стане союз розуму і волі в Суспільному організмі; звідси виникає точна взаємодія частин і, на завершення всього, найбільша сила цілого. Ось що породжує потребу в Законодавці.

Розділ VII

Про законодавця

Для того, щоб відкрити якнайкращі правила співіснування, які належать народам, потрібен розум високий, який бачив би всі пристрасті людей і не мав жодної з них; який не мав би нічого спільного з нашою природою, але знав її досконало; чиє щастя не залежало б від нас, але хто згодився б все ж таки зайнятися нашим щастям; нарешті, такий, який, готуючи для себе славу у далекому майбутньому, був би готовий працювати в одному столітті, а пожинати плоди в іншому. Знадобилися б Боги, щоб дати закони людям...

Той, хто бере на себе сміливість давати настанови якому-небудь народу, повинен відчувати себе здатним змінити, так би мовити, людську природу, перетворити кожного індивідуума, який сам по собі є якимось замкнутим і ізольованим цілим, у частину більшого цілого, від якого цей індивідуум у певному значенні одержує своє життя і своє буття; переінакшити організм людини, щоб його зміцнити; повинен поставити замість фізичного і самотійного існування, яке нам

всім дано від природи, існування часткове і моральне. Отже, потрібно, щоб він відняв у людини її власні сили і дав їй натомість інші, які були б для неї чужими і якими вона не могла б користуватися без сприяння інших. Чим більше ці природні сили вичерпуються і знищуються, а сили, знову набуті, зростають і зміцнюються, тим більш міцним і досконалим стає також і первинний устрій; отже, якщо кожен громадянин нічого собою не представляє і нічого не може зробити без усіх інших, а сила, отримана цілим, рівна сумі природних сил усіх індивідумів або перевищує цю суму, то можна сказати, що закони досягли того самого високого рівня досконалості, яка тільки їм доступна.

Законодавець – в усіх відношеннях людина незвичайна в Державі. Якщо він повинен бути таким за своїми здібностями, то не меншою мірою повинен він бути таким за своєю роллю. Це – не магістрат; це – не суверенітет. Ця роль засновника Республіки абсолютно не входить до її заснування. Це – посада особлива й вища, що не має нічого спільного з владою людською. Бо якщо той, хто керує людьми, не повинен володарювати над законами, то і той, хто володарює над законами, також не повинен керувати людьми. Інакше його закони, зняряддя його пристрастей, часто лише увіковічували б вчинену ним несправедливість; він ніколи не міг би уникнути того, щоб приватні інтереси не спотворювали святості його творіння.

Коли Лікурґ давав закони своїй вітчизні, він почав з того, що відрікся від царської влади. У більшості грецьких міст існував звичай доручати складання законів чужоземцям. До цього звичаю часто вдавалися італійські Республіки нового часу; так само вчинила Женевська Республіка, і вона не може поскаржитися на результати. Рим під час свого найбільшого розквіту побачив, як відродилися в його надрах всі злочини тиранії, і бачив себе вже на краю загибелі, тому що поєднав у головах одних і тих самих людей знаки гідності законодавця і влади царя.

Тим часом навіть Децемвіри ніколи не привласнювали собі права запроваджувати який-небудь закон своєю власною владою. “Ніщо з того, що ми вам пропонуємо, – казали вони народу, – не може перетворитися на закон без вашої згоди. Римляни, будьте самі творцями законів, які повинні скласти ваше щастя”.

Ось чому той, хто складає закони, не має або не повинен мати якої-небудь влади надавати їм чинності; народ же не може, навіть при бажанні, позбавити себе цього права, яке не передається, бо згідно з первинною угодою, тільки спільна воля накладає зобов'язання на приватні особи, і ніколи не можна бути впевненим у тому, що воля якої-небудь приватної особи узгоджується із спільною, поки вона не стане предметом вільного голосування народу.

Розділ VIII

Про народ

Подібно архітектору, який, перш ніж спорудити велику будівлю, обстежує і вивчає ґрунт, щоб з'ясувати, чи зможе він витримати її вагу, мудрий законодавець не починає із створення законів, що самі собою є найбільш благими, але спочатку випробовує, чи здатен народ, якому він їх призначає, їх витримати...

Юність – не дитинство. У народів, як і людей, існує пора юності або, якщо хочете, зрілості, якої слід дочекатися, перш ніж підпорядковувати їх законам. Але настання зрілості у народу не завжди легко розпізнати; якщо ж запровадити закони передчасно, то вся праця буде зведена нанівець. Один народ сприйнятливий вже від народження, інший не стане таким і після десяти століть. Росіяни ніколи не стануть справді цивілізованими, оскільки вони піддалися цивілізації занадто рано. Петро володів талантами наслідувальними, у нього не було справжнього генія, того, що творить і створює все з нічого. Дещо із зробленого ним було добре, значна частина була недоречною. Він розумів, що його народ був диким, але абсолютно не зрозумів, що він ще не дозрів для статутів громадянського суспільства. Він хотів відразу просвітити й упорядкувати свій народ, тоді як його треба було ще привчати до труднощів цього. Він хотів спочатку створити німців, англійців, коли треба було почати з того, щоб створювати росіян. Він перешкодив своїм підданам стати коли-небудь тим, чим вони могли б стати, переконавши їх, що вони були тим, чим вони не є.

Розділ XII

Розділення законів

Щоб упорядкувати ціле, або надати найкращу форму державі, слід взяти до уваги різні відносини. По-перше, дія всього Організму на самого себе, тобто відношення цілого до цілого, або суверена до Держави. Але це відношення складається з відношення проміжних членів, як ми побачимо нижче. Закони, що управляють цими відносинами, носять назву політичних законів й іменуються також основними законами – не без відомих причин, якщо це закони мудрі. Бо якщо в кожній Державі існує лише один правильний спосіб дати їй гарний устрій, то народ, що знайшов цей спосіб, повинен його триматися. Але якщо встановлений лад є поганим, то навіщо приймати за основні ті закони, які не дають йому бути гарним? Проте за будь-якого стану справ народ завжди спроможний змінити свої закони, навіть найкращі; бо якщо йому завгодно заподіяти зло самому собі, то хто ж має право перешкодити йому в цьому?

Друге відношення – це відносини членів між собою або ж їх ставлення до всього Організму. Воно повинне бути в першому випадку наскільки можна малим, а в другому – наскільки можна великим, щоб кожен громадянин був абсолютно незалежний від усіх інших і повністю залежним від Громадянської общини, що завжди досягається за допомогою одних і тих же засобів; бо лише сила Держави дає свободу її членам. З цього-то другого відношення і виникають громадянські закони.

Можна розглянути і третій вид відносин між людиною і Законом, а саме між непослухом і покаранням. А це відношення веде до встановлення кримінальних законів, які по суті не стільки є особливим видом законів, скільки додають сили іншим законам.

До цих трьох видів законів додається четвертий, найважливіший з усіх; ці закони відображені не в мармурі, не в бронзі, а в серцях громадян; вони-то і складають справжню суть Держави; вони день за днем надають нових сил; коли інші закони старіють або слабшають, вони повертають їх до життя або наповнюють їх, зберігають народ дух його перших настанов і непомітно замінюють силою звички силу влади. Я розумію чесноти, звичаї й, особливо, думку громадську. Ця галузь невідома нашим політикам, але від неї залежить успіх всього іншого; у цій галузі великий Законодавець працює непомітно – тоді, коли здається, що він здійснює лише перетворення приватного характеру, – але це лише дуга зводу, несхитний камінь замка, який врешті-решт утворюють чесноти, що виникають набагато повільніше. З цих різних розрядів політичні закони, що становлять форму Правління, є єдиний рід законів, який відноситься до моєї теми.

КНИГА 3

Розділ I

Про уряд взагалі

Будь-яка вільна дія має дві причини, які спільно її виробляють: одна з них – моральна, тобто воля, що визначає акт, інша – фізична, а саме сила, яка його виконує. Коли я йду у напрямку до якого-небудь предмету, то потрібно, по-перше, щоб я хотів туди піти, по-друге, щоб ноги мої мене туди доставили. Хай паралітик захоче бігти, хай не захоче того людина моторна – обидва залишаться на місці. У Політичного організму – ті ж рушійні сили; у ньому також розрізняють силу і волю: цю останню під назвою законодавчої влади, першу під назвою влади виконавчої. Ніщо в ньому не робиться або не повинне робитися без їх участі.

Ми бачили, що законодавча влада належить народу і може належати тільки йому. Легко можна побачити, виходячи з принципів, встановлених вище, що виконавча влада, навпаки, не може належати всій масі народу як законодавцю або суверену, оскільки ця влада виражається лише в актах приватного характеру, які взагалі не відносяться до області Закону, ні, отже, до компетенції суверена, всі акти якого тільки і можуть бути, що законами.

Сила народу, крім того, має для себе потребу в такій довірній особі, яка збирала б її та приводила у дію згідно з вказівками спільної волі, яка служила б для зв'язку між Державою і сувереном, і певним чином здійснювала в суспільстві як у колективній особі те ж, що виконує в людині єднання душі і тіла. Ось яке в Державі значення Уряду, так невдало змішане з сувереном, якого воно є лише служителем.

Хто ж такий Уряд? Організм, що є посередником, встановлений для стосунків між підданими сувереном, уповноважений виконувати закони і підтримувати свободу як громадянську, так і політичну.

Члени цього організму іменуються магістратами або “королями”, тобто правителями; а весь організм носить назву “державця”. Абсолютно мають рацію ті, хто стверджують, що акт, за допомогою якого народ підпорядковує себе правителям, це зовсім не договір. Це, безумовно, не більш як доручення, посада; виконуючи це доручення, вони, прості урядовці суверена, здійснюють його ім'ям влади, охоронцями якими він їх зробив, владу, яку він може обмежувати, видозмінювати і відбирати, коли він цього зажадає; бо відчуження такого права несумісне з природою Суспільного організму і суперечить меті асоціації.

Отже, я називаю “урядом” або верховним управлінням здійснення виконавчої влади згідно із законами, а державцем або магістратом людину чи корпус, на які покладено це управління.

Розділ III

Розділення правлінь

Суверен може, по-перше, вручити Правління всьому народу або більшій його частині, так щоб стало більше громадян-магістратів, ніж громадян – просто приватних осіб. Цій формі Правління дають назву демократії.

Або ж він може зосередити Правління в руках малої кількості, так щоб було більше простих громадян, ніж магістратів, і така форма носить назву аристократії.

Нарешті, він може сконцентрувати все правління в руках єдиного магістрату, від якого одержують свою владу всі інші. Ця форма найбільш звична і називається монархією або королівським Правлінням.

Слід зазначити, що всі ці форми або, щонайменше, перші дві з них можуть бути більш-менш широкими, причому відповідні відмінності досить значні, бо демократія може оголосити весь народ, або охопити не більше половини його. Аристократія, в свою чергу, може охопити від половини народу до невеликої кількості громадян. Навіть королівська влада може бути схильна до відомого розділення. У Спарті, за її конституцією, постійно було два царі, а в Римській імперії траплялося, що існувало до восьми імператорів одночасно, причому не можна було сказати, що імперія розділена. Таким чином, є точка, де кожна форма Правління зливається з наступною, і ми бачимо, що за наявності лише трьох назв Правління здатне насправді приймати стільки різних форм, скільки є в Державі громадян.

Більше того, оскільки один і той же вид Правління може певною мірою підрозділятися ще на інші частини, в одній з яких управління здійснюється одним способом, а в іншій – іншим; то з поєднання цих трьох форм може виникнути безліч форм змішаних, з яких кожна може дати нові, поєднуючись з простими формами.

У всі часи багато сперечалися про те, яка з форм правління найкраща, – не беручи до уваги того, що кожна з них найкраща в одних випадках і гірша в інших.

Якщо в різних Державах число вищих магістратів повинно знаходитися в зворотному відношенні до числа громадян, то звідси впливає, що демократичне Правління найбільш придатне для малих Держав, аристократичне – для середніх, а монархічне – для великих. Це правило безпосередньо виводиться із загального принципу. Але як врахувати безліч обставин, які можуть викликати винятки?

Розділ VII

Про правління змішані

Власне кажучи, окремі види Правління в чистому вигляді не існують. Одноосібному правителю потрібні підлеглі йому магістрати; народне Правління повинне мати главу. Таким чином, при розділенні виконавчої влади завжди існує поступовий перехід від більшого числа до меншого з тією різницею, що велике число може залежати від малого або – мале від великого.

Іноді влада розділяється порівну; або коли складові частини знаходяться у взаємній залежності, як це спостерігається в Уряді Англії; або ж коли влада кожної частини є незалежною, але неповною, як у Польщі. Ця остання форма – погана, тому, що у такому разі єдності в Правлінні немає і немає внутрішнього зв'язку в Державі.

Який із видів Правління кращий: чистий чи змішаний? Питання це дуже цікавить політиків; і на нього потрібно дати таку ж відповідь, яку я дав вище стосовно будь-якої форми Правління.

Просте Правління – краще саме по собі лише тим, що воно просте. Але якщо виконавча влада не залежить достатньою мірою від законодавчої, тобто коли існує більше відносин між державцем і сувереном, ніж між народом і державцем, то таку відсутність відповідності необхідно виправити, розділяючи Уряд. Бо тоді влада всіх його частин над підданими не зменшується, а розділення робить їх менш сильними відносно суверена.

Це ж ускладнення усувають іноді за допомогою магістратів, що є посередниками, які, залишаючи Уряд в цілості, служать лише для урівноваження обох влад і для підтримки їх взаємних прав. Але тоді правління не буде змішаним, воно буде помірним.

Подібними ж шляхами можна усунути і протилежне ускладнення і, якщо Правління занадто слабке, заснувати колегії, щоб його зосередити: це практикується у всіх демократіях. У першому випадку Правління розділяють, щоб його ослабити, а в другому – щоб його підсилити. Бо максимум сили і слабкості однаково зустрічається при простих видах Правління, тоді як змішані форми дають середню силу.

Розділ ІХ

Про ознаки кращого правління

Отже, коли питають, яке з Правлінь є найкращим, то ставлять питання, яке не може бути розв'язне, бо воно є невизначеним, або, якщо бажаєте, воно має стільки ж правильних рішень, скільки є можливих комбінацій в абсолютних і відносних становищах народів.

Але якби запитали, за якою ознакою можна з'ясувати, гарно чи погано управляється даний народ, то це було б інша справа, і таке питання дійсно може бути вирішене.

Проте його зовсім не вирішують, тому що кожен хоче зробити це на свій лад. Піддані звеличать спокій у суспільстві, громадяни – свободу приватних осіб; один віддає перевагу безпеці володінь, а інший – безпеці особи; один вважає, що найкраще Правління повинне бути найсуворішим, інший стверджує, що таким може бути тільки найм'якше; цей хоче, щоб злочини каралися, а той – щоб вони попереджались; один вважає, що добре тримати сусідів у страху, інший вважає за краще залишатися їм невідомим; один задоволений, коли гроші обертаються, інший вимагає, щоб народ мав хліб. Навіть якщо б ми і дійшли згоди в цих і в інших подібних пунктах, то хіба посунулися б далеко? Якщо немає точної міри для духовних властивостей, то навіть і дійшовши угоди щодо ознак – як цього досягти в оцінці?

Щодо мене, то я завжди дивуюся з того, що не звертають уваги на наступну таку просту ознаку або через несумлінність не прагнуть її визнавати. Яка мета політичної асоціації? Бережіння і благоденство її членів. А яка найправильніша ознака, що вони убережені і благоденствують? Це їх чисельність і її зростання. Не шукайте ж навколо цю ознаку – предмет багатьох суперечок. За інших однакових умов таке Правління, коли без сторонніх засобів, без надання права громадянства, без колоній громадяни плодяться і множаться, є, поза сумнівом, найкращим. Правління, за якого народ зменшується в кількості і зубожіє, є найгіршим. Лічильники, тепер справа за вами: вважайте, вимірюйте, порівнюйте.

Розділ XV

Про депутатів або представників

Як тільки-но служіння суспільству перестає бути головною справою громадян, і вони вважають за краще служити йому своїми гаманцями, а не особисто, – Держава стає близька до руйнування. Потрібно йти в бій? – вони наймають війська, а самі залишаються вдома. Потрібно йти в Раду? – вони обирають Депутатів і залишаються вдома. Нарешті, оскільки громадян долає лінь і у них у надлишку гроші, то у них, врешті-решт, з'являються солдати, щоб служити вітчизні, і представники, щоб її продавати.

Клопоти, пов'язані з торгівлею і ремеслами, пожадливість у гонитві за наживою, зніженість і любов до зручностей – ось що призводить до заміни особистого служіння грошовими внесками. Поступаються частиною свого прибутку, щоб легше було її потім збільшувати. Давайте гроші – і скоро на вас будуть ланцюги. Слово фінанси – це слово рабів, воно невідоме в громадянській общині. У країні, дійсно вільній, громадяни все роблять своїми руками – і нічого – за допомогою грошей; вони не тільки не платять, щоб звільнитися від своїх обов'язків, але вони платили б за те, щоб виконувати їх самим. Я дуже далекий від загальноприйнятих уявлень; я вважаю, що натуральні повинності менш противні свободі, ніж грошові податі.

КНИГА 4

Розділ III

Про вибори

Щодо виборів державця і магістратів, що являють собою, як я сказав, складні акти, то тут є два шляхи, а саме обрання і жереб. І той, і інший застосовувалися в різних Республіках, і ще в даний час спостерігається вельми складне змішення обох способів при обранні дожа Венеції.

Вибори за жеребом, – говорить Монтеस्क'є, – відповідають природі демократії. Я з цим згоден, але чому це так? Жереб, – продовжує він, – є такий спосіб вибрати, який нікого не кривдить; він залишає кожному громадянину достатню надію послужити вітчизні. Але причини не в цьому.

Якщо звернути увагу на те, що обрання начальників є справою Уряду, а не суверена, то ми побачимо, чому вибори за жеребом більш властиві демократії, де управління тим краще, чим менше примножуються акти його.

У кожній справжній демократії магістрат – це не перевага, а обтяжливий обов'язок, який за справедливістю не можна покласти на одну людину скоріше, ніж на іншу. Один лише Закон може покласти цей тягар на того, на кого впаде жереб. Бо тоді, оскільки умови рівні для всіх і оскільки вибір не залежить від людей, немає такого роду застосування Закону до окремого випадку, яке порушило б загальний характер його.

За аристократичного ладу державця обирає державець, Уряд зберігається сам собою; і саме тут доречно голосування.

Приклад обрання дожа Венеції підтверджує цю відмінність, а не спростовує її: ця змішана форма підходить змішаному роду Правління. Бо це помилка – вважати форму Правління у Венеції справжньою аристократією. Якщо народ не бере там ніякої участі в Управлінні, то саме знать і є там народом. Безліч бідних варнавитів ніколи не мали доступу до жодного з магістратів, і їх приналежність до дворянства дала їм всього-на-всього порожнє звання Високості і право засідати у Великій Раді. Оскільки ця Рада численна так само, як наша Генеральна Рада в Женеві, то його знатні члени мають не більше привілеїв, аніж наші звичайні громадяни. Очевидно, що якщо не мати на увазі крайню відмінність обох Республік в цілому, то городяни Женеві в точності відповідають венеціанському патриціату; наші уродженці та жителі – городянам народу Венеції; наші селяни – підданам Венеції на материку; нарешті, як би ми не розглядали цю Республіку, відволікаючись від її розмірів, її Правління не більш аристократичне, ніж наше. Вся різниця у тому, що оскільки у нас немає ніякого довічного глави, ми не прагнемо удаватися до жеребу.

Вибори за жеребом створювали б мало ускладнень у справжній демократії, з огляду на те, що всі є рівними як за своїми чеснотами, так і за своїми здібностями, як за принципами своїми, так і за своїм станом, той або інший вибір практично втрачає сенс. Але я вже сказав, що ніколи не існувало справжньої демократії.

Коли поєднують вибори і жеребкування, то першим способом слід заповнювати місця, котрі вимагають відповідних дарувань, такі,

як військові посади; другий спосіб більше підходить у тих випадках, коли досить здорового глузду, справедливості, чесності, як на суддівських посадах; тому що в правильно влаштованій Державі ці якості властиві всім громадянам.

Ані жеребкування, ані голосування абсолютно не потрібні за монархічного Правління. Оскільки монарх по праву один – державець і єдиний магістрат, то вибір його намісників належить лише йому одному. Коли абат де Сен-Пьер пропонував збільшити число Рад короля Франції і вибирати їх членів за допомогою голосування, що проводиться в них, він не розумів, що пропонує змінити форму Управління.

Розділ V

Про трибунат

Коли неможливо з'ясувати точне співвідношення між складовими частинами Держави або коли причини, усунути які не можна, безупинно порушують ці співвідношення, тоді встановлюють особливий магістрат, що ніяк не входить до спільного організму, і він повертає кожного члена до його справжнього відношення і утворює зв'язок чи середній член пропорції, або ж між державцем і народом, або між державцем і сувереном, або ж між обома сторонами одночасно, якщо це необхідно.

Цей організм, який я назву Трибунатом, є охоронцем законів і законодавчої влади. Він іноді служить і для того, щоб захищати суверен від Уряду, як це робили в Римі народні Трибуни; іноді – щоб підтримувати Уряд проти народу, як це робить тепер у Венеції Рада Десяти; іноді ж – щоб підтримувати між ними рівновагу, як це робили Ефори в Спарті.

Трибунат зовсім не є складовою частиною Громадянської общини і не повинен мати жодної частки ані законодавчої, ані виконавчої влади. Але саме його влада є найбільшою, бо, знаючи, що не можна нічого зробити, Він може всьому перешкодити. Він є більш священним і більше шанується як захисник законів, аніж державець, що їх виконує, і аніж суверен, що їх дає. Це дуже ясно видно в Римі, коли горді патриції, що завжди зневажали весь народ, примушені схилитися перед простим урядовцем народу, який не мав ані заступництва, ані юрисдикції.

Трибунат, розумно стримуваний, – це найміцніша опора гарного державного устрою; але якщо він одержує хоча б небагато більше сили, ніж потрібно, він перевертає усе. Щодо слабкості, то вона не в його природі, і якщо тільки він щось з себе має, він ніколи не може значити менше, ніж потрібно.

Він вироджується у тиранію, коли узурпує виконавчу владу, яку він повинен лише стримувати, і коли хоче видавати закони, яких повинен лише дотримуватися. Величезна влада Ефорів не являла небезпеки, поки Спарта зберігала свої чесноти, але вона прискорила їх розклад від самого його початку. За кров Агіса, убитого цими тиранами, було відплачено його наступником; злочин і покарання Ефорів однаковою мірою прискорили загибель Республіки, і після Клеомена Спарта вже була нічим. Рим знайшов свою загибель на тому ж шляху; і надзвичайна влада трибунів, крок за кроком узурпована, послужила, врешті-решт, за допомогою законів, створених для збереження свободи, охороною грамотою імператорам, які її знищили. Що ж до Ради Десяти у Венеції, то це криваве судилище, однаково жахливе і для патриціїв, і для народу; і воно замість того, щоб захищати своїм високим авторитетом закони, служить, після повної їх звироднілості, лише для того, щоб завдавати напотемки удару, який ніхто не наслідуюється навіть помічати.

Трибунат знесилюється, як і Уряд, при збільшенні кількості його членів. Коли Трибуни римського народу, спочатку в кількості двох, потім п'яти, хотіли подвоїти цю кількість, то Сенат їм не опирався, твердо упевнений, що зможе стримувати одних за допомогою інших: це і справдилось.

Кращим засобом попередити узурпацію такого небезпечного корпусу, засобом, про який не подумував дотепер жоден Уряд, було б не робити цей корпус постійним, але визначати проміжки, протягом яких він припиняв би своє існування. Ці проміжки, які не повинні бути настільки великими, щоб дати час зловживанням затвердитися, можуть встановлюватися Законом, так щоб їх легко можна було у разі потреби скорочувати за допомогою надзвичайних указів.

Це засіб, на мою думку, не передбачає ускладнень, тому що, як я сказав, трибунат, який не є частиною державного устрою, може бути усунений без збитку для останнього; і він мені здається дієвим, тому що магістрат, знову запроваджений, відправляється зовсім не від тієї влади, яку мав його попередник, а від влади, яку дає йому Закон.

ІММАНУІЛ КАНТ

(1724-1804)

Німецький філософ, родоначальник німецького класичного ідеалізму та німецького лібералізму. Походив з родини ремісника. Народився, вчився та працював у м. Кенігсберг (нині – м. Калінінград, РФ), де в 1755-1770 рр. був приват-доцентом, а в 1770-1796 рр. – професором університету. Основні твори політико-правової тематики – “До вічного миру. Філософський проект” (1795) та “Метафізика чеснот” (1797).

Уривки з твору “До вічного миру. Філософський проект” перекладено за джерелом: Кант, И. К вечному миру. Философский проект [Текст] // соч. : в 8 т. – М. : Чоро, 1994. – Т. 7. – С. 5–56.

“ДО ВІЧНОГО МИРУ. ФІЛОСОФСЬКИЙ ПРОЕКТ”

Розділ перший, що містить попередні статті договору про вічний мир між державами

1. “Жоден мирний договір не повинен вважатися таким, якщо при його укладенні таємно зберігається основа для нової війни”.

Бо інакше це було б тільки перемир’я, тимчасове припинення військових дій, а не *мир*, який означає закінчення будь-якої ворожнечі і приєднати до нього прикметник “*вічний*” є вже підозрілим плеоназмом. Мирний договір знищує всі наявні причини майбутньої війни, навіть ті, які, мабуть, у даний момент не відомі самим договірним сторонам і які згодом можуть бути хитро і спритно вишукані в архівних документах. Якщо називати речі своїми іменами, то збереження на майбутнє старих претензій, про які зараз жодна зі сторін не згадує, оскільки обидві дуже знесилені, щоб продовжувати війну, хоча і сповнені злочинного наміру використовувати для цієї мети першу слушну нагоду, є езуїтська казуїстика, не гідна правителя, так само як і готовність до обґрунтування подібних дій не гідна його міністра.

Зрозуміло, тим, хто відповідно до передових понять державної мудрості вбачає істинну гідність держави в постійному збільшенні будь-якими засобами її могутності, наша думка може здатися учнівською і педантичною.

2. “Жодна самостійна держава (велика чи мала – це не має значення) ані за спадком, ані в результаті обміну, купівлі чи дарування не повинна бути придбаною іншою державою”.

Річ у тому, що держава (на відміну, скажімо, від землі, на якій вона знаходиться) не є майном. Держава – це спільнота людей, повелівати і розпоряджатися якими не може ніхто, окрім її самої. Тому будь-яка спроба прищепити її, подібно стовбуру, що має власне коріння, як гілку, до іншої держави, означала б знищення першої як моральної особистості та перетворення цієї моральної особистості в річ, яка суперечила б ідеї первинного договору і без якої не можна мислити ніякого права на управління народом...

3. “Постійні армії з часом повинні повністю зникнути”.

Бо, будучи постійно готовими до війни, вони невпинно загрожують нею іншим державам. Вони спонукають їх до прагнення перевершити одна одну в кількості озброєних сил, що не має меж, і оскільки, пов’язані з миром, військові витрати стають врешті-решт обтяжливими, ніж коротка війна, то ці постійні армії стають причиною військового нападу з метою позбавитися цього тягаря. До того ж наймати людей, для того, щоб вони вбивали або були убиті, – означає використовувати їх як прості машини або знаряддя в руках іншого (держави), а це не сумісно з правами людини, які має кожен з нас. Інша справа – добровільне, що періодично проводиться, навчання громадян поводженню зі зброєю з метою захистити себе і свою вітчизну від нападу ззовні. Накопичення багатств може призвести до тих же результатів, а саме: інші держави, побачивши в тому військову загрозу, будуть вимушені вдатися до попереджувального нападу (оскільки з трьох сил: *озброєної сили, сили союзів і сили грошей* – остання може бути найнадійнішим знаряддям війни), якби не було так важко визначити розміри цієї загрози.

4. “Державні борги не повинні використовуватися для цілей зовнішньої політики”.

Пошуки засобів усередині країни або поза нею не викликають підозри, якщо це робиться для економічних потреб країни (поліпшення доріг, будівництва нових населених пунктів, створення запасів на випадок неврожайних років тощо). Але як знаряддя боротьби держав між собою кредитна система, за якої борги можуть непомірно

збільшуватися, залишаючись у той же час гарантованими (оскільки кредитори не висувають своїх вимог одночасно), – дотепний винахід одного торгового народу в цьому сторіччі – являє собою небезпечну грошову силу, а саме фонд для ведення війни...

5. “Жодна держава не повинна насильницьки втручатися в політичний устрій і управління іншої держави”...

“Жодна держава під час війни з іншою не повинна вдаватися до таких ворожих дій, які зробили б неможливою взаємну довіру в майбутньому, в мирний час, як, наприклад, засилання таємних *вбивць*, отруйників, порушення умов *капітуляції*, *підбурювання до зради* в державі ворога тощо”.

Це ганебні прийоми боротьби. Адже і під час війни необхідно відчувати хоч яку-небудь довіру до способу думок ворога, інакше не можна буде укласти ніякого миру, і ворожі дії перетворяться на винищувальну війну. Війна є сумним вимушеним засобом у природному стані (де не існує ніякої судової інстанції, вирок якої мав би силу закону) затвердити свої права силою... Винищувальна війна, в якій можуть бути знищені обидві сторони, а разом з ними і будь-яке право, призвела б до вічного миру лише на гігантському кладовищі людства. Отже, подібна війна, а також використання засобів, які відкривають шляхи до неї, повинні бути, безумовно, заборонені. А те, що названі засоби неминуче призводять до неї, впливає з того, що ці мерзотні диявольські прийоми, вживаючись, недовго утримуються в межах війни, наприклад, шпигунство, коли одні користуються вадами інших, які відразу неможливо викоренити, але переходять до мирного стану, абсолютно знищуючи тим самим його призначення...”

Хоча вказані вище закони об’єктивно, тобто за задумом влади імущих, є *заборонними законами*, проте деякі з них відносяться до розряду *строгих*, тих, що діють незалежно від обставин і вимагають *негайного* здійснення (№ 1, 5, 6), інші (№ 2, 3, 4), що *суб’єктивно розширюють повноваження*, допускають можливість *відстрочити* виконання, не випустивши з уваги мету і не відсовуючи її до неіснуючого дня, можливість *відновлення*, наприклад, свободи держав, що позбулися її згідно з пунктом 2; відстрочка тут є необхідною для того, щоб поспішними діями не зашкодити меті. Адже заборона в даному випадку стосується лише *способу придбання*, який надалі не повинен мати сили, а не *стану володіння*, який хоча і не має необхідної правової підстави, але свого часу (уявного придбання) вважалося всіма державами відповідно до тодішніх поглядів правомірним.

Розділ другий, що містить остаточні статті договору про вічний мир між державами

Стан миру між людьми, що живуть по сусідству, не є природним станом; останнє, навпаки, є стан війни, якщо і не безперервні ворожі дії, то постійна їх загроза. Отже, стан миру повинен бути встановлено...

Перша остаточна стаття договору про вічний мир

Громадянський устрій кожної держави повинен бути республіканським.

Устрій, заснований, по-перше, на принципах свободи членів суспільства (як людей), по-друге, на основних положеннях *залежності* всіх (як підданих) від єдиного загального законодавства і, по-третє, на законі *рівності* всіх (як громадян держави), є устрій *республіканський* – єдиний, виникаючий з ідеї первинного договору, на якому повинно бути засноване будь-яке правове законодавство народу. Отже, цей устрій є саме тим, що передусім лежить в основі всіх видів громадянської конституції; проте виникає питання: чи є він єдиним, який може призвести до вічного миру?

Крім свого бездоганного походження з чистого джерела правових понять республіканський устрій відкриває бажану перспективу вічного миру, основа якого полягає в такому. – Якщо (це не може бути інакше за подібного устрою) для вирішення питання: бути війні чи ні? – потрібна згода громадян, то цілком природно, що вони гарненько подумують, перш ніж розпочати таку погану гру. Адже всі тяготи війни їм доведеться взяти на себе – самим битися, оплачувати військові витрати зі своїх кишень, у поті чола відновлювати спустошення, заподіяні війною, і на завершення всіх бід накликати на себе ще одну, котра отруєє і сам мир, – ніколи (внаслідок завжди можливих нових воєн) не зникаючий тягар боргів. Навпаки, при устрої, в якому підданий не є громадянином (отже, не при республіканському), це питання викликає якнайменші сумніви. Адже верховний глава тут не член держави, а власник її; війна не позбавить його бенкетів, полювання, розважальних замків, придворних святкувань та іншого, і він може згодитися на неї як на розважальну прогулянку з незначного приводу, байдуже надавши завжди готовому до цього дипломатичному корпусу завдання підшукати заради пристойності яке-небудь виправдання.

Щоб республіканський устрій не плутати (як це звичайно роблять) з демократичним, потрібно відзначити таке. Форми держави можуть бути розділені або за кількістю осіб, що володіють верховною державною владою, або за *способом управління* народом його верховного

глави, ким би цей останній не був. Перша форма називається власне формою панування, і тут можливі лише три види її, а саме: суверенітетом володіє або *одна особа*, або *декілька осіб*, пов'язаних одна з одною, або ж *усі*, що разом становлять громадянське суспільство (*автократія, аристократія, демократія*; влада монарха, дворянства, народу). Друга форма є форма правління і стосується того способу, коли держава розпоряджається повнотою своєї влади; цей спосіб заснований на конституції (на акті загальної волі, завдяки якому маса стає народом), і в цьому відношенні форма управління може бути або *республіканською*, або *деспотичною*. *Республіканізм* є державний принцип відділення виконавчої влади (уряди) від законодавчої; *деспотизм* – принцип самовладного виконання державою законів, даних нею ж; тим самим публічна воля виступає як приватна воля правителя. З трьох форм держави *демократія* у власному значенні слова неминує є *деспотизмом*, оскільки вона встановлює таку виконавчу владу, за якої всі приймають рішення з приводу одного, і в усякому разі проти одного (який не згоден), отже, всі, хто не є всіма, що є суперечністю загальної волі та свободі.

Будь-яка *непредставницька* форма правління є, по суті, *псевдоформою*, тому що в одній особі не може виступати законодавець і виконавець власної волі (як не може загальне великої посилки силогізму бути в той же час приватним у меншій посилці); і хоча два інших державних устрої завжди є недостатніми, оскільки припускають подібний спосіб правління, проте за них можливим є спосіб правління, згідний з *духом* представницької системи, як про це принаймні заявив *Фрідріх II*: він всього лише верховний слуга держави; демократія робить це неможливим, оскільки кожен хоче бути паном. – Тому можна сказати: чим менший склад державної влади (кількість володарів), але чим більш представницький характер вона носить, тим повніше розкриває державний устрій можливості республіканізму, і він може сподіватися шляхом поступових реформ врешті-решт піднятися до такого стану. З цієї причини аристократія важча, аніж монархія, а за демократії абсолютно неможливо (окрім як шляхом насильницької революції) досягти довершеного правового устрою. Набагато важливішим для народу є спосіб правління, а не форма держави (хоча в останній багато значить більша або менша відповідність вказаній меті). Але до першого, якщо він відповідає поняттю права, належить представницька система, за якої тільки й є можливим республіканський спосіб правління, але без якої (за будь-якого устрою) він стає деспотичним і насильницьким. – Жодна із давніх так званих республік не знала цієї системи, внаслідок чого вони повинні були просто звиродніти в деспотизм, за якого верховна влада одного уявляється більш терпимою.

Друга остаточна стаття договору про вічний мир

Міжнародне право повинне бути засноване на *федералізмі* вільних держав.

Народи як держави можна розглядати як окремих людей, які в своєму природному стані (тобто незалежні від зовнішніх законів) вже своїм сумісним існуванням порушують право один одного, і кожний з них з метою своєї особистої безпеки може і повинен вимагати від іншого спільного вступу до устрою, подібного громадянському, де кожному може бути забезпечене його право. Це був би *союз народів*, який, проте, не повинен був би бути державою народів. Останнє означало б суперечність, бо будь-яка держава ґрунтується на ставленні *вищого* (законодавця) до *нижчого* (того, що покорається, тобто народу). Багато народів у державі (оскільки тут ми розглядаємо право *народів* стосовно один одного, оскільки вони утворюють окремі держави і не повинні злитися в одну державу) утворили б тільки один народ, що суперечить передумові. ...

Повинен існувати особливого роду союз, який можна назвати *мирним союзом* і який відрізнявся б від *мирного договору* тим, що останній прагне покласти край лише *одній* війні, тоді як перший – *усім* війнам і назавжди. Цей союз має на меті не придбання влади держави, а лише підтримку і забезпечення *свободи* кожної держави для неї самої і водночас для інших союзних держав, причому це не створює для них необхідності підкорятися (подібно людям у природному стані) публічним законам та їх примусу. – Можна показати здійсненність (об'єктивну реальність) цієї ідеї *федерації*, яка повинна охопити поступово всі держави і привести таким шляхом до вічного миру. Якби якому-небудь могутньому і передовому народу випало щастя утворити республіку (яка за своєю природою повинна тяжіти до вічного миру), то вона виявилася б центром федерального об'єднання інших держав, які залучилися б до неї, щоб забезпечити таким чином, згідно з ідеєю міжнародного права, свою свободу, і шляхом багатьох таких приєднань все ширше і ширше розсувалися б межі союзу.

...Відповідно до розуму у відносинах держав між собою не може існувати ніякого іншого шляху вийти з беззаконного стану постійної війни, окрім як зректися подібно окремим людям від своєї дикої (беззаконної) свободи, пристосуватися до публічних примусових законів і утворити таким шляхом (безумовно, таку, що постійно розширяється) *державу народів*, яка врешті-решт охопила б усі народи Землі. Але, виходячи із свого поняття міжнародного права, вони рішуче не хочуть цього, відкидаючи тим самим *in hypothesis* те, що вірне *in thesis*. Тому

не позитивна ідея *світової республіки*, а (щоб не все було втрачено) лише негативний сурогат *союзу*, що знімає війни, постійно і безперервно розширяється, може стримати потік антиправових ворожих намірів, зберігаючи, проте, постійну небезпеку їх прояву.

Третя остаточна стаття договору про вічний мир

“Всесвітньо-громадянське право повинно бути обмежене умовами загальної гостинності”.

Як і в попередніх статтях, тут йдеться не про філантропію, а про *право*, і *гостинність* означає право кожного чужака на те, щоб той, на чю землю він прибув, не ставився б до нього як до ворога. Він може вигнати його з держави, якщо це не викликає загибель прибульця, але, поки останній живе там, він не повинен ставитися до нього вороже. Це ще не право бути гостем, на що може претендувати кожен (для здійснення такої мети необхідний особливий дружній договір, який дозволяв би йому на певний час стати членом дому), але лише право відвідин, яке належить всім людям і в силу права загального володіння землею поверхнею, на якій, як на поверхні кулі, люди не можуть розсіятися до безкінечності і тому повинні терпіти сусідство інших; спочатку ж ніхто не має більшого права, аніж інший, на існування в даному місці землі...

Більш-менш тісне спілкування між народами Землі розвинулося всюди настільки, що порушення права в *одному* місці відчувається у всіх *інших*. З цього видно, що ідея права всесвітнього громадянства є не фантастичне або безглузде уявлення про право, а необхідне доповнення неписаного кодексу як державного, так і міжнародного права до публічного права людини взагалі і, таким чином, до вічного миру. І лише за цієї умови можна тішити себе надією, що ми поступово наближаємося до нього.

Додаток перший. Про гарантії вічного миру

Республіканський устрій є єдиним, який повністю відповідає праву людей, але встановити, а тим більше зберегти подібний устрій дуже важко, що, на думку багатьох, він повинен був би бути *державою янголів*, оскільки люди з своїми егоїстичними схильностями не здатні до такої піднесеної форми устрою. Але тут на загальній, заснованій на розумі, волі, шанобливій, але на практиці безсилій, природа дає підтримку за допомогою якраз тих же егоїстичних схильностей. Отже, лише від хорошої організації держави (а це в усякому випадку під силу людині) залежить, як спрямувати сили цих схильностей, щоб кожна з них або стримувала руйнівну дію іншої, або знищувала її. З точки зору розуму результат виходить таким же, неначебто цих схильностей

не було зовсім, і тим самим людина змушена б бути якщо не морально доброю людиною, то все ж таки добрим громадянином. Проблема створення держави вирішувана, як би чудно це не звучало, навіть для народу дияволів (якщо тільки-но вони мають розум). Вона зводиться до наступного: “Так розташувати певну кількість розумних істот, які, у своїй сукупності, для підтримки життя потребують загальних законів, але кожна з яких таємно схильна ухилятися від них; так організувати їх устрій, щоб, не дивлячись на протилежність їхніх особистих спонукань, останні настільки паралізували одне одного, що в публічній поведінці людей результат був би приблизно таким, неначебто вони не мали подібних злих прагнень”. Така проблема повинна бути *вирішуваною*.

Станіслав ОРІХОВСЬКИЙ

(1513-1566)

Перший український політолог і філософ.

Український просвітитель на прізвисько “Роксолан”.

Народився у православній шляхетській родині.

Загальну освіту здобув у Перемишлі. У 1526-1542 рр. навчався в університетах Кракова, Відня, Віттенберга, Болоньї, Падуї. Три роки жив у сім’ї основоположника сучасного протестантизму Мартіна Лютера. З 1543 року і до своєї смерті – парафіяльний священник у Перемишлі.

Уривок з твору “Напучення польському королеві” подається за *джерелом*: Оріховський Станіслав (Роксолан). Напучення польському королеві [Текст] / Станіслав Оріховський-Роксолан // Україна: філософський спадок століть. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 182–190.

“НАПУЧЕННЯ ПОЛЬСЬКОМУ КОРОЛЕВІ”

Про те, як треба захищати державу

Не тільки про те знати мусиш, як здобути прихильність у своїх, але і як їх захистити, коли Бог дав тобі до рук “скіпетр рівності, скіпетр держави твоєї”, захищати яку завжди було важко...

Декому не до вподоби збирання грошей для оборони почасти тому, що податки щорічні державу виснажують. Інші кажуть, що молодь звикла до розкішного, безтурботного життя, і її нелегко виховувати чи змушувати робити щось на благо держави. Тому треба змінити всю систему оборони.

І якщо ти захотів би знати, який спосіб мені подобається, я відповів би: “Той, який завжди подобається мудрим”. – Уся наша республіка, якщо не помиляюся, поділена на 13 воєводств. Зроби так, щоб певний час по черзі воювало кілька воєводств: одного року, наприклад, якісь певні три воєводства, а іншого року – інші три. Таким способом найкраще державу захистиш. Супроти ж особливо великої ворожої сили слід готувати посполите рушення.

Така військова служба, дивися, й принесла б нам блага. По-перше, посполиті спочили б від податку. Далі. Молодь утримувалася б від розкоші потребою військової служби і поволі при звичаїлася б до праці, звикла б до труднощів.

Крім того, їхні батьки, ніби змагаючись між собою, уважніше добирали б для своїх дітей коней, зброю, слуг. Та й іншу військову амуніцію завжди вдома готовою матимуть, якщо певні будуть, що через три чи там чотири роки згідно з чергою повернуться до них служба.

Я вже мовчу про те, наскільки тепер усе в них перебуває у занедбанні, щоб ненароком не зачепити і моїх русинів. Більш мудро, гадаю, чинили давні греки, які саме завдяки цьому позбулися і розкоші юнаків і ворога тримали на відстані від дому.

Я сказав, що знав. А якщо моє не до вподоби, наслідуй кращих і за їхнім зразком у час миру і в час війни державою прав.

Що в державі більше – закон чи король?

У твоїй державі все підпорядковано потребам миру або війни, і республіка обмежена цими обов'язками.

Тому здається недоречним ставити запитання: чому в твоєму королівстві є ще й такі дві гідності, як “закон” і “король”; або хто з них більший? Після того, як переборю всякий сумнів, скажу: “Найсправедливіше, щоб ти перебував у межах свого обов'язку”.

Бо якби ми стали слухати римських законників, тобто похлібців тиранів, усю зверхність у державі, без сумніву, приписали б королеві і таким чином підпорядкували б йому саму юстицію, а його власні закони вихваляли б. Ніколи не ставили б королеві запитання “чому?”. Ніколи б не нагадували йому про присягання. Показували б лише, що сам він є паном нашого життя і смерті. А ті дармоїди тим певніше нашіптували б з усіх боків королеві про “злочинців”, які непоштиво ставляться до короля.

З іншого боку, ми вирости не в королівстві Нерона, а в славній батьківщині Сигізмунда. І нас так наші предки виховували, щоб ми знали, що король вибирається задля держави, а не держава заради короля існує. На цій підставі гадаємо, що держава набагато шляхетніша і достойніша за короля. А закон, коли він є душею і розумом держави, є тому далеко кращим за непевну державу й більшим за короля. Отож, закон дорівнює королеві і навіть кращий і далеко знатніший за короля. А тепер поясню тобі, що таке закон. Він, як я вже показував, сам є правителем вільної держави, але мовчазним, сліпим і глухим. Завдяки йому обирається одна людина, яку ми звемо королем. Вона є вустами, очима й вухами закону. Якби закон міг вислуховувати, вести бесіду,

ніхто не обирав би короля; бо закон сам [єдиний] навчає, що слід робити. А тому, що всього цього [закон] робити не може, прибирає собі посередника – короля.

Коли ж якийсь требоніанець або один з римських рабів, наприклад Ульпіанус, влещуючися до тебе, скаже, що ти наймогутніший у своїй державі, не погоджуйся. Скажи, що у твоїй батьківщині править не людина, а закон. Отже, коли тебе запитують: хто ти? – відповідай побожно і правдиво так: я король – уста, очі й вуха закону, а точніше, інтерпретатор закону, який присягнувся віру в королівстві зміцнювати і нічого іншого не робити, як тільки те, що закон скаже.

Така відповідь буде не лише правдивою, а й преславною – величною і гідною спадкоємця Казимира Великого. Цей бо нам перший дав найсвятіші і найсправедливіші закони, які ти так само шанувати мушиш і від них не відступати навіть на краєчок нігтя. Бо, коли закон є даром Божим, помщається Бог на порушниках його дарунку вбивством, чварами, вигнанням, ворогуванням, руйнуванням, рабством; веде, нарешті, державу з покоління в покоління до ганебних законів.

Багато міг би я прикладів тобі навести як нових, так і давніх, які достеменно свідчать, що тирані завжди нещасливо закінчували життя. Про це ось і дистих свідчить:

Дві є фортеці міцні в короля: справедливість і віра.

Влада тиранів ніде довгою ще не була.

Та оскільки я поспішаю до іншого й не хочу тобі набридати, додам ще трохи насамкінець: якщо ти визнаєш, що в королівстві закон є немовби другим королем, хай зробить тоді Бог тебе і королівство твоє щасливими, бо ти добровільно підкориш всього себе його волі. Та якщо зміниш цей порядок і скажеш, що ти є паном закону, змінить тоді Господь королівство твоє і віддасть його або ворогові, або рабові твоєму.

Коли ж побачиш, що перевага законів і держави є такою незначною, що повсякчас стаєш попереду них і вище обох, знай тоді: добре і належним чином керувати державою – труд не для однієї людини (а ти його один нести збираєшся!). Більший тягар і зусиль вимагає більших, ніж ті, яких сам докласти один можеш. Спільників тобі для цієї справи треба вірних, які приймуть до певної міри на себе разом з тобою спільний тягар і підтримають тебе працею і порадами спільними значно.

Ми вже сказали, яким у республіці правителем ти маєш бути, а тепер скажемо коротко, яких треба мати сенаторів, тобто союзників, при управлінні державою (і пристойних, і одностумців), щоб прибічникам і слугам здавався хранителем непошкодженої держави і, власне, королем, а не тираном.

Про сенат

Треба передусім знати, що добрий король нічим іншим не відрізняється від тирана, як тільки ставленням до сенату. Бо й тиран своїх підданих захищає, як і король: часом справедливо вирішує справи, а то й прощає. Проте його сенат ніколи не подібний до королівського.

Тиран переважно не має сенату, а якщо має, то це нікчемний гурт людей. А тому що сам усю республіку використовує для своїх потреб, побоюється дуже, щоб хтось йому не став на дорозі; і коли спільників (не для оборони республіки, а для шкоди) собі добирає, то передусім дбає, щоб уміли тримати язика за зубами.

Старанно пильнує, щоб видатні в його державі люди не зростали ні в благородстві, ні в науці, ні в чеснотах. І тоді лише вважає себе щасливим, коли відвалених, шляхетних, розумних, вчених чи багатих мужів вижене зі своєї держави.

Навпаки, король (оскільки не сам по собі, але з ласки своїх підданих правителем у республіці стає), щоб більше державі прислужитися, обирає собі в спільники найкращих, найвидатніших з-поміж громадян і з допомогою їхнього авторитету, порад і думок оберігає республіку і в час війни, і в час миру.

Саме тому талановитих і вчених оточує він увагою – цінує їхню працю і певен, що і в майбутньому ці мужі знадобляться для республіки. Без них жодне зібрання людей, жодна республіка не зможуть устояти довго. А коли вже так воно є, найбільше потурбуйся про добирання сенату – щоб з обраного тобою сенату усі люди зрозуміли, що ти справжній король, а не тиран.

Остерігайся зажерливих і не довіряй їм керівних посад у республіці. Адже і Святе Письмо забороняє вірити засланцям. Апостол Павло, наприклад, каже: “коренем усіх гріхів є жадібність”. До цієї вади найближча розкіш. Якщо її нема, не буде місця і для пожадливості. Треба, щоб ніхто на чуже не зазіхав, хто своє втратив. Інакше з’являться в республіці хитрощі, обман, зрада, грабунки, чвари, насилля над слабшими. Тому, коли від цього зла державу свою увільниш, добери до сенату людей стриманих, які задовольнятимуться тим, що мають, – навіть малим.

Мудрі не допустять до державної служби також людину незнатну за походженням або заплямовану, бо за великий скарб свободи вважають доблесть вільного батька. І навпаки, життя незнатного батька виховує (на їхню думку) ницого сина. Ти ж, маючи таку чудесну раду, добирай, скільки змога, мужів знатних і народжених славними батьками: почасти тому, що вони є ніби стовпами твоєї держави, почасти ж, що інші мешканці королівства з діда-прадіда вже звикли дослухатись

авторитету таких родин. Це ти постійно відчуваєш. (Жодне ім'я в твоїй державі, наприклад, не важить більше, ніж прізвище Тарновський, Кміта чи Тенчинський).

Але не забувай, однак, що авторитет є нагородою за славу, доблесть, а не за породу. Тому якби хтось (так само Тарновський за прізвищем, але не схожий на цього вельми славного і великого каштеляна), був би, наприклад, ненажерою, гультіпакою, розтринькувачем, обманщиком; водночас якийсь Крібовський життям і звичаями був би протилежний, та ще й мужем добрим, – чи не подумав би тоді ти, що саме цей є справжнім Тарновським, а того негідника велів би палицею прогнати геть зі своєї держави. Отож, таку трилику породу людей мудрі не допускають до держави.

І в нашій державі також, коли добірних мужів залучатимеш до сенату, ні про що так не дбай, як про те, щоб між сенаторами була належна згода. Бо ніщо так швидко не руйнує держави, як чвари в сенаті. Від сварки Цезаря з Помпеею Рим занепав. Через внутрішнє ворогування в сенаті незабаром Угорщина вкрай занепала. Останній випадок і нас має настрашити. Про це я вже раніше говорив, коли домагався від наших сенаторів, щоб ласкаво дозволили *N* вільно говорити правду.

Заради любові до батьківщини і єдиної віри я звертаюся до тебе, мого короля, який, бачу, не може міцно тримати кермо держави при найвищій незгоді між сенаторами. Прикро, коли таке становище існує серед мужів нижчого стану. Але ще гірше, коли таке відбувається між вищими урядовцями. Годі тоді й казати (особливо, коли туди проникла ненависть), що вони стануть думати про щось інше, окрім того, як знайти спосіб обідрати один одного. Що ж до партій, то вони збурюють супротивників образами, приниженням, плітками. І для цієї потреби тримають тисячі судочинців, тисячі адвокатів-крутіїв. Тому якби ти наблизився до деяких, то побачив би їх оточених юрбою судочинців, дорадників, які підказують, чому треба обирати [саме] цього, яким чином слід вигнати іншого з держави або затаврувати. Я нікого тут не називаю поіменно, нагадую лише про похибки. Бо хто знайдеться настільки відважним, що міг би сказати: люди найвищого авторитету покинули напризволяще республіку в такий небезпечний час і ні про що інше не думають, як тільки про згубні судові позови, тільки про вигнання та про потрібні грошові застави? Який же з цих звичаїв, – якби утвердився, – зміг би принести нам користь, а не найпевніший загин твоєї держави?

Тому якщо ти не зважаєш і якщо не турбуєшся, яким чином прихилити собі дружніх і придатних тобі сенаторів, або правити будеш зле, або взагалі не правитимеш через чвари між видатними, в одну

мить буде згублене все, що залишив тобі батько. А причина ж появи цієї мовчазної ненависті і розбрату – чув од мудрих – є одна. Саме про неї і говоритиму.

“Моє” і “твое” – два джерела всякої незгоди в суспільстві. Через них спочатку й виникають суперечки та судові позови, з яких народжується ненависть. З ненависті потім постають заколоти, а після заколотів настає вже неминучий кінець державі. Отож, аби королівство було здоровим, твої сенатори не повинні застановлятися над “моє” і “твое”. Хай цього ні обговорюють, ні вирішують: це інших суддів стосується. Хай сенатори стануть отцями держави, далекими од чварів, дружними, лагідними. Хай душу мають не затуманену ворожістю, не обплутану ненавистю, не сліпу від заздощів. Хай щиро і чистосердно бачать, що шкодить, а що корисне державі.

Цього не може статися, доки вони самі будуть суддями власних справ. І потім, – о якби колись те рішення попереднього сейму ти прийняв, – те, в якому сказано, що треба встановити в державі суд з виборних суддів і туди передати всі суперечки (з приводу) приватних справ і щоб після того ніхто не мав права оскаржувати. Хай їхня ухвала буде остаточною, що б вони не вирішили.

Це моє міркування, не мудріше й не корисніше за інші, слід прийняти до уваги, бо стосується воно гаразду нашого короля. У такий спосіб жила колись щасливо Греція, маючи обраних від найзначніших міст мужів, що вирішували спірні питання; їх греки називали амфіктіонами. Такого звичаю додержувався й Рим, після того як було встановлено прилюдний суд, званий рота. Саме завдяки цим судам, здається, запанувала між громадянами не тільки справедливість, але також мир і злагода.

Таким чином і Галлія за подобою тих встановила парламент і надала йому такі повноваження, що своїм рішенням він прирік короля вирішувати лише приватні справи. І Германія також вирішила встановити в усій імперії один суд схожим способом і його авторитетові підкоряться: германці називають його просто “камерний закон”.

Коли ми маємо, отже, стільки зразків, як утримати мир і злагоду серед громадян і коли вже бачимо, що цей самий закон подано на розгляд сейму, нема причини, чому б за найвищим бажанням і заради блага цієї республіки не встановити б тобі такий суд у Польщі. Так ти доставив би своєму королівству мир, спокій і відпочинок.

Що ж до сенаторів, то коли в них буде забрано право вирішення в суді справ “моє” і “твое”, старанніше почнуть піклуватися про республіку і ти матимеш таким чином у сеймі пристойних отців своєї держави. Але ти мусиш не тільки закликати сенаторів, щоб у мирі між собою

жили, але також вельми турбуватися, щоб у провінціях, де за твоїм дорученням правлять, вони справедливо і пристойно з провінціалами поводитися. Бо їхня пихатість як ніщо інше заходить так далеко (про це я вже говорив), що більших утисків від них у провінціях годі й чекати.

Не один є, повір мені, в твоєму королівстві такий собі чолов'яга, їх багато. Є навіть гірші за нього. Вони в підданих твоїх не тільки гроші і харч (як цей чоловік), але маєтки, поля, луки і ліси віднімають, – прикинувшись лисом. Відкрий же вуха і насторожи їх: звідусіль почувеш жалібний плач і стогін своїх підданих, у яких відібрано також свободу (їхню силу), тому й не наважуються навіть поскаржитися своєму королеві про нещастя. Якщо ж поскаржаться коли, приниженими в різний спосіб повертаються додому.

Всюди чатують на твоїх підданих смерть і жах, бо стряпчі, розглядаючи за спонукою начальника позови до суду, шукають спочатку вигоду, а тоді, якщо малий хабар, хитрим чином виключають того з числа добрих громадян.

І ще можу додати: недавно з мого маєтку було забрано багато добра. І поле моє захоплене, і худоба викрадена, тому я не можу нині користуватися своїм добром. Не кажу вже про погрози і незліченні образи, гірші всякої неволі турецької.

Таке становище, як ти бачиш, не можна терпіти у вільній державі, бо громадяни стануть зле думати про неї. Отож, звільни свою державу від такого рабства і нікому не дозволяй, як-то кажуть, сваволити, бо охочих до цього багато.

Так, наприклад, нещодавно цілком чесно поставилися до найганебнішої і вельми жадібної людини N. (Чосновського?), коли до неї було послано слідчих. Такими слідчими, я б хотів, щоб були мужі суворі і вірні, які про правопорушення у провінціях тобі повідомляли б. Знаючи це, злочинці боятимуться твоєї справедливості. У такий спосіб, отже, вибирай і направляй сенат і урядовців стримуй.

На твоїх нарадах сидять також найсвятіші єпископи – на зразок старших. Їх ти шануй, як отців, бо вони до твого сенату призначені і виступають авторами всіх твоїх рішень. Але завів ти це правило, певно, випадково, тому що воно чуже для релігії Господа Христа.

Таких людей завжди біля себе тримай, як дід твій Казимир мав Збігнева, Болеслав – Станіслава, а його наступник – Прандоту. Ти їх маєш не тільки добирати, а й виховувати. Увіруй, що вся гідність єпископа полягає в тому; щоб жодна справа на землі і на небі, окрім Бога, лише нами розглядалася. Бог-бо перший має ключі для закривання

і відкриття небес, він посилає нам святий дух, церкви; його владі підкоряються королі, принци, знатні, незнатні, багаті й бідні.

Послухай, куди веду: усі, яких перелічив, творять одну кошару, в якій усі рівні: “нема ні раба”, як каже Павло, “і вільного”, – тобто становище одного не є ні кращим, ані гіршим за іншого, бо всіх одним святим іменем названо, всіх зараховано до підданих єпископа. А якщо так є (а воно, певно, так і є), то прошу, чи тобі не буде здаватися дивним, коли запитав у твоєї величності: за яким правом король у церкві вибирає єпископа? Чим ти кращий за мене чи за будь-кого іншого? – адже при однакових правах у всіх однакова сила.

Що скажеш, о королю, або чим гадаєш виправдати? Може, Письмом? Але ж воно цілком проти тебе, бо вчить, що диякон Стефан був вибраний не переважним правом когось одного, а волею всіх тих, які були скликані до Єрусалима апостолами. Довідуємося, що Матвій також був обраний на посаду єпископа всіма апостолами.

Таким чином, Письмо не можеш назвати свідком твоєї правоти. Але, можливо, закон якийсь назовеш? Тоді скажи, який він із себе? Де виданий? Невже на радах, які доручають канонікам як членам капітулу обирати єпископа. Адже вони на виборах репрезентують ту церкву, яка потребує єпископа. Таке досі, бачимо, ведеться в Римі, Зальцбурзі, Памберзі, Магдебурзі, Бреслау і багатьох інших містах. Отож, ти не навів жодного закону, де було б тобі і дозволено.

Але, може, тобі відомий якийсь приклад? Старого в усякому разі не знаю, бо аж до Казимира, діда твого, вибір єпископів у Польщі залишався виключно в руках церкви. Розгорни, прошу, старі літописи, поглянь також на історію діянь твого діда: легко збагнеш, що найстаріший звичай церкви від діда твого в Польщі лишився незмінним.

Якщо, отже, тобі не можна призначати єпископів ні за Письмом, ні за законом, ні за прикладом чийось, слід визнати, що королі (коли таке роблять у церкві) зі святим духом відверто воюють, тому що миряни не мають права обирати єпископа, якого хочуть, у церкві Бога. Ще гірше коли цей гріх нав'язується; коли під час виборів єпископа виголошують такого роду слова: “Королівська величність за твоє вірне низькопоклонство дарує тобі сан єпископа”.

Ще не так давно, коли наставав час канонічного вибору, казали трохи інакше: “Угодний святому духу і нам буде єпископом цієї церкви”. А тепер у багатьох випадках ніби само собою зрозуміло, що обрання того чи іншого єпископа угодне святому духу, хоча раніше про це говорилося відверто. Відверто і чітко заявлялося також, що цей претендент 30 років віддав службі єпископату, перш ніж заслужив право бути обраним. І невтямки цьому доброму мужу, що єпископський

сан він одержав від короля як нагороду, і не чув Христа, який сказав: “Не ви мене обрали, але я вас вибрав”. І потім усіх цих апостолів, тобто єпископів, Христос покликав слідувати за ним. А тих, які сам себе запропонували Христові, відверто прогнав геть.

Отож, це запровадження, як бачиш, не від отця небесного і, поза сумнівом, буде знищене, якщо церква чимдуж знову не одержить своє старе право вибору єпископів. І цього ти також матимеш численні блага, – передусім справжні єпископи обиратимуться не одною людиною, а багатьма. Далі перестане простолюд скаржитися на згубні звичаї кліриків, бо єпископом у них буде не призначена їм чужа людина, а багатьом відома і звичаєм своїм, і приватним життям. Такий не страждатиме, що підлеглі його ордену не схожі на нього. Якщо це зробиш, знову церква одержить давню гідність. Якщо глибоко усвідомиш провину, – що з Богом відверту війну забажав вести, – знову повернеться церква до лона Бога. Я про цю справу не говорив би тут і слова, якби саме сумління не турбувало мене, коли побачив, що немає проповідника, який прилюдно повчав би вас, королів. За такий порядок і за вашу, де церкви Бога, несправедливість Бог покарає вас. Але чому це ми, неотесані, маємо біля Євангелія кричати, коли вчені всі мовчать? Нагадую тобі про твої помилки тому, щоб у день Страшного суду я не картав тебе, що тебе не застеріг. У цій книжці я запропонував тобі певні зразки, чи елементи королівського життя. Решта буде далі, коли розглянемо по порядку всю діяльність короля.

Пилип Степанович ОРЛИК (1672-1742)

Український політичний і військовий діяч, гетьман України в еміграції (1710-1742). З 1706 року – генеральний писар, найближчий радник гетьмана І. Мазепи. У 1709 році емігрував разом із І. Мазепою. На козацькій раді 5 квітня 1710 року Пилипа Орлика обрано гетьманом і відразу ж визнано шведським королем та турецьким султаном. Під час обрання між Орликом, старшиною та козаками-запорожцями було укладено угоду – “Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького” (який згодом отримав назву “Конституція Пилипа Орлика”). Уклав союзні договори із Швецією (10 травня 1710 року) та Кримським ханством (23 січня 1711 року). 8 листопада 1710 року Османська імперія, підтримуючи антимосковську позицію Орлика, оголосила війну Московському царству. Навесні 1711 року Орлик на чолі 16-тисячного козацько-татарського війська розпочав наступ на Правобережну Україну, полки якої перейшли на його бік. Гетьман Лівобережної України І. Скоропадський відправив проти Орлика військо під приводом генерального осавула Г. Бутовича, яке було вщент розбите біля Лисянки. Це призвело до масових народних виступів на Лівобережній Україні. У травні 1711 року розпочався наступ на Україну московських військ під приводом Б. Шереметьєва. Війська Орлика були змушені відступити. Але у липні 1711 року російські війська були оточені біля річки Прут турецькою армією. Це змусило Петра I 12 липня 1711 року укласти з Османською імперією Прутський мир, яким позбавляв Московське царство усіх завоювань на Північному Причорномор’ї. Але одночасно цей мир вивів Османську імперію з антимосковського союзу Пилипа Орлика.

Протягом 1711-1714 рр. Орлик намагався створити нову антимосковську коаліцію, але без успіху. У 1714 році він переїхав до Швеції, у 1720 – до Німеччини, згодом – до Франції, а з 1722 року він мешкав в Османській імперії. Шукаючи підтримки у різних європейських держав, неодноразово піднімав питання щодо відновлення української державності. Намагався сформуванати власну армію та залучити до боротьби з Росією Запорізьку Січ.

Орлик був останнім українським гетьманом (не зважаючи на П. Скоропадського), який відкрито поставив питання про створення незалежної української держави. Окрім “Конституції” Пилип Орлик був відомий як автор

блискучих політичних маніфестів: “Вивід прав України” (1712), “Маніфест до європейських урядів” (1712), Діаріуш (“Путьового щоденника”, 1720-1732).

І хоча легітимність Пилипа Орлика як гетьмана викликає певні заперечення (представники далеко не всіх козацьких полків брали участь у його виборах), а його “Конституція” не може вважатися “нормативно-правовим актом вищої юридичної сили” (скоріше це був нормативний договір), але можна сказати, що вона була першою спробою легітимізувати гетьманський режим і створити передумови для створення української державності в XVIII столітті.

Документ “Пакти і конституції Війська Запорозького” подається за *джерелом*: Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорізького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорізького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорізьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бандерах [Текст] // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 8–30.

“ПАКТИ Й КОНСТИТУЦІЇ ЗАКОНІВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО”

між ясновельможним паном Пилипом Орликом,
новообраним Гетьманом Війська Запорозького,
та між старшиною, полковниками,
а також названим Військом Запорозьким,
прийняті публічною ухвалою обох сторін
і підтвержені на вільних виборах
встановленою присягою названим
ясновельможним гетьманом,
року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах.

Во ім’я отця, і сина, і святого духа, прославленого у святій Трійці Господа Бога.

Нехай буде на вічну славу і пам’ять Війська Запорозького і народу Руського.

Господь дивний і незбагнений у судах своїх, милосердний у довготривалій терпеливості, праведний у карі, від самого сотворіння цього видимого світу він найсправедливішими терезами свого суду одні царства і народи підносить, а інші за гріхи й провини принижує, одних пригноблює, інших звільняє, одних возвеличує, інших притискає. Отак і народ козацький, давній та відважний, раніше званий Хозарським, спочатку підніс безсмертною славою, широкими володіннями

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама Східна (Візантійська) Імперія на морі й на суші боялась настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиротворити цей народ, поєднався з ними міцним союзом і власну дочку Кагана, себто володаря Козаків, призначив сину своєму (як дружину). І пізніше уславлений у небесах той же найсправедливіший суддя – Господь Бог за численні провини та гріхи піддав багатьом стражданням покараний народ Козацький, принизив його і ледве не знищив дощенту навіки. Згодом завдяки переможній зброї королів польських Болеслава Хороброго і Стефана Баторія (Господь) підкорив (цей народ) Королівству Польському. І хоч безмежний і незбагнений у своїх справедливих рішеннях Бог покарав наших попередників незчисленими стражданнями, однак розгніваний і ще не до кінця відданий порокам, вище названий народ Козацький, що доти перебував під тяжким польським ярмом, прагнучи відновити колишню свободу, повстав за ревну віру православну, за закони батьківщини і старі вольності під проводом палкого борця, найвідважнішого керманіча вічної пам'яті Богдана Хмельницького, який за допомогою самого Бога і непереможною поміччю найяснішого короля Швеції, безсмертного і славної пам'яті Карла X, з'єднавши сили Кримського Ханства і Війська Запорозького, а також завдяки власному прозорливому старанню, пильним турботам і величчю духу, збройно звільнив від польського рабства Військо Запорозьке і пригноблений народ Руський і цілком добровільно піддав і себе, і народ Царству Московському, сподіваючись на те, що вони, будучи самі такого ж обряду, як і ми, дотримуватимуться своїх зобов'язань відповідно до прийнятих пактів і конституцій, скріплених присягою, і що він назавжди збереже Військо Запорозьке і вільний народ Руський під його покровительством при непорушних правах законів та вольностей. Однак після смерті вищеназваного гетьмана Богдана Хмельницького, який благочестиво почив, Московське Царство взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів, позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї. І тоді що раз, як Військо Запорозьке терпіло таке насильство, воно мусило власною кров'ю та відважним повстанням захищати недоторканність своїх законів і вольностей, захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримував.

Нарешті, тепер уже недавно, за часів ясновельможного Гетьмана Івана Мазепи, що благочестиво почив, вищеназване Царство Московське, прагнучи втілити свої нечестиві наміри за допомогою сили і платячи нам злом за добро, замість вдячності і справедливої шани за таку

велику й вірну службу, за (наші) військові видатки, що довели нас до повного розорення, за незчисленні героїчні подвиги і криваві ратні труди, вирішило перетворити козаків на регулярну армію, підкорити своїй владі міста, відмінити права і вольності, знищити з коренем Військо Запорозьке, що перебуває в пониззях Дніпра, і навіки стерти його ім'я. Усе це було очевидним, і нині існують докази на це, документально підтверджені. І тоді, згаданий вище святої пам'яті, ясновельможний Гетьман Іван Мазепа, перейнявшись законною ревністю до недоторканості батьківщини, законів та вольностей Війська Запорозького, палаючи пристрасним бажанням і в дні свого видатного гетьманату, і після власної смерті – для увіковічнення свого імені – не тільки побачити на власні очі нашу батьківщину, а також Військо Запорозьке неушкодженими, але й залишити їх процвітаючими, з помноженими і розширеними вольностями, піддав себе під непереможне покровительство Найяснішого наймогутнішого короля Швеції Карла XII, який за особливим господнім провидінням направився зі своїм військом на Україну. Ось так він (Мазепа) пішов по слідах свого попередника, найвідажнішого святої пам'яті Гетьмана Богдана Хмельницького, який при взаємній згоді і стратегічній передбачливості (вступив у союз) з найяснішим королем Швеції, такого ж імені дідом його священної королівської величності Карлом X, прагнучи до звільнення своєї батьківщини з-під тяжкого польського рабства, і так само у відповідь на свої прохання отримав допомогу для вигнання польських військ. І хоча й безмірною була справедливість Господа і ревно сприятливою до благочестиво померлого гетьмана, однак відступилася від нього не тільки у мінливому жеребі війни, але й привела його самого сюди до Бендер, щоб покоровився закону смерті. Осиротіле після смерті свого гетьмана Військо Запорозьке, не втрачаючи надії здобути омріяну свободу і покладаючи тверду надію на допомогу Бога і на підтримку найяснішого і наймогутнішого короля Швеції, а також на те, що їхня справа, як справедлива, мусить неодмінно восторжествувати, для її продовження і для поліпшення військового порядку ухвалило, одержавши підтвердження своїх прохань від нашого найяснішого покровителя, його священної королівської величності короля Швеції обрати нового Гетьмана і провести його вибори у визначений час на місці поблизу Бендер, призначеному для акту обрання публічній раді, під головуванням пана Костянтина Гордієнка, свого кошового отамана. А далі всі, цілком одностайно, разом із старшинами та урядниками, що були послані від Війська Запорозького, розташованого на Січі, за давнім звичаєм і за стародавніми законами обрали вільним голосуванням на гетьманство пана Пилипа Орлика, гідного гетьманської посади і здатного з Божою поміччю при підтримці його священної королівської величності короля

ДВНЗ "Українська академія банківської справи НБУ"

Швеції, глибоко розуміючи стан речей і маючи досвід, взяти на себе у загрозованих і тривожних обставинах теперішнього часу цей тяжкий і небезпечний гетьманський тягар, перейнятися пильною турботою про потреби батьківщини, обмірковувати, керувати й вирішувати те, що потребуватиме вирішення. А оскільки дехто з колишніх Гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, Кошовий отаман з Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти, а головне – щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей в особливо зручний час, коли згадане Військо Запорозьке знайшло собі захист не деінде, а під опікою його Священної Королівської Величності короля Швеції, і тепер твердо і без вагань її визнає, ми уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом, і ухвалили, щоб не тільки Його Ясновельможність у щасливі дні свого Гетьманату стежив за виконаннями пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувалися також і наступні Гетьмани Війська Запорозького.

I

Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через хозарських князів від Константинопольського Апостольського престолу. І відтоді аж донині (наш народ) твердо в ній перебуває, ніколи не стривожений чужинською релігією. Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи Православну Віру, яку всіляко пригноблювали польські влади і принаджували до об'єднання з Римською Церквою. Після знищення на батьківщині чужинської Новоримської Релігії (Хмельницький) із названим Військом Запорозьким і народом Руським не з якої іншої причини віддався під захист Московського Царства, добровільно прийнявши його зверхність, а лише задля союзу Православної Віри. Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман, коли всемогутній Господь Бог сприятиме військовому щастю Його Священної Королівської Величності короля Швеції у збройному порятунку нашої батькі-

вщини від ярма московського рабства, буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині. А якщо б вона коли-небудь таємно або явно об'явилася, то (гетьман) повинен буде сам з власної ініціативи її викоринити, не допускаючи проповідування та розмноження кількості її прихильників. Особливо ж він не повинен допускати співіснування на Україні облудного Іудаїзму, докладаючи особливих зусиль, щоб вівіки міцніла одна-єдина Віра Православна Східного Обряду під священним Апостольським престолом у Константинополі, і щоб ширилася слава Божа, і щоб при новозбудованих церквах множилося навчання руських дітей вільним мистецтвам, і щоб віра Господня міцніла й процвітала серед чужинських релігій як троянда серед колючок. А задля більшого авторитету першого в Малій Русі Київського митрополичого престолу і для зручнішого керівництва духовними справами згаданий Ясновельможний Гетьман, коли наша батьківщина буде звільнена від московського ярма, мусить сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу, щоб таким чином відновити зв'язок і послушницьку належність нашої батьківщини до вищеназваного Апостольського Константинопольського престолу, удостоєного Євангельською проповіддю нести світло і утверджуватися у Святій Вселенській Вірі.

II

Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навічно встановлені та підтвержені силою договорів. Обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії. Особливо ж він мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі. Крім того, якби вдалося щасливо завершити війну, Ясновельможному Гетьману належить (укласти) з його Священною Королівською Величністю королем Швеції такий гарантований договір, щоб Його Священна

ДВНЗ "Українська академія банківської справи НБУ"

Величність та його нащадки, Найясніші Королі Швеції, користувалися титулом постійних Протекторів України і на ділі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканості її законів, привілеїв та кордонів. Таким же чином Ясновельможному Гетьману належить просити Священну Королівську Величність, щоб угодами Його Величності з Московським Царством, які будуть заключені, було передбачено як повернення після закінчення війни на свободу наших полонених, що перебувають у Московському Царстві, так і справедливе відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні збройною силою. Крім того, спеціально належить Ясновельможному Гетьману просити турбуватися перед Священною Королівською Величністю, аби взяті наші полонені, які є в Королівстві його Величності, були звільнені і вільно повернулися на свою батьківщину.

III

Оскільки своє походження колишне Хозарське плем'я, назване згодом Козацьким, веде і виводить від відважних і непереможних готів, а, крім того, права дружнього сусідства, бо навіть тісний зв'язок любові єднає названий Козацький народ з Кримським Ханством, з яким не раз Військо Запорозьке вступало у збройний союз і об'єднаними силами виступало на захист своєї батьківщини і своїх вольностей, то нехай Ясновельможний Гетьман, наскільки це можливо за теперішніх умов, дбає через послів перед Найяснішим Ханом про відновлення давнього братерства з Кримським Ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну, а навпаки – самі побоювалися нападу. Після завершення війни, коли Господь Бог благословить своєю поміччю новообраного Гетьмана, аби він разом з жаданим миром за нашими молитвами зміг повернути у своє володіння гетьманську резиденцію, тоді нехай він усіма силами і проникливим старанням прагне і вважає за свій службовий обов'язок дбати, щоб з нашого боку не порушувався і ніяким чином не псувався стійкий союз і братерство з Кримським ханством розгнuzданими нападами порушників, які не соромляться, звикнувши жити у гріхах, не тільки ламати права сусідства й дружби, але й розривати мирні угоди.

IV

Наскільки Військо Запорозьке Нижньої течії Дніпра здобуло собі безсмертну славу незчисленними героїчними діями на суші й на морі, настільки ж воно було винагороджене багатьма привілеями і благодіяннями для загальної і своєї власної вигоди. Однак, коли Московське Царство вдалося до різних засобів, щоб його пригнобити

і пограбувати, та почало споруджувати у його володіннях і власних землях то Самарські укріплення, то фортецю, розташовану на Дніпрі, що стало перешкодою у рибних ловах та полюванні згаданому Війську Запорозькому і завдавало йому збитків, кривди та несправедливого гноблення. Нарешті, була перетворена на руїну столиця війська – Січ, передмур'я запорожців на шляху блискавичного Марсу. Відтак, після щасливого завершення війни (якщо тепер вищеназване Військо Запорозьке не поверне свої володіння і Дніпро, насильно захоплені Москалями) Ясновельможний Гетьман муситиме під час мирних переговорів Його Священної Королівської Величності короля Швеції з Московським Царством, подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська, і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобід і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володіння Війська Запорозького. Нікому й ніколи цього не може бути дозволено, хоча б навіть на це був дозвіл Ясновельможного Гетьмана або й загальне рішення Війська Запорозького було спрямоване на їх (нових містечок і сіл) захист.

V

Оскільки місто Терехтемирів за давнім правом власності належало Низовому Війську Запорозькому й виконувало при ньому роль шпиталю, то і зараз, коли б наша батьківщина звільнилася від Московського рабства, Ясновельможний Гетьман повинен подбати про повернення Низовому Війську Запорозькому згаданого міста Терехтемирова з усіма прилеглими землями і з переправою, що є тут же, через Дніпро. А шпиталь у ньому для козаків, обтяжених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами, слід спорудити за громадський кошт, щоб їм не довелося турбуватися ні про харчування, ні про одяг. Частину течії Дніпра, починаючи від Переволочної аж до місць, розташованих нижче Переволочанської переправи, саме місто Переволочну з укріпленнями Керебердою, річку Ворсклу з млинами, що знаходяться у Полтавському полку, а також Кодацьку фортецю з усіма прилеглими (землями) Ясновельможний Гетьман і його наступники повинні, у відповідності з давніми законами і привілеями, залишати у володінні Війська Запорозького, не дозволяючи вільного вилову риби по Дніпру від Переволочної до його нижньої течії нікому з найзнатніших людей духовного чи світського звання. Особливо ж річки в Дикому Полі, протоки і всі відомі місця аж до Очакова пови-

нні перебувати у користуванні і володінні нікого іншого, окрім Війська Запорозького.

VI

Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме – і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату. Але коли деякі Гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність, вони на власний розсуд встановили такий закон: “Я так хочу, я так велю”. Через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності Гетьманського правління на батьківщині і в Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постойів, зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків. Отож, ми, старшина, Кошовий Отаман і Все Військо Запорозьке, укладаємо договір з Ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності, навечно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв’язку з постійним перебуванням при Гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні Полковники, подібні за характером обов’язків до цивільних радників. Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою Гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збиратимуться у Гетьманській Резиденції. Перша – на свято Різдва Христового, друга – на свято Великодня, третя Покрову Найблагословеннішої Богорівної.

На ці ради мають з’являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов’язком не лише полковники зі своїми

урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, але й послі від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу. І коли Ясновельможний Гетьман запропонує публічній раді щось на обміркування, тоді усі без винятку муситимуть з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси, без нечестивої заздрості і жадоби помсти, прийняти правильне рішення, виконання якого жодною мірою не зашкодить Гетьманській честі, не стане публічним тягарем для батьківщини, її розоренням – чого хай не станеться – чи бідною. Якщо ж, однак, поза цими вищеназваними Генеральними радами з наперед визначеним терміном проведення виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати такі справи за порадою Генеральної Старшини. Таким же чином, якщо надходитимуть якісь листи із іноземних країн чи областей, адресовані Ясновельможному Гетьманові, тоді належить Його Ясновельможності повідомляти (про них) Генеральну Старшину, а також розкривати відповіді, і щоб не було таємної писемної кореспонденції, особливо чужоземної і такої, яка могла б завдати шкоди цілісності батьківщини і загальному благу. А для того, щоб виникла більша довіра між Гетьманом і Генеральною Старшиною, Полковниками і Генеральними Радниками у веденні секретних і відкритих справ, кожен з них, заступаючи свій уряд, повинен скласти за публічно ухваленою формою тілесну присягу на вірність батьківщині, чесну відданість Гетьману й виконання обов'язків своєї служби. І якщо буде помічене щодо Ясновельможного Гетьмана щось супротивне справедливості й таке, що відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям і небезпечно для батьківщини, тоді Старшина, Полковники і Радники можуть скористатися повною свободою голосу, щоб, чи приватним чином, чи, коли (цього) вимагатиме надзвичайна й безвихідна необхідність, публічно на раді висловити докір Його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій Гетьманській честі. За ці докори Ясновельможному Гетьману не належить ображатися чи мститися, а навпаки – він мусить подбати про виправлення порушень. Особливо кожен із Генеральних Радників у своєму полку, від якого він буде висунутий і обраний на загальних виборах до Старшинської Ради, повинен, як і цивільні Полковники, твердо стежити за порядком, керуючись приписами цієї спільної ради, і рішуче виступати проти спроб скривдити чи утискати тягарями простий люд. І подібно до того, як Старшини, Полковники і Генеральні Радники зобов'язані дотримуватися відповідного права й виявляти всіляку шаню-

близькість до Ясновельможного Гетьмана, віддавати йому належні почесні й вірно служити, так і Ясновельможному Гетьману належить взаємно їх поважати, мати за бойових соратників, а не за рабів і вважати своїми помічниками, не примушуючи їх умисне до особистої залежності й безглуздої та не достойної при собі присутності, окрім тих випадків, коли цього вимагатиме необхідність.

VII

Якщо хтось із Старшини, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення – й умисне, й випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом.

VIII

Згадана Генеральна Старшина, яка постійно перебуває при Гетьмані, повинна доповідати Ясновельможному Гетьману про всі публічні справи, що перебувають у її віданні. І (подібні) донесення не повинні прийматися через посередництво наближених особистих слуг Гетьмана, котрих не слід залучати до участі в будь-яких законодавчих, управлінських і військових справах, відсторонивши їх від посольств, а ще більше – від громадських (доручень).

IX

Оскільки відомо, що з давніх часів у Війську Запорозькому були Генеральні Скарбники, які відали публічним скарбом, млинами і всіма публічними прибутками, податками і сплатами і розпоряджалися всім цим на розсуд і за згодою Гетьмана, отож і нині за загальною згодою встановлюється такий порядок і ухвалюється закон, що не підлягатиме змінам, що на випадок, якби наша Батьківщина звільнилася від Московського ярма, належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана. А сам Ясновельможний Гетьман не повинен ніяким чином поширювати своє право обертати (їх) на власну користь, обмежуючись своєю часткою

прибутків, які належать на Гетьманську булаву й особу, тобто індуктою з Гадяцького полку, Шептаківського повіту Почепського й Оболонського маєтків та іншими прибутками, що виділені за публічною ухвалою на Гетьманську посаду. Більше того, Ясновельможному Гетьману виділяється (частина) із спільних володінь і земель Війська Запорозького, але так, щоб необмежена влада не порушила прав тих, чії заслуги перед батьківщиною менші, а саме: ченців, священників, бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб. При цьому повинен бути обраний не тільки Скарбник, який перебуває при Гетьмані й постійно знаходиться у Гетьманській столиці, але також одночасно (слід обрати) у кожному Полку двох присяжних Скарбників, значних і заможних (представників), затверджених спільною ухвалою обох станів: козаків і простого люду. Вони мусять знати і прибутки Полку від приватних осіб, і публічні податки, й зобов'язані опікуватися видатками, щороку складаючи звіти – звітуючи про своє управління. Отож, ці Полкові Скарбники, перебуваючи у залежності від Генерального Скарбника, мали б своїм завданням і обов'язком виплачувати у своїх Полках борги з державної скарбниці, визначати її прибуток, збирати його й передавати до рук Генерального Скарбника. А панам Полковникам жодним способом не слід втручатися (в справі) полкової скарбниці, оскільки їм належить задовольнятися прибутками й пільгами свого уряду.

Х

Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого. Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві, посилаючи (їх) косити сіно чи збирати врожай, виганяючи на укріплення валів, відбираючи насильно, шляхом грабунку чи примусового продажу земель, за якусь незначну провину все рухоме й нерухоме майно. Ремісників же примушують без дозволу до виготовлення замовлених для хатнього вжитку речей, а козакам не надають приватних відпусток. Ясновельможний Гетьман повинен заборонити ці зловживання, що так поширилися, й, уникаючи їх сам, гідним на-

слідування прикладом, і викорінюючи. Оскільки ж усі тягарі і здирство нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи заслуг, але ненаситно прагнучи до власного збагачення, розбещуючи урядовців, козаків і простолюдинів, завойовуючи прихильність гетьмана підступними дарунками, за допомогою яких намагаються без вільних виборів, всупереч праву і рівності, піднятися на вершину полкових та інших урядів і почестей, тому найсерйознішим чином постановляємо, що Ясновельможний Гетьман не надаватиме нікому ніяких урядів ані почестей, керуючись якоюсь попередньою оцінкою вартості Полковницьких відзнак чи інших козацьких та простих посад, і не нав'язуватиме на них нікого силоміць. Але завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички.

ХІ

Встановлюється й оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків.

ХІІ

Не менший тягар накладається на українські міста від того, що чимало сіл, які раніше були включені до їх складу для допомоги у несенні громадських повинностей, згодом були передані у власність різноманітних осіб духовного і світського стану, а (кількісно) зменшений простолюду, що мешкає у (містах), зобов'язаний без будь-якого полегшення виконувати ті ж самі повинності, які виконував за допомогою забраних і переданих сіл. Отож, після того, як наша власна батьківщина буде втихомирена від збурення війнами й звільнена від московського рабства, нехай буде призначена і через спеціально встановлених комісарів здійснена Ревізія усіх видів публічних і приватних володінь і за високим рішенням Генеральної Ради у присутності Гетьмана нехай буде ухвалено урочисто й непорушно: кому належить згідно з

законом, а кому не належить користуватися правом володіння публічними маєтками, і які саме належить виконувати повинності підданим. Подібним же чином збільшуються тягарі нещасного пригнобленого простолюду й тому, що чимало заможніших козаків під приводом права підсусідства захищають прийнятих на свою садибу простолюдинів від будь-якої міської й сільської повинності. Так само і заможніші купці, відзначені гетьманськими вольностями, а також ті, що перебувають під заступництвом і опікою Полковників, уникають виконання належних публічних повинностей і відмовляються надавати допомогу нещасному простолюдові. Через це Ясновельможний Гетьман своїми Універсалами повинен буде подбати як про повернення селян, прихованих (у володіннях) царя, так і про заборону звільняти купців від несення публічних повинностей, не протегуючи їм у цьому надалі.

XIII

Силою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї, й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися Гетьманською владою.

XIV

З-поміж інших різного роду тягарів, якими обтяжуються й рядові козаки на нашій українській землі, не можна не визнати найбільш прикрою і тяжкою для народу ту, котра пов'язана з пересуванням приїжджаючих, від'їжджаючих і подорожуючих відповідно до офіційної, санкціонованої законом підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, якій підлягають нещасний простолюд і рядові козаки. Адже дуже багато, та навіть незчисленні чужоземці та місцеві (люди) будь-якого стану й становища, поспішаючи чи то в громадських, чи то у своїх приватних справах, простують по дорогах на обох берегах Дніпра через українські міста і села, дуже часто виконуючи різноманітні доручення і забезпечуючи охорону не лише Гетьмана, а й Генеральних Старшин, Полковників, Сотників і значних Козаків, а також і духовних осіб. При цьому деякі, під приводом своєї ретельності, а також посилаючись на потреби в дорозі, вимагають від урядників міст, містечок і сіл надавати їм незвичні подарунки, харчі, напої, підводи, супровід і охорону. І серед таких (людей) виявляється багато нечесних хапуг, а особливо серед слуг, які не мають жодної законної підстави на ту величезну кількість підводних коней, яку, коли міські чи сільські урядники відмовляються їм надати, вони вимагають лайливими словами і нагаями та ще й виставляють вимогу, щоб згадані

урядники для полегшення повинності умилостивляли їх піднесеними грішми. А деякі підводних коней забирають із собою, привласнюючи їх або продаючи. Серед Старшин, Полковників та інших духовних і світських осіб вищого рангу нерідко трапляється чимало й таких, які примушують міських урядників ремонтувати за громадський кошт свої вози, справляти для своїх слуг різноманітний одяг; вони навіть не соромляться силою збирати по дворах через посередництво підставних осіб та навчених для цього своїх слуг різні прянощі й тому подібне на потребу своєї кухні. Тим часом і самі урядники, прагнучи здобути собі прихильність і повагу й надати розголосу своєму імені, подають всіляку допомогу подорожуючим Старшинам та їхнім слугам, хоча б ті (й їхали) у своїх приватних, а не в публічних справах. Часто й самі урядники, особливо у містечках і селах, охоче шукають і використовують нагоду виказати поспішність приїжджим, збираючи під виглядом шанобливості нібито на їх потреби в особливій їжі та питві різноманітні напої, котрі випивають самі, а харчі ділять між собою, записуючи це все в рахунковій книзі поміж видатками і з цієї причини обтяжують престолюд не тільки боргами і підводними податками, але й призводять їх до найостаннішого зубожіння. Отож, Ясновельможний Гетьман, заспокоївши батьківщину в нинішній смуті та звільнивши її від Московського ярма, дбаючи про офіційне полегшення долі народу, охоче готовий встановити такий порядок, щоб у будь-якому місті був присяжний Скарбник, залежний від Полкового Скарбника, котрий відповідав би за всі громадські прибутки й видатки й опікувався б ними, а також контролював рахункові книги, з яких мав би складати рахунок за кожен рік. А якби він був звинувачений у боргах і незаконних витратах, то мав би відшкодувати це місту у вигляді компенсації своїм власним коштом; через це йому належить робити в книзі видатків запис відносно будь-якої подорожної справи, на яку видані подорожні листи, з вказівкою на (обсяг) подорожних пільг. А особливо Ясновельможний Гетьман виявлятиме благодатну турботу про стягнення на нашій батьківщині публічної підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, встановлюючи її такою, якою вона є в зарубіжних країнах, де вона ніколи не буває настільки безбожно обтяжливою для народу. Для розвезення ж листів, за прикладом і звичаєм зарубіжних країн, Ясновельможний Гетьман мусить встановити у підпорядкованих йому полках державних гінців за казенний кошт, про що ширше й детальніше буде обмірковано й вирішено на Генеральній Раді.

XV

Оскільки податки на річну платню компанійцям і сердюкам та інші публічні видатки, а також стації на компанійців та сердюків були встановлені як загальна повинність для всіх жителів України, і козаків, і простолюду, отож і податки, й згадані вище стації мають бути всюди ліквідовані і повністю відмінені. Таким чином, державна скарбниця, закрита для задоволення державних потреб, повинна бути відновлена за рахунок регулювання видатків. Що ж стосується платні кінним і пішим після закінчення війни, то вона повинна залишатися серед військових служб у віданні Гетьмана, про що на Генеральній Раді буде обговорено і прийнято постанову.

XVI

Нещасний простолюду дуже часто благає про відшкодування й висуває слізні скарги на відкупників мита, оскільки ринкові комісари переслідують його (простолюду) численними, незвичними і незліченними здирствами, так що через ці перешкоди не дано можливості бідній людині ступити вільного кроку на ринку, продаючи дешеві речі для забезпечення своїх нестатків, або ж купуючи щось для домашніх потреб поза базарним податком. А якщо, наприклад, хтось підпаде під найменшу підозру, то ринкові комісари позбавляють його всього – від голови до п'ят. Отож відкупники мита та їхні заступники повинні стягати на користь державної скарбниці платню за ввіз і вивіз лише тих товарів і в такому обсязі, який вказаний в універсалах, не стягаючи з купців взагалі нічого зайвого. Таким же чином, Ринкові Комісари повинні збирати ринковий податок лише від тих, хто йому підлягає, а не від бідних людей, які прибувають на ринок, щоб продати чи купити дешеву річ для хатніх потреб. Вони (комісари) також не повинні чинити жодного судочинства не тільки в кримінальних, але і в (інших) термінових справах і не накладати незвичних оплат і штрафів на народ і на міста, про що має ретельно подбати Ясновельможний Гетьман зі звичною турботливістю Гетьманської влади, до обов'язків якої належить великодушно направляти й поліпшувати усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей. Щодо пактів і конституцій, укладених для успішного виконання (вищезгаданого), то Його Ясновельможність удостоїв їх підтвердити власноручним підписом і державною печаткою, а також присягою належної форми. Ця присяга звучить так:

Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького, присягою Господом Богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і зви-

чаїв (нашої) вітчизни за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції, які додаються тут і одногосно узгоджені в даному Акті виборів між мною і Військом Запорозьким, прирівнюючися закону й орієнтуючися у всіх пунктах, частинах, періодах і клаузулах з вірною любов'ю і належною турботою на благо України, нашої батьківщини і спільної Матері, державну недоторканість якої я (зобов'язуюсь) боронити, а також якнайширше дотримуватися законів і вольностей Війська Запорозького усіма стараннями і зусиллями, на які лише я здатний. (Теж присягаю), що не буду вступати в жодні союзи з іноземними державами і народами, а всередині батьківщини – у будь-які змови, які б переслідували намір зруйнувати її чи нанести їй шкоду, а таємні підбурювання ззовні, небезпечні для законів і вольностей батьківщини, будуть завжди відкриватися перед Генеральною Старшиною, Полковниками і особами, яких це стосуватиметься по уряду. Теж присягаю і зобов'язуюся виказувати пошану достойним і добре заслуженим перед батьківщиною особам, а також усім козакам обох станів, вищого й нижчого, які заслужили добре ставлення, а для співучасників злочину буду застосовувати покарання згідно з артикулами права. Так мені хай допоможе Господь, немеркнуче Євангеліє і безвинна мука Христова. І це все моїм власноручним підписом і державною печаткою скріплюю і підтверджую. Діялося в Бендерах, року божого 1710, квітня 5 дня.

*Підтвердження цих Пактів
Королем Швеції.*

Ми, Карл XII, з ласки Божої король шведів, готів і вандалів, великий князь Фінляндії, князь Скандії, Естонії, Лівонії, Карелії, Бремена, Вердена, Щеціна, Померанії, Кашубії та Вандалії, володар Ругії, пан Інгрії та Вісмарії, а також пфальцграф Рейну, Баварії, Юліака, Клівії, Князь Гір і т.д., і т.д. Усім і кожному, кого це стосується чи для кого це може мати значення, повідомляємо і цим засвідчуємо. Коли знаменитий народ Руський, а також усе Військо Запорозьке одногосним рішенням обрало собі Гетьманом Ясновельможного Пана Пилипа Орлика на місце блаженно покійного Гетьмана Івана Мазепи і прийшло з ним до домовленості і міцних законів щодо порядку та положень, якими б керувалася держава, щодо збереження віри предків, а також щодо збереження вольностей і привілеїв для всіх і кожного, тоді він уклінно просив нас, аби ми те, що вільним волевиявленням і голосу-

ванням стосовно рівної, постійної й ніколи не порушеної форми влади і підкорення було прийнято, Нашою Королівською владою санкціонували і підтвердили. Ми також не менше, аніж наші попередники, славної пам'яті Королі Швеції, виявили милість і схильність до прославленого Руського народу й до всього Війська Запорозького, прагнучи йому вигоди і зростання, а тому вищеназвані умови чи пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним Гетьманом Паном Пилипом Орликом і Руською Генеральною Старшиною, а також Військом Запорозьким публічною ухвалою обох сторін домовлені і на вільному обранні того ж таки Ясновельможного Гетьмана 5 дня квітня року 1710 вірною клятвою підтвержені, схвалили й затвердили, не маючи іншої мети, окрім блага і суспільної користі, що ми, отже, схвалюємо й затверджуємо, обіцяючи Нашим Королівським словом завжди захищати вищезгадане. Для більшого довір'я усьому сказаному цей факт підтверджується підписом Нашої руки, й ми звеліли його скріпити Нашою Королівською печаткою.

Видали у місті Бендерах, дня 10 травня, року Божого
1710.

Карл

місце печатки

Г. Фон Мюллерн

Василь Микитович ТАТИЩЕВ

(1686-1750)

Російський державний діяч, історик. Разом з Феофаном Прокоповичем та Антіохом Кантемиром входив до “вченої дружини” – гуртка предтеч російського Просвітництва.

Народився 16 квітня 1686 року у помісті свого батька Микити Олександровича у Псковському повіті; навчався в московській артилерійській та інженерній школі під керівництвом Я. Брюса, брав участь у взятті Нарви (1705), у Полтавській битві та у Прутському поході; у 1713-1714 роках перебував закордоном, де стажувався у науках у містах Берлін та Дрезден. У 1717 році він відвідав Данциг з науково-дипломатичною місією (одержання в рахунок контрибуції ікони, що начебто писав святий Мефодій – один з творців кирилиці). У 1719 році, за пропозицією Я. Брюса, розпочинає роботу над російською географією і від’їжджає на Урал, де займається не лише географічними, а й історичними дослідженнями. У 1720 році від’їжджає до Сибіру, де до 1722 року управляє казенними заводами як в Сибіру, так і на Уралі. Саме тоді він переніс Уктуський завод на річку Ісеть, тим самим заснувавши Катеринбург. Діяльність Татищева на цій ниві викликала невдоволення А. Демидова. Боротьба між ним та Татищевим закінчилася перемогою останнього і в 1724 році йому була дана особиста аудієнція у Петра I, який нагадав йому про необхідність продовження роботи над географією Росії. Тоді ж Татищев став радником берг-колегії й одержав пост у сибірській обер-берг-амт, а згодом відвідав з дипломатичною місією Швецію. У 1726 році повернувся до Сибіру, а з 1727 року був призначений членом монетної контори, якій тоді підлягали усі монетні двори.

У 1730 році виступив проти “Верховної Таємної ради”, але водночас висунув ідею, що для допомоги монарху слід створити Сенат з 21 члена та збори із 100 членів, а на вищі посади обирати балотуванням. Пропозиції Татищева не одержали підтримки, але статус “ворога верховників” дозволив йому залишитися при монетній конторі, ставши її головним суддею. У 1731-1734 роках перебував під слідством з підозрою на хабарництво. У 1732 році вперше привіз до Петербургу свою “Історію Російську”, але не сприятливого ставлення не зустрів. У 1734-1737 роках знову знаходився на Уралі, займаючись “розмноженням заводів”. У 1727 році, за ініціативою Бірона, Татищева відсилають з Уралу до Поволжя, де він займався

облаштуванням життя башкирів. У січні 1739 року Татищев повертається до Петербургу, де знову обвинувачується в “нападах і хабарах”, і у 1740 році потрапляє до Петропавлівської фортеці. У 1741-1745 роках управляв Астраханською губернією, де, в основному, займався придушенням заворушень серед калмиків.

У 1745 році Татищева відправлено у відставку, і він приїжджає до свого маєтку в с. Болдіно, де мешкав до самої смерті. 14 липня 1750 року він отримав царський указ про своє прощення та орден Олександра Невського. Орден він повернув, а 15 липня 1750 року помер.

Основні твори: “Історія Російська з найдавніших часів” (1719-1739; вперше опубліковано у 1768-1848 рр.), “Вільне і узгоджене міркування та думка шляхетства російського, що зібралось, про правління державне” (1730), Розмова двох приятелів про користь науки й училищ” (1733; вперше опублікована у 1887 р.), “Духовна” (1740; вперше опублікована у 1775 р.), “Короткі економічні до села наступні записки” (1742), “Нагадування на надісланий розклад високий і нижчих державних та земських урядів” (1742), “Міркування про ревізію поголовну” (1743).

Уривки з твору “Розмова двох приятелів про користь науки й училищ” перекладено за джерелом: Татищев, В. Н. Разговор дву приятелей о пользе науки и училищах [Текст] / В. Н. Татищев // Жажда познания. Век XVIII / сост. А. Орлов и Ю. Смирнов. – М. : Молодая гвардия, 1986. – С. 348–387.

“РОЗМОВА ДВОХ ПРИЯТЕЛІВ ПРО КОРИСТЬ НАУКИ Й УЧИЛИЩ”

46. Я про те, що до церкви належить, далі запитувати не буду, бо чув, що світські та люди, знаючі громадянство, кажуть, нібито в державі чим народ є простішим, тим він є більш покірним і до правління більш спроможним, а від бунтів і заворушень безпечним, і задля цього поширювати корисним не вважають.

Відповідь. Я вірю, що ви те чули, та не вірю, щоб від розсудливого політика або вірного сина вітчизни, але, як на мою думку, від серця безрозсудного або засміченого макіавелізмом. Розсудливий же політик завжди суцєю істинною затвердити може, що від науки державі більше користі, аніж буйство і нецтво дати можуть. Я вам раніше говорив, що науки корисні, а незнання або дурість як собі самому, так малому і великому суспільству несуть шкоду і біди. Ти розсуди сам, що за природою будь-яка людина, якою б вона не була, бажає: 1) бути розумнішою за інших і мати від інших шанування і любов; 2) через те, що будь-кому необхідна допомога інших, то він помічників, немов ту дружину, друзів і радників, шукає розумних і здатних принести йому користь; 3) оскільки вони не в змозі всі нам потрібні послуги приносити,

тому людина прагне, якщо можна, розумних, вірних і здібних служителів мати, бо на розумного друга більше можна розраховувати у тому, що він йому в незнанні доброї поради й допомоги надасть; а служитель розумний все наказане і бажане якнайкраще, аніж дурний, вчинить і зробить, а у крайньому випадку, і пораду або допомогу надасть. Але в ньому перш за все власний розум повинен переважати, щоб як про друга і помічника, так і про раба міг за станом кожного розсудити, яка від кого користь може бути, і за тим його використовувати, хто має здібності до роздумів, хто до оборони, або ж до інших праць і робіт. Отже, розсудливий від кожного за здібностями користь має і може бути корисним іншим. На противагу цьому нетямущий і невмілий сам собі шкоди й лих нерозумінням завдає і вчиняє, порадам розумним вірити не здатен і, сумніваючись, корисне залишає або, розпочавши, довести до кінця не вміє, а дурним і шкідливим порадам слідує, та і знайти розумного друга не в змозі; він розумному служителю чогось корисного повеліти і визначити не може. Коли ж трудність і шкода трапляється, коли дурних радників і служителів має, а всі його наміри і справи без порядку розпочинаються і зі шкодою закінчуються, і від цього жодної користі ані йому, ані вітчизні чекати неможливо.

Ще можемо також міркувати про відмінність науки від невідання.

Розумна людина через науки і мистецтво від прикладів, що вкоренилися в її розум, набуває зручної зрозумілості, твердої пам'яті, гострого розуму і безгрішного судження, а через те одержує всяке благополуччя, а шкоду відвертає. Він поради і пропозиції випробовує і залежно від обставин приймає, колишні ж діяння і випадки, від пам'яті узявши, порівнює із справжніми, уподібнює і все, розсудивши, визначає, неправильним і в подальшому шкідливим не спокушається, безстрашних обставин не боїться і, на зло страху мужньо поступаючи, перемагає, в радості і щасті не звеличується і йому не вірить, а в нещасті не слабшає, біди ж і жалоби великодушністю долає і, своїм задоволенням чужого не шукає. На противагу ж тому невіданню, всякою неправильною порадою і пропозицією спокушайся, вірить, але незабаром з'ясовує, що виявляється обманом; він справжнього страху не боїться, а де немає страху, тріпоче, в печалі і радості непомірний, у щасті і нещасті непостійний і в усьому, замість користі, завдає собі шкоди; і це є різниця між ученим і неуком. І хоча це про єдину людину говорить, але по цьому можеш і про цілі народи або держави міркувати, особливо, якщо хочеш докладно знати, прочитай історії стародавніх часів, побачиш приклади багатьох народів і держав, що від недостатчі розсудливості розорилися і загинули, про яких пам'ять лише на папері

залишилася. Та й навіщо про інших читати, досить своєї держави скорботи згадати, що після Володимира другого від нерозважливості князів і потім по смерті царя Федора Івановича до воцаріння царя Михайла Федоровича відбулося, що саме ім'я російське вкінці не знищили. Що ж стосується бунтів, то ви самі можете сказати, що ніколи жоден бунт від розсудливих людей почину не мав, але рівномірно ересі від підступних шахраїв під прикриттям лицемірного благочестя починаються, яке, проміж підлоти¹ розсіявши, формується. Як того у нас досить прикладів, рідко коли шляхтич² в таку мерзоту втрутиться, але більша підлота, як Болотников і Баловень – холопи, Заруцький і Разін – козаки, а потім стрільці і чернь, усі з самої підлоти і неуцтва. Тільки в чужоземців бачимо Кромвеля, людину учену, але й той (яким хижаком престолу потрібно бути) з великим лицемірством під образом справжньої простоти і благочестя злість свою потішив і, змусивши народ надалі в тому божевільному марновірстві знаходитись, всі училища розорив, учителів і учнів розігнав, щоб серед неуків зручніше підступність свою приховати. Якщо ж про держави загалом сказати, то бачимо, що турецький народ поперед усіх у науках зубожіє, але в бунтах має достаток. У Європі ж, де науки процвітають, там бунти невідомі. Заради цього багато розсудливих державців невсипущо про поширення наук піклуються, як те бачимо у Франції Генріха IV і Людовика XIV, в Англії Генріха XVIII і Єлизавети, в Іспанії Карла I, в Швеції Густава і Христини. У Росії Петро Великий коли б не всіх їх перевершує, до того якщо б я тобі пристрасть і старанність її імператорської величності, нині благополучно царюючої государині, описав, то ти б міг подумати, що я її з прихильності хвалив. Проте ж відаю, що ти сам бачиш, і вірю, що ми їм ані похвали, ані подяки принести за своєю гідністю не в змозі, але особливо вірю, що майбутні століття більше, ніж ми, це надолужать.

47. Хоча ви на моє питання докладно мені про безпеку від наук показали, але це, мабуть, відноситься лише до знатних або шляхетних, моє ж питання було про підлоту.

Відповідь. Мій пане, прошу мені пробачити, що я не зовсім зрозумів це, бо насправді мав на увазі шляхетство. А оскільки шляхетство в державах вважається природним військом, призначення якого від самого народження до старості державцю і державі, не щадивши здоров'я і живота свого, служити. Початок же цьому римляни ведуть нібито від Ромула, і служили змолоду кіннотою у війську, а змужнівши і постарівши на нарадах і правліннях цивільних, за що їм всім

¹Простолюдини.

²Дворянин, аристократ, родовита особа.

перед іншим станам віддана перевага і володіннями земськими, тобто вотчиною, вони нагороджені, чого купецтву і селянству, так само й іншим нешляхетним мати в усіх європейських державах практично заборонено. А якщо коли випадково нешляхетний вотчину одержить, то такі, понад встановлені для шляхетських вотчин, повинні додатково сплачувати у вигляді податі деяку частину від їхніх доходів у державну скарбницю, доки вони повністю в той стан від вищої влади будуть введені і дарованою грамотою затверджені. Цей політичний винахід є неабияким, щоб у війську було більше охочих служити і здібних воевод, як і радників або градоправителів майстерних, і для того я приклад про радників і служителів ужив. А зараз скажу про цю підлоту.

Хоча супроти ворогів державу захищати й обороняти передусім повинен був весь народ, і всі спільно на війни ходили, але потім, коли городян³, купців і землеробів за потрібних і корисних у державі визнали, тоді, цих у спокої залишивши, здібних до оборони і захисту держави людей визначили. Але відношення до цього було двояким, одні повинні були спадково на службі перебувати і для цього бути вершниками, або кіннотою, у нас це дворяни, як придворні воїни, у поляків – шляхта від шляху названа, тому що завжди до походів повинна бути готовою. Інші підлі, як козаки, і це більше піхотою, але не спадково, бо діти їх могли інший прожиток шукати, як те в історії інших і наших держав бачимо. І для того про примноження цього корисного стану державці старанно працювали, як ось цар Олексій Михайлович декілька тисяч гусар, рейтар і списоносців, зібраних спочатку з селянства й убозтва, після припинення польської війни селами їм подарував і в дворянство звів, від того в Кримському поході 1689 одного шляхетства більше 50 000 нараховувалось, на початку ж Шведської війни поблизу 20 полків драгунських з дворянства набрано й у всій піхоті офіцерством наповнено було. Потім велика частина для послуг цивільних використовувалась, а із служителів дворових піхота була влаштована. Але через неї й інші такі тяжкі і довголітні війни кількість шляхетства зменшилось, що скрізь став відчуватися їх недолік, і через те почали набирати селян у солдати, матроси та на інші служби брати. А як багато разів трапляється, що від розсудливості одного солдата цілої армії благополуччя або безпека залежить, а від дурості великої шкода відбутися може, і для того потрібно, щоб солдати були розсудливі. Також потрібно, щоб будь-який солдат про те мислив і прагнув, щоб до обер- і штаб-офіцерів дослужитися, для того йому вкрай потрібно, щоб всі вчинки були розсудливими і порядними, а при вико-

³Городяни.

нанні обов'язків старанним і бадьорим бути, з чого не лише йому особисто, але й державі буде користь. А справді, невмілому в грамоті для отримання цього шлях закрито, а значить, бажання і здобуття нагород його присікається, і від нього бажана користь стає ненадійною. Та й якщо б такий знайшовся, що тільки писати і читати навчений, і перебуваючи в нижніх чинах, через страх покарання добрим норовом себе для отримання удостоївши, але вийшов з під палиці і не розуміючи, що з протилежних доброзичливості вчинків лише йому шкода і біда відбувається, вельми іншого і непотрібного стану виявиться, достатньо прикладів ми з немалою досадою бачимо. Якщо і того не було б, але не маючи інших корисних наук, за нестачею майстерних або за старшинством до полковника дослужився, то якої користі від нього чекати, чи можливо доручити йому без хвилювання певну команду, де все більше залежить від міркування, аніж від інструкції. Але особливо думаю, що такий і капітаном не без побоювань може бути, бо за його чином суд і розправа на ньому лежить і багатократно в партіях, заставах і посилках немало від його розсудливості залежить. Та ще більшою є шкода від ненавчення народу, що роблять наші духовні або церковні служителі, посада яких, згідно із законом божим, у тому полягає, щоб нетямущих у законі божому повчали і на шлях порятунку наставляли, з жалем бачимо, що у нас настільки мало учених, що ледве між 1 000 один знайдеться, щоб закон божий і цивільний сам знав і підлому народу це виразним повчанням вселяв і розтлумачити міг, що вбивство, пограбування, ненависть, перелюбство, пияцтво, обжерливість тощо не тільки згідно із законом божим є смертельними гріхами, але й за самою природою є шкідливими і згубними, бо без помсти або покарання ніколи не залишаються, закон же громадянський після викриття плюндрує тіло або карає смертю. Але вони, ігноруючи цю, потрібну для внутрішніх чеснот, потребу, людськими переказами і зовнішнім благочестям повчають, від чого у нас так багато підступних і шкідливих для душі ябед у судах, лихварства і неправди, розбоїв, вбивств, пограбувань відбувається, що нам іноді, на добродійність інших поглядаючи, соромно про себе і своїх говорити, та ще того гірше, що такі неuki і нетямущі в законі божому цих тяжких лиходійств і за гріх не вважають. А якщо визнає за гріх, то він умилює бога, коли свічку іконі поставить, ікону сріблом обкладе, не м'ясо, але рибу їсть і на покаянні попу за дозвіл гривну дасть, то вже думає, що йому гріх цей відпущений і надалі в тій же надії так само поступає. На противагу ж тому бачимо, як в інших науках квітучих державах про такі злочинства вельми рідко чують, тому сподіваюся, що це брехливе просторікування відкинеш, а про навчання і саму підлоту

зі мною згодишся. Та і для іншого макіавеліста коротше скажу, якби йому за його станом всіма служителями, лакеями, конюхами, кухарями і дроворубами призначити всіх дурнів, а в дворецькі, конюші і стряпчі і на село прикажчиків неписьменних, то б він взяв, який порядок і користь у його будинку з'явиться. Я ж радий і селян мати розумних і вчених.

72. Яка потреба у вивченні цих мов може бути, адже справи великі посольські до них відношення не мають, губернатори ж і воєводи скрізь перекладачів і товмачів мають достатньо і без потреби справи виконують належним чином?

Відповідь. Що губернатори і воєводи перекладачів і товмачів мають достатньою мірою і за їх допомогою можуть істотно збагачуватись, це не заперечується. Але щоб без помилок і шкоди або багатьма підданими без образи правити могли, це сумнівно, бо якщо всі ці перекладачі є росіянами, то вони з підлоти і убогства беруться, і ледве знайдеться той, хто татарське і калмицьке просте, не говорячи вже про учене, письмо розуміє і сам досконало написати міг, та й велика частина і російською писати не вміють. Іншими ж для листування на тих мовах є татари і калмики, що не вміють російською правильно читати і писати, а граматики, без якої перекладачу ніяк правильно перекладати неможливо, жоден з них не знає, то ніколи сподіватися не можна, щоб переклад був правильним. Якщо ж хтось щось сплутати захоче, то суддя, повіривши йому, невіданням неправду і шкоду учинить. Більше того, справа, що є таємною, навряд чи може бути збережена у таємниці, тому що часто не один, але два або три разом для перекладу листів збираються, більш того, магометани, що своїм законом зобов'язані присягати на користь єдиновірців, клятву, дану державцю, можуть переступити і те за гріх не почитають. І бачимо, що у нас багато такого при допитах і перекладах листів через вживання багатьох товмачів, а тим більше магометан, передчасно відкривається, і з того чимала шкода і бунти відбувалися. А якщо б добрі люди і достатньо в обох мовах навчені перекладачі, а тим більше коли б шляхетство, навчене в цих мовах, воєводами, судьями та іншими управителями були, то такого безладу і народних образ і бунтів від неправосуддя та небезпек не було б.

75. Якщо домашнє навчання неспроможне або небезпечне, то маємо досить народних училищ, в яких ми навчати можемо.

Відповідь. Воістину ми і наші нащадки за заснування шкіл вічній пам'яті його імператорській величності Петру Великому і нині благополучно царюючій государині імператриці гідно віддячити не зможемо. І хоча всі ці засновані школи не здатні або не в змозі все російське юнацтво і всьому потрібному навчити, проте ж для першого випадку вони чималої похвали гідні, як такі, що влаштовані за короткий термін і вже приносять свої плоди. Щодо недоліків, то ви можете самі бачити з поточної ситуації, що ніщо інше, як час, наміру і можливостям перешкоджає, на що є прислів'я: "І Рим не за один рік побудовано". Тобто з часом вони можуть розповсюдитися і всі стануть здібними і задоволеними, для чого вам неабиякий приклад наведу. У 1724 році, коли я відправився до Швеції, трапилося мені бути у його величності в Літньому будинку. Тоді лейб-медик Блюментрост, як президент Академії наук, говорив мені, щоб у Швеції я шукав вчених людей і закликав їх до Академії, що тоді формувалася, в професори. На що я, розсміявшись, йому сказав: "Ти хочеш зробити архімедову машину дуже сильною, так піднімати нічого і де її поставити – місця немає". Його величність забажав спитати, що я сказав. І я доповів, що шукає вчителів, а учити нікого, бо без нижніх шкіл Академія ця з великими витратами буде даремна. На це його величність виявив бажання сказати: "Я маю хлібів скирти великі, тільки млина немає, та і побудувати водяний млин марнотратно, бо води у достатку поблизу немає, а вода знаходиться досить далеко. Тільки канал робити мені вже не встигнути, тому що тривалість життя наша ненадійна, і для того вирішив спочатку млин збудувати, а канал велів тільки зачати, що спадкоємців моїх краще примусить до побудованого млина воду провести. Початок же того я досить учинив, що багато шкіл математичних влаштував, а для мов звелів по єпархіях і губерніях школи учинити, і сподіваюся, що хоча плодів я не побачу, але вони для моєї вітчизни у корисному намірі не послабшають". Тому, від того часу через 12 років, справді, по губерніях і єпархіях належало б багатьом школам і навченим хоча б у мовах достатньо бути. Але це бажання і надія його величності вельми обманула, бо після його раптової кончини, хоча люди в науках преславні незабаром з'їхалися й Академію заснували, але по єпархіях, окрім Новгородської та Білгородської, не тільки шкіл нових не збудовано, але й деякі з початих залишені і розорені, а замість того архієреї кінські і грошові заводи творити гаразді, що через п'ять років після смерті його величності досягали успіху. Навіть сходженням на престол її імператорської величності милостивої государині Анни Петрівни починання відновилося, а перешкода, що з'явилася тим часом, була відкинута. Але, залишивши це, питання ва-

ше закінчую тим, що всі на сьогодні влаштовані державні школи для навчання всіх тих, кому потрібно вчитися, навчити ще не в змозі.

81. Тому бачу, що ви навчання домашнє і у заснованих школах недостатнім і до навчання всіх нездатними визнаєте, але лише один спосіб до навчання вважаєте найкращим: посилати в чужі краї. Нас же життя навчило, що послані немовлята, будучи у чужих краях, переважно перепсувалися, і більше непотрібного, аніж корисного навчилися, вітчизні ніякої користі не принесли, як те бачимо в багатьох.

Відповідь. Я не говорю, щоб всіх у чужі краї посилати, нижче не розглядається і можливість відпускати охочих, але тільки міркую про знатних, до навчання здібних і надійних людей, але притому дивитися, щоб з добрим порядком посилати. Щодо того, що посилення в чужі краї з добрим порядком є корисним, то ви сперечатися не можете, бо:

1. Тим, які надалі сподіваються або надію мають бути в знатних установах і правліннях, як то в Сенаті, Іноземній Колегії чи у посольствах в іноземні держави, тим вельми потрібно знати стан, сили, багатства, закони і порядки всіх тих держав, з яким розраховуємо війну або союз мати. Бо хоча воно й описано ними самими і сторонніми, але так досконало знати і в пам'яті мати від читання ми не можемо, на противагу тому, що самі бачили і в частих розмовах з міркуваннями чули. До того ж все, що в описах від недостатніх знань або від змін існує в іншому вигляді, так само якщо це неясно написано, то зручніше самому обставини пізнати і, давши іншим кращі знання, суто вітчизні принести користь розсудливою порадою. 2. Вам відомо, що ми, від інших народів європейських одержавши військові порядки і мистецтва, набули великої слави і користі. Але його імператорська величність Петро Великий, виходячи з обставини, що доти, поки росіяни в науках потрібних досягнуть абсолютного успіху, встановив при армії і флоті російському третину іноземних офіцерів до повного генерала мати, для того щоб пізнане не запам'ятовували і все там з'ясоване могли мати на увазі. Але не задовольняючись тим, а тим більше угледівши, що чужоземські генерали, для навчання у нас і для отримання грошей, привозили і приймали на російську службу багатьох молодих людей, що було проти наміру і користі його величності, то заради цього вирішив мати російських офіцерів при іноземних військах на своєму жалюванні. І для того потрібно й нині нашим дітям із знатних сімей старанно всіх тих держав військові порядки, переваги й недоліки розуміти, щоб самим, якщо так станеться, здібними і мудрими фельдмаршалами і генерал-адміралами або майстерними і знаючими інші держави міні-

страми могли бути. І це лише шляхетства стосується. 3. Купецтву вельми потрібно знати стан торгу, а громадянам – досконалі властивості і манери ремесел, а найбільше тих, яким наші від них навчилися або навчитися хочуть, їм не менше потрібно чужі країни відвідувати. Що ж до того, що ви згадуєте про пошкодження раніше посланих немовлят, то це не вельми справедливо, бо ми бачимо багатьох з них гідними честі людьми. А якщо які спилися, змоталися або, побувавши, нічому корисному не навчилися, то можна про них таке сказати, що, будучи вдома, вони стільки ж користі принесли. Та й хоч би і від тієї поїздки з ними те сталося, то на одну невдачу сердитися і за повсякчасний приклад для страху брати не потрібно, але розглянути обставини, від чого таке зло трапилося, і за результатами кращі способи шукати, а шкідливі – відкидати. За цих обставин не посилення, а більше незнання батьків винне, що непорядно без добрих прислужників немовлят відпускали, а особливо, що безрозсудно багато грошей їм давали і тим їм шкоду, а державі збитку марно учинили. Проте ж, розсудивши, що як немає єдиного добра, в якому б безрозсудне зло не знаходилося, так розсудлива людина і в злій речі добро може мати і її на користь спожити. Тому потрібно старатися і шукати спосіб, як би з доброго худе відкинути, а в худому добро знайти і таким чином собі і ближньому користь принести. І якщо я цього не зрозумію, то можна інші приклади розглянути і використати пораду майстерних, як нас і писання учить: “запитай старих, і сповістять ті”. Але, вважаю, і це не про старих роками, але старих премудрістю по його ж оповіді слід розуміти, як вам раніше казав. Про це ж і прислів'я народне говорить: “не питай старого, питай бувалого”.

84. Які держави в науках квітучими вважаєте?

Відповідь. Франція й Англія, вважаю, всіх інших перевершують, але хто і чому між ними переважає, це, сподіваюся, не так важливо, проте ж бачимо, що у філософії Англія, а в теології й історії Франція передує, потім Італія, Німеччина, Швеція і Данія гідну в науках пристрассть показують. Але ці останні в деяких сферах, особливо серед інших, досягають успіху, наприклад, Італія в лікарській справі, Німеччина в розмноженні і кращому обладнанні гірських і кінських заводів, Голландія в купецтві, Швеція в стародавній історії, латинській мові тощо.

85. Чому Англія і Франція греків і римлян у науках випередили?

Відповідь. Хоча в міркуваннях про отримання наук як окремою людиною, так і загалом усім світом, сказано достатньо, що з часом при-

родно потрібно зростати і примножувати знання, проте ж слід дивитися і на старанність. Бо як людина і, окрім природної неспроможності, за власні лінощі і відсутність старанності, особливо ж через батьківський недогляд, того блага позбудеться, так старанністю і здобутками один більше іншого отримати може. Так само і в суспільстві: один народ або держава, порівняно з іншою, власною старанністю і випадками встановлених владою училищ більше встигає. На противагу ж тому, інші за відсутність старанності зубожіють і в темноті невідання залишаються, прикладів чого ми невпинно спостерігаємо в історії.

86. Я чую, деякі міркують, що вільність розширює і примножує багатства, сили і навчання, а неволя є причиною викорінюванню наук.

Відповідь. Ці ідеї не мають рації, бо хоча дехто вільність цих держав вважає підставою сили і багатства, проте ж, розглянувши всі обставини, усяк побачить, що це не є підставою для суцільної премудрості й істинною причиною для розповсюдження наук. Тому що, хоча англійська вільність до розповсюдження, а папська тиранія до утискання наук призводить, проте ж це не є абсолют, тому що в інших протилежне тому знаходимо. Франція є державою самовладною і більше, ніж Італія, Іспанія, Німеччина і Польща, владою державця правиться, проте ж поширенню науки не тільки не перешкоджає, але любомудрістю державців і старанністю підданих весь час науки примножуються і процвітають, а ті ж з усією їх вільністю в кутку училищ сидять. І хоча в Німеччині добрий цесар Карл Великий і після нього багато хто на розповсюдження наук працювали, але відсутність старанності підданих, а особливо папське ярмо, що висить на них, належному поверненню перешкодило. До того ж я не хочу приводити народів ані північних, як лапландців, остяків, ані степових, як калмиків, татар, монголів та ін., які з самого початку абсолютну вільність мали і мають, але що корисного собі придбали і в якій глибокій темноті невідання і неуцтва перебувають, і в чому своє благополуччя вважають, яке, подібно бідності дитинства людського, у велике здивування нас приводить, бо вони в що вірять, самі не знають, але з правовірними лаються і за дурних вважають, хоча самі ані найменшого виправлення і повчання прийняти не хочуть, але всіх в своє марновірство і помилки силою нахилити прагнуть. Їх крайню бідність абсолютним благополуччям і своє суще убожество достатком вважають, у темноту неуцтва заглиблюються і для придбання світла розуму зусиль анітрохи не докладають. І так достатньо бачимо, що вільність не є суцільною і ґрунтовною причиною для розповсюдження наук, але найбільшими для того знаряддями є особливі зусилля і старанність влади.

Ще ж ясніше з історії російської бачиш, як нашої держави правління з якихось причин змінювалось, як було монарше, потім аристократичне, врешті-решт демократичне, або загальнонародне, і як в них науки змінювались, то достатньо з'ясуєш, що при власне монархічному, або єдиновладному, правлінні науки розмножувалися. І нарешті, за безперечну істину визнаєш, що до Петра Великого такого єдиновладного правління у нас не було, та й наук ніколи в Росії стільки не чули, скільки при ньому пізнали, і ця користь з честю і славою безсмертного його імені всій Росії залишилася.

120. Що в управлінні є потрібним?

Відповідь. Найголовніше і найпотрібніше в державі, щоб управління всіх у державі училищ було таким, яке б було в змозі виявляти всю шкоду і попередити перешкоди до примноження наук, а ті, що вже вкралися, відкинути, піклуватися про збереження загальної користі й її наскільки це можливо примножувати. А внаслідок того, що науки й училища мають різну якість і завжди вимагають багато про все розмірковувати, то вельми потрібно, щоб для цього особливі збори або колегія була заснована, яка б завжди на всі училища, якого б звання вони не були, мала владу не лише для чіткого нагляду над їхніми порядками і вчинками, а й до виправлення і кращого заснування. І для того дуже потрібно з найголовніших російських як духовних, так і мирських осіб, хоча б по одній персоні, а для допомоги, дещо посередніх визначити, а найбільш таких, які в науках знання і зацікавленість мають, щоб у ревнощах і старанності не зубожіли. Через що в короткий час більше, ніж до цього дня, держава може придбати користі у всіх обставинах, чого від серця бажаю і цю розмову закінчую.

Олександр Миколайович РАДИЩЕВ (1749-1802)

Російський революційний письменник, філософ, поет, правознавець.

Народився 20(31) серпня 1749 року в Москві у дворянській родині. У сім років оселяється у родині директора Московського університету О. Аргамакові. Тут Радищев отримав гарну освіту, адже мав змогу займатися вдома у професорів та викладачів університету. У 1762 році їде до Петербургу і вступає до Пажеського корпусу, але вже у 1766 році залишає службу і від'їжджає до Лейпцигу вчитися в університеті. Отримує юридичну освіту.

У 1771 році Радищев повертається до Петербургу і розпочинає службу у сенаті титулярним радником. Утім, внаслідок поганого знання російської мови, він залишає цю службу і стає обер-аудитором штабу командувача Петербурзьким гарнізоном. У 1775 році йде у відставку, але у 1778 році повертається до держаної служби: спочатку працює в комерць-колегії (з 1778 року), а потім – у петербурзькій митниці. Директором Петербурзької митниці він працював з 1790 року аж до свого арешту.

У 1790 році, скориставшись указом Катерини II про вільні типографії, Радищев заводить власну типографію і розпочинає публікування антисамодержавних творів. З одним з них: “Подорож з Петербурга до Москви” ознайомилась Катерина II. Радищева заарештували і кинули до фортеці. Кримінальна палата застосувала до письменника статті Укладення про замах на державницьке здоров'я, про змову і зраду і винесла йому смертний вирок, який був підтверджений Сенатом. 4 вересня 1790 року Катерина II видала іменний указ, у якому Радищев визнавався винуватим у злочині проти присяги та посади підданого виданням книги, “що наповнена найбільш шкідливими міркуваннями, котрі руйнують громадський спокій, принижують відповідну до влади повагу, щоб спричинити у народі обурення проти начальників та начальства і, врешті-решт, образливими та шаленими вивертками проти сану та влади царської”; вина Радищева була такою, що могла тягнути за собою смертну кару, як того жадав суд, але “за своєю милістю та до загальної радості” кара йому була замінена десятирічним засланням до Сибіру, в Ілімський острог.

Після смерті Катерини II імператор Павло I у 1796 році повернув Радищева з Сибіру і письменник оселився в селі Немцово Калужької губернії.

Після вбивства імператора його син Олександр I дав Радищеву повну свободу, викликав до Петербургу і призначив членом комісії для укладення законів.

У відповідь на можливість нових репресій 12(24) вересня 1802 року Радищев, реалізуючи право на самогубство як форму протесту, наклав на себе руки: випив отруту і помер у страшних муках. Похований на Волковському кладовищі.

Автор творів: “Слово про Ломоносова” (1780), “Листи до друга, що мешкає в Тобольську” (1782), “Ода вольності” (1783), “Життя Ф.В. Ушакова” (1788, опубл. 1789), “Бесіда про те, що є син Вітчизни” (1789), “Подорож з Петербурга в Москву” (опубл. 1790), “Про людину, його смерть та безсмертя” (1792), “Осьмнадцяте століття” (1800).

Твір “Бесіда про те, що є син Вітчизни” перекладено за *джерелом*: Радищев, А. Н. Беседа о том, что есть сын отечества [Текст] / А. Н. Радищев // Жажда познания. Век XVIII / сост. А. Орлов и Ю. Смирнов. – М. : Молодая гвардия, 1986. – С. 569–577.

“БЕСІДА ПРО ТЕ, ЩО Є СИН ВІТЧИЗНИ”

– Не всі народжені у вітчизні гідні величного найменування сина вітчизни (патріота). Ті, що знаходяться під ярмом рабства, не гідні називатися цим ім'ям. – Утримайся, чутливе серце, не вимовляй суду твого на такі вислови, доки стоїш на порозі.

– Вступи і почекай! Кому не відомо, що ім'я сина вітчизни належить людині, а не звіру або худобі або іншій безсловесній тварині? Відомо, що людина – істота вільна, оскільки обдарована інтелектом, розумом і свободою волі; що свобода її полягає в обранні кращого, що це краще пізнає вона й обирає за допомогою розуму, осягає за допомогою інтелекту і прагне завжди до прекрасного, величного, високого. Все це знаходить вона в єдиному слідуванні природним і відвертим законам, що інакше називаються божественними, і витягнутим від божественних і природних цивільним, або спільнотвірним.

– Але в кому заглушені ці здібності, ці людські почуття, чи може називатися величним ім'ям сина вітчизни?

– Він не людина, але хто? він нижчий за худобу; бо і худоба слідує своїм законам, і не підмічено ще в ньому відмінності від них. Але тут не міркують про тих злочасних, яких підступність або насильство позбавила цієї величної переваги людини, які стали через те такими, що без примусу і страху нічого вже з тих почуттів не відчують, які уподібнені тягловій худобі, не роблять вище визначеної роботи, від якої їм звільнитися не можна; які уподібнені коняці, засудженій на все життя возити віз, і не мають надії звільнитися від свого ярма,

одержуючи рівні з конем подяки і зазнаючи рівні удари; не про тих, які не бачать кінця своєму ярму, окрім смерті, де закінчиться їхня праця й їхні муки, хоча і трапляється іноді, що жорстока печаль, обійнявши дух їхній роздумом, розпалює слабке світло їхнього розуму і примушує їх проклинати свій тяжкий стан і шукати йому кінця; не про тих тут мова, які не відчують іншого, окрім свого приниження, які повзають і рухаються в смертному сні (летаргія), які схожі на людину тільки одним своїм виглядом, у іншому ж обтяжені тягарем своїх кайданів, позбавлені всіх благ, виключені від усієї спадщини людства, пригноблені, принижені, піддані презирству; які є нічим іншим, як мертві тіла, поховані одне проти одного; роблять необхідне для людини із страху; їм нічого, окрім смерті, не бажано і яким найменше бажання заборонене і незначні заходи караються; їм дозволено тільки рости, потім вмирати; у яких не питають, що вони гідного для людства зробили? які похвальні справи, сліди минулого їх життя залишили? яке добро, яку користь принесло державі це велике число рук?

– Не про цих тут слово; вони не є членами держави, вони не люди, коли є ніщо іншим, як рухомими мучителями машини, мертві трупи, тяглова худоба!

– Людино, людина потрібна для носіння імені сина вітчизни! Але де вона? де ця, прикрашена гідно цим величним ім'ям?

– Чи не в обіймах млості і пристрасті? Чи не обійнятий полум'ям гордості, любові до начальства, насильства? Чи заритий у мерзенних прибутках, заздрості, прагненні до зла, ворожнечі і розбрату з усіма, навіть і тими, які однаково з ним відчують і спрямовуються до того ж самого? або чи не загрузлий у твань ліні, обжерливості і пияцтва? Вітрогон, що облітає з полудня (бо він так починає день свій) все місто, всі вулиці, всі будинки заради безглуздої і пустої розмови, для зваблювання цнотливості, для зараження доброзичливості, для того, щоб піймати простоту і щиросердність, що зробив голову свою борошняним магазином, брови вмістищем сажі, щоки коробками білил і сурику або, краще сказати, живописною палітрою, тіло своє обтягнутою барабанною шкірою, схожий більше на чудовисько у своєму вбранні, аніж на людину, а його розпусне життя, ознаменоване смородом, що відчувається з його вуст і всього тіла, душиться цілою аптекою благовонних обприскувань, – словом, він модна людина, абсолютно виконуюча всі правила франтівської науки вищого світу: він їсть, спить, валяється в пияцтві і пристрасті, незважаючи на виснажені сили свої; переодягається, меле всяку дурницю, кричить, перебігає з місця на місце, коротко – він чепурун.

– Чи не він є сином вітчизни? – або той, хто піднімає величавим чином на твердь небесну свій погляд, хто зневажає ногами своїми всіх, котрі знаходяться перед ним, терзає ближніх своїх насильством, гонінням, утиском, ув'язненням, позбавленням звання, власності, мукою, спокушанням, обманом і самим вбивством, словом, всіма одному йому відомими засобами, роздираючий тих, хто наважується вимовляти слова: людство, свобода, спокій, чесність, святість, власність та інші йому подібні? потоки сліз, річки крові не тільки не чіпляють, але й потішають його душу. Той не повинен існувати, хто сміє протиставити його мові, думці, справам і намірам! чи цей є сином вітчизни?

– Або той, що простягає обійми свої до захоплення багатства і володінь цілої вітчизни своєї, а якщо б можна було і всього світу, і який з холоднокрівністю готовий відняти у злощасних співвітчизників своїх і останні крихти, що підтримують сумовите і мляке їхнє життя, пограбувати, розкрасти їх крихітки власності; який захоплюється радістю, якщо випадає йому нагода нового придбання, хай те буде забруднене річками крові його співбратів, хай те позбавить останнього притулку і прожитку подібних йому людей, хай вони вмирають з голоду; хай рідять, хай убивають чад своїх у відчаї, хай вони відваджують життя своє на тисячі смертей; все це не похитне його серця; все це для нього не значить нічого, – він примножує свій достаток, а цього і досить. – Отже, не чи не цьому належить ім'я сина вітчизни?

– Або чи не той, що сидить за виконаним творінням всіх чотирьох стихій⁴ столом, якому задля потішання смаку і черева жертвують декількох чоловік, віднятих від служіння вітчизні, щоб після перенасичення міг він бути перекладений у ліжку і там би спокійно вже займатися споживанням інших творінь, яких він надумає, поки сон відніме у нього силу рухати щелепами своїми? І так, звичайно, цей або ж хтось інший з вищеназваних чотирьох? (бо п'ятої складової також окремо рідко знайдемо). Суміш цих чотирьох скрізь видно, але ще не видно сина вітчизни, якщо він не в числі цих!

– Голос розуму, голос законів, накреслених у природі і серці людей, не згоден іменувати названих людей синами вітчизни! Ті, які дійсно такими є, здійснять суд (не над собою, бо вони себе не вважають такими), але над подібними собі і засудять, щоб виключити останніх з числа синів вітчизни, оскільки немає людини, настільки б порочної та засліпленої собою, щоб як-небудь не відчувала правоти і краси речей і справ.

– Немає людини, яка б не відчувала скорботи, побачивши себе такою, що зневажається, ганьбиться, поневолена насильством, що позбавлена всіх засобів і способів насолоджуватися спокоєм і приємністю і що не знаходить ніде утіхи своєї. Чи не доводить це, що вона

⁴Земля, вода, полум'я, повітря.

любить честь, без якої вона як без душі. Не потрібно тут пояснювати, що це є істинна честь, бо помилкова, замість позбавлення, впокорує все вищесказаному і ніколи не заспокоїть серця людського.

– Всякому притаманне відчуття істинної честі; але освітлює воно справи і думки людини по мірі наближення її до нього, слідуючи за світильником розуму, що проводить її крізь млу пристрастей, вад і упереджень до тихого, тобто честі, світла. Немає жодного із смертних настільки знедоленого від природи, який би не мав тієї вкладеної в серці кожної людини пружини, що спрямовує її до закоханості у честь. Усяк більше прагне до поваги, аніж до ганьби, усяк рухається до свого подальшого вдосконалення, звеличення і слави: як би не силився облесник Олександра Македонського, Аристотель, доводити протилежне цьому, стверджуючи, що сама природа розташувала вже рід смертних так, що одна, і притому набагато більша їхня частина повинна неодмінно бути в рабському стані і, отже, не відчувати, що є честь? а інша в панівному, тому, що не багато хто має благородні і величні почуття.

– Не заперечую, що набагато більша частина роду смертних занурена в похмурість варварства, звірства і рабства; але це нітрохи не доводить, що людина не народжена з відчуттям, яке спрямовує її до великого і до вдосконалення себе і, отже, до закоханості в істинну славу і честь. Причиною тому є або рід проведеного життя, або вимушені обставини, або малодосвідченість, або насильство ворогів праведного і законного звеличення природи людської, котрі піддають останню силою і підступністю сліпоті і рабству, яку розум і серце людське знесилує, накладаючи тяжкі окупи презирства і пригноблення, що пригнічують сили духу вічного.

– Не виправдовуйте себе тут, гнобителі, лиходії людства, що ці жахливі узи і є порядок, який вимагає підлеглості. О, якщо б ви проникли у ланцюг всієї природи, наскільки ви можете, а можете багато! то інші б думки ви відчували у собі; знайшли б, що любов, а не насильство, містить у собі найпрекрасніший у світі порядок і дисципліну. Вся природа підлягає йому, і де є він, там немає жахливого позорища, що витягує з чутливих сердець сльози співчуття і при яких істинний друг людства здригається.

– Що б представляла тоді природа, окрім суміші безладу (хаосу), якщо була б позбавлена цієї пружини? Справді, вона позбулася б найбільшого способу як до збереження, так і вдосконалення себе. Скрізь і з будь-якою людиною народжується ця полум'яна любов до здобуття честі і похвали в інших. Це походить від вродженого людині почуття своєї обмеженості і залежності. Це відчуття є настільки сильним, що завжди

спонукає людей до отримання тих здібностей і переваг, за допомогою яких можна заслужити любов як від людей, так і від вищої істоти, про що свідчать насолоди совісті; а заслуживши від інших прихильність і пошану, людина стає благонадійною в засобах збереження і вдосконалення самої себе.

– І якщо це так, то хто сумнівається, що ця сильна любов до честі і бажання отримати насолоди совісті своєї з прихильністю і похвалою від інших є найбільшим і найнадійнішим засобом, без якого людський добробут і вдосконалення відбуватися не може? Бо який тоді залишиться для людини засіб подолання тих труднощів, які неминучі на шляху, котрий веде до досягнення блаженного спокою, і спростувати те малодушне відчуття, яке наводить трепет при погляді на свої недоліки? Яким є засіб для позбавлення від страху лягти навіки під їх жахливим тягарем? якщо відняти, по-перше, сповнений солодкої надії припуток до високої істоти не як до месника, але як до джерела і початку всіх благ; а потім до подібних собі, з якими з'єднала нас природа заради взаємної допомоги і які внутрішньо схиляються до готовності її надавати і, при тому заглушенні цього внутрішнього голосу, відчувають, що вони не повинні бути тими святотатцями, які перешкоджають праведному людському прагненню до вдосконалення себе.

– Хто посіяв у людині прагнення до цього? – Природжене прагнення залежності, що ясно вказує нам цей двозначний засіб для нашого задоволення і порятунку. І що, врешті-решт, спонукає її до вступу на цей шлях? що спрямовує її до з'єднання з цими двома засобами людського блаженства і до прагнення подібатися їм? – Справді, ніщо інше, як природжена полум'яна спонука до отримання тих здібностей і краси, за допомогою яких заслуговує благовоління боже і любов побратимів своїх, бажання відчувати себе гідним їх прихильності і заступництва.

– Той, хто розглядає діяння людські, побачить, що це одна з найголовніших пружин всіх найбільш величних у світі витворів! І це є початком тієї спонуки до закоханості в честь, яке посіяне в людині від самого початку її творіння! це причина відчуття тієї насолоди, яка зазвичай зв'язана з серцем людини, на яке швидко виливається благовоління боже, котре полягає в солодкій тиші і насолодах совісті, і як скоро він одержить любов подібних собі, що зазвичай уособлюється в радості при її вигляді похвалами та прославленням. Це предмет, до якого прагнуть справжні люди і де знаходять своє істинне задоволення! Доведено вже, що справжня людина і син вітчизни є одне і те ж; отже, буде правильною його відмітна ознака, якщо він є честолюбцем.

– Саме цим хай починає прикрашати він величне найменування сина вітчизни, монархії. Він для цього повинен шанувати свою совість, полюбити ближніх; бо лише любов'ю можна одержати любов; слід дотримуватися звання так, як наказує розсудливість і чесність, анітрохи не піклуючись про почесні, звеличення і славу, яка є супутницею або швидше тінню, що завжди слідує за чеснотою, освітленою не вечірнім сонцем правди; бо ті, які ганяються за славою і похвалою, не тільки не отримують для себе цього від інших, але більше того – позбавляються.

– Істинна людина є істинним виконавцем всіх встановлених для її блаженства законів; вона свято підкоряється їм. Благородна і позбавлена пуского базікання й лицемірства скромність супроводжує всі її почуття, слова і діяння. З благоговінням підкоряється вона всьому тому, чого порядок, благоустрій і загальний порятунок вимагають; для неї немає низького стану в служінні вітчизні; служивши їй, вона знає, що сприяє здоровому обігу, так би мовити, крові державного тіла. Вона скоріше згодиться загинути і зникнути, аніж подати іншим приклад відсутності чеснот і тим відняти у вітчизни дітей, які б могли бути її прикрасою і підпорою; вона страшилась заразити соки добробуту своїх співгромадян; вона полум'яніє ніжною любов'ю до цілості і спокою своїх співвітчизників, ні до чого не прагне, як бачити взаємну любов між ними; вона розпалює це благодотворне полум'я у всіх серцях; не страшилась труднощів, що зустрічаються їй при цьому благородному подвигу; долає всі перешкоди, невтомно пильнує над збереженням чесності, подає благі поради і повчання, допомагає нещасним, позбавляє від небезпеки помилок і вад, і якщо впевнена у тому, що її смерть зміцнить і прославить вітчизну, то не страшилась пожертвувати життям; якщо ж воно потрібне для вітчизни, то зберігає його для всебічного дотримання законів природних і вітчизняних; по можливості відкидає все, що може заплямувати чистоту і знесилити добродійність їх, як пагубу блаженства і вдосконалення співвітчизників своїх. Словом, він має добрий норв! Ось інша вірна ознака сина вітчизни!

– Третя ж і, як уявляється, остання ознака сина вітчизни, коли він є благородним. Благородним же є той, хто удосконалив себе відомими мудрими і людинолюбними якостями і вчинками; хто сяє у суспільстві розумом і добродійністю і, будучи запаленим справді мудрою закоханістю в честь, всі сили і старання свої лише до того спрямовує, щоб, підкоряючи законам та їхнім охоронцям, тим, хто має владу, як усього себе, так і все, що він має, вважати не інакше, як те, що все це належить батьківщині, використовувати це так, немов би це є довіреною йому заставою благовоління співвітчизників і свого державця, який є батьком народу, нічого не щадити задля блага вітчизни. Тільки той є

благородним, серце якого не може не тріпотіти від ніжної радості лише від одного імені вітчизни і який не відчуває іншого при тому спогаді (котрий у ньому є безперестанним), немов би те говорилося про найбільш дорогоцінну для нього частину світу. Він не жертвує благом вітчизни забобонам, які кидаються, як ті блискавки, в його очі; всім жертвує задля її блага: його найвища нагорода полягає у чесноті, тобто в тій внутрішній стрункості всіх схильностей і прагнень, яку премудрий творець вливає в непорочне серце і якій в її тиші і задоволенні ніщо на світі уподібнитися не може. Бо справжнім благородством є добродійні вчинки, що оживотворяються істинною честю, яка знаходиться не інакше, як в безперервному благодіянні роду людському, а переважно своїм співвітчизникам, віддаючи кожному за гідність і за те, що передбачається законами природи і народовладдя. Прикрашені лише цими якостями, як в освіченій старовині, так і нині, вшановуються істинною хвалою. І ось третя відзнака сина вітчизни!

– Але які б не є блискучими, славними, пречудовими для всякого благомислячого серця ці якості сина вітчизни і хоча всяк спроможний мати їх, але не може, проте ж, не можуть існувати нечисті, змішані, темні, заплутані, без належного виховання і освічені науками і знаннями, без яких ця найкраща здібність людини зручно, як завжди те було і є, перетворюється на найшкідливіші спонуки і прагнення і наповнює цілі держави злом, турботами, розбратами і неусталеністю. Бо тоді поняття людські бувають темні, переривисті і зовсім химерні. Чому раніше, якщо побажає хтось мати згадані якості справжньої людини, потрібно, щоб він заздалегідь привчив дух свій до працьовитості, старанності, покори, скромності, розумного співчуття, до прагнення благодіяти всім, до любові до вітчизни, до бажання наслідувати великих у всьому, а також до любові до наук і мистецтв, наскільки дозволяє спрямоване до спільнотворення знання; розпочав би вправи з історії і філософії або любомудрості, не в шкільному сенсі, що спрямований винятково для сперечання, але в істинному, такому, що навчає людину істинних її обов'язків; а для очищення смаку полюбив би розгляд живопису великих художників, музики, статуї або архітектури.

– Вельми помиляться ті, хто вшановує ці міркування тією платонічною системою суспільного виховання, події якої ми ніколи не побачимо, коли на наших очах рід такого точного виховання і на цих засадах запроваджено богомудрими монархами⁵, і освічена Європа з подивом бачить його успіхи, що сходять до припущеної мети велетенськими кроками!

⁵У XVIII столітті була популярною ідея “мудреців на троні” – освічених правителів, що встановлюють справедливість у суспільстві.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Частина 2. Політико-правова думка епохи Відродження, Реформації та Просвітництва

Хрестоматія

У 4 частинах

Укладач

Сухонос Володимир Вікторович

Редактор *А.О. Карпенко*

Технічне редагування *І.О. Кругляк*

Комп'ютерна верстка *Н.А. Височанська*

Підписано до друку 12.05.2010. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 15,78. Умов. друк. арк. 16,0. Тираж 100 пр. Зам. № 912

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК, № 3160 від 10.04.2008

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57